नचैतेषामपि लक्षणत्वे लक्षणत्वस्याव्यापकत्वादिति वाच्यम् तदा लक्षणत्वस्य शास्त्रत्वसमष्टीलत्त
पाशास्त्रविभाजकत्वानुपपत्तेरित्याशंकायामाह यथेति गोः सास्नादिमत्त्वमिति वाक्यं यथेत्यर्थः
तथा च लक्षणवाक्योदकपुरस्कारेण लक्ष्यमुद्दिश्य पदार्थासाधारणधर्मः प्राधान्येन विधीयते त
ल्लक्षणशास्त्रं तेन यथा पृथिवीत्वेन घटमुद्दिश्य पदार्थपृथिव्यां कंबुग्रीवादिमत्त्वं लक्षणं क्रियते
तत्र नैतल्लक्षणशास्त्रमपि लिंगेतरं यथा लक्षितस्येति यथा येन प्रकारेण लक्षणं कृतं तेनैवेत्यर्थः
यथा पृथिव्याः गंधवत्त्वमिति लक्षणं कृतं घटो गंधवानिति विचारः परीक्षेत्यर्थः विषयद्युति वि
षयसंशयपूर्वपक्षसिद्धांतोपसंहाररूपपंचांगोपेतमधिकरणं वाक्यं परीक्षाशास्त्रमित्यर्थः
तदुक्तं विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति पंचांगं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं
विषयः प्रतिज्ञा विशयः संशयः वादिप्रतिवादिन्यायेन क्रमेण कृतस्य परीक्ष्यादेर्लक्षणत्व
मेव मदि च मो प्रामाणिकानां न तत्र शास्त्रत्वव्यवहारः तदा शास्त्रान्तर्गत्वेन तत्रेति विशेष
णं देयं तेनेति येनैव तत्त्वसंवेदनं हृदि शरूकृत लक्षणपरीक्षणेन कृते तेन इत्यर्थः तत्रापि द्वयोरपि
मध्ये प्रथमा [illegible] तस्य प्रमेयपदार्थस्य

ति व्याप्तिः यथा पक्षधिया द्रव्यत्वमूर्तत्वादिकं लक्षवृत्तित्वे सति लक्ष्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याप्तिः यथा द्रव्यघटत्वं लक्ष्यतावच्छेदकविरुद्धत्वमसंभवः यथात्रैव जलत्वं एतेन प्रमेयस्य साधारणत्वस्य विघटकाभवेति अतिव्याप्तौ व्याप्यदलस्य [illegible]तरा योऽव्यापकदलस्य भंगात् एषां दूषकताबीजं तु लक्षणेतरभेदानुमितौ अतिव्याप्तौ व्यभिचारः इतरयोश्च भागासिद्धिस्वरूपासिद्धी अथवा वर्तकविशेषणस्य तु व्यर्थविशेषणताप्रयुक्तव्याप्यत्वासिद्धिः असाधारणत्वं व्यतिरेकिधर्मत्वमिति [illegible] किंचिद्वृत्तित्वे

दवद्धि सति किंचि[illegible]त्तित्वं पक्षसवृत्तित्वं वा इति वलभङ्गः उभावपि [illegible] एवं सति प्रमेयपदार्थस्य लक्षणीयत्वानापत्तेः व्यतिरेकिधर्मस्य सर्वस्यैवाव्याप्तेः प्रमाविषयत्वादिरूपकेवलान्वयिधर्मस्य तन्मते व्यतिरेकिधर्मत्वाभावेनालक्ष्यत्वादिति स्फुटतरमालोचनीयं अतः एवमुक्तं किरणावल्यामाचार्यचरणैः प्रमाकरणत्वमिति प्रमाणलक्षणं प्रमाविषयत्वमिति प्रमेयस्य तत्र तेन नयेन प्रमाविषयत्वस्य प्रमेयलक्षणत्वमुक्तं ननु प्रमाणत्वादिरूपासाधारणधर्मवत्त्वेन प्रमाणप्रमेयपदार्थपरीक्षावाक्येषु सर्वत्रैव लक्षणमतिव्याप्तं

गौरीकौ०
१२

वृत्तित्वे नियतो नियमश्च यत्रास्ति नियमो व्याप्तिः निरूपकत्वेन तद्वान् व्यापकः यस्य पूर्वकालवृत्तित्वं का
र्यपूर्वकालत्वव्यापकमित्यर्थः नियतो व्याप्य इत्युक्तौ दैवादागतरासभस्यापि कार्यपूर्वभावः कार्यपू
र्वकालत्वव्याप्य इति तद्दोषतादवस्थ्यापत्तेः अनन्यथासिद्धोऽन्यथासिद्धभिन्न इत्यर्थः यद्यपि
दण्डरूपादेः पूर्वभावेनान्यथासिद्धः किन्तु दण्डरूपादिधर्मी येन सहैव यस्यान्यं प्रतीत्यादौ तस्यैव प्रवृत्ती
त्तेः तथापि पूर्वभावस्यान्यथासिद्धवृत्तित्वादन्यथासिद्धत्वौध्वं अन्त्यप्रागभावस्य तद्घटकत्वे
न प्रवेशः तेन रासभत्वेन जनकाभावत्वादिकमादाय नातिप्रसङ्गः प्रागभावत्वमखण्डोपाधिः
अतिरिक्त इति केचित् तन्न्यायीति रासभो यद्घटपूर्वकालवृत्तित्वं यद्घटसामान्यपूर्वकालत्व
व्यापकत्वात् रासभं विनापि घटान्तरोत्पत्तिदर्शनादिति भावः न च तं घटं प्रति तद्रासभपूर्वभाव
स्य नियतत्वात् तत्र तस्य हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनैव तत्पाद्विवद्य
कारणान्यथासिद्धत्वात् अत एव यत्सामान्ययोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तद्विशेषयोरपी
त्यादि सामान्यविशेषकार्यकारणयोः समनैयत्यमुक्तं न घटसामान्यं प्रति रासभस्यान्यथा
सिद्धत्वादेव रासभे नियतपदवैयर्थ्यमिति चेन्न घटसामान्यं प्रति तत्तद्दण्डस्यान्यथासिद्धत्वसंभवात्

गर्ग

राम
१२

नामिति तदभाववति तत्प्रकारकाणामित्यर्थः विपर्ययस्तु तदभाववति तत्प्रकारकानाहा
र्यनिश्चय इत्यर्थः अन्यथा तर्कसंशयोरपि विपर्ययमध्ये तयोर्नानन्वयात् ज्ञानानामिति स्वरू
पकथनं ज्ञानत्वभेदाएवैते । तिवारणबोधनार्थं निराकाङ्क्षमिति व्याप्तिविषयत्वं निरास इत्यर्थः
नन्वनुभवपदेनैकपक्षस्य तेर्निरास इत्यत आह अनुभवोन्य इति व्यतिरिक्तं [illegible] तदुक्तं संविसिन्धौ
द्भगवती देवी स्मृत्यनुभवभेदिका अनुभूतिः स्मृतेरन्या स्मृतिः संस्कारमात्रजेति क्वचिन्मूलपुस्त
के इयं कारिका तिष्ठति प्रत्यभिज्ञायां सोयं देवदत्त इत्यत्र तत्संस्कारजन्यायामतिव्याप्तिवार
णाय मात्रेति मात्रपदं बहिरिन्द्रियाजन्यत्वपरं तेन बहिरिन्द्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानत्वं मनोजन्ये स्मृतित्वं
स्मृतिमात्रे असंभववारणाय बहिःपदं कालादिरूपबहिःपदार्थजन्यतया न दोषवारणाय इन्द्रियप
दं मानससाक्षात्कारेऽतिव्याप्तिवारणपरं संस्कारपदं संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं
प्रकृष्टं कारणमिति व्यापारवत्त्वे प्रकृष्टत्वमिति प्राचीनाः स्वानन्तरोत्पत्तिकसहकार्यन्तरानपेक्ष
त्वमिति नवीनाः सहकारित्वं वस्त्वाजन्यत्वे सति स्वजन्यजनकत्वं व्यापारस्यापि सहकारित्वाव्य
वहारश्चेत्तदा सत्यं तेन न दोषः, पूर्वमिति कार्योत्पत्तेर्भावः पूर्ववर्ति कार्यप्रागभावाधिकरणकाल

...कारणत्वस्य प्रतिपूर्वभावाद्याज्ञिततत्तन्नान्यथासिद्ध इत्यत्र केन अन्य

अ. गौरीकां॰ १३

स्यदण्डादावव्याप्तिः साक्षात्संबन्धेन रूपेणान्यथासिद्धिभावः तेनात्तत्पूर्ववर्तितावच्छेदकरूपेण
वाबाध्यं तेन द्रव्यत्वादिना रासभेपि तंतु साक्षात्संबन्धेनातिव्याप्तिः अन्यथासिद्धत्वं च चिंतामणि
कारणं तत्त्रिधा भवति तथाहि प्रतिपूर्ववर्तित्वज्ञानं एव यस्य पूर्ववर्तित्वमवगम्यते तत्तेन
तन्यथासिद्धमिति द्वितीयं अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्ध
मिति तृतीयं यथेति येन तंतुना सह वयस्य तंतुरूपस्य पटं प्रति पूर्वभावो ज्ञायते तं पटं प्रति

तत्तंतुरूपं तेन

तंतुना सहान्यथासिद्धमित्यर्थः तंतुरूपस्य तत्पूर्वभावज्ञानं पत्वस्यातिप्रसक्ततया तंतु
रूपत्वेनैव विषयत्वं वाच्यं तथा चोक्तान्यथासिद्धिः साक्षात्संबन्धज्ञानविषयत्वे बोध्यं पूर्वव
र्तित्वं प्रतियोगिकं चेत् तन्न तंतुरूपं पटं पूर्ववर्तित्वं ... तंतुरूपत्वं विनापि तद्रूपवृत्तित्व

पूर्व॰ ५

स्य विषयत्वेन येन सहेत्येतिसाहित्यनियमभंगप्रसंगात् एकत्र विषयत्वं तु तत्राप्यस्तीति ध्येयं
अत्र येनेत्यस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशालिनेति विशेषणं देयं तेन तथाभूतेन तंतुत्वेन तं
तोर्नान्यथासिद्धिः तथा येस्येत्यस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशून्यस्येति विशेषणं देयं तेन तंतुसं
योगस्य तंतुनानान्यथासिद्धिः तंतोः सत्यपि तंतुसंयोगं विनानुत्पत्तेः अत्र वृकुंभकारपि

राम॰ १३

अन्यत्रपटसामान्यभिन्ने घटादौ तन्तुरूपस्य नियतपूर्ववर्त्तिनः दंडादेरुपरतस्यसंभवात् किंचिदिति येनसहैव
त्यादिवक्ष्यमाणान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ननु तंतुरूपं चेदन्यथासिद्धं तर्हि पटरूपप्रत्यपि तंतुरेवकार
णं स्यात् [illegible] नतंतुरूपं तुल्ययापातात् अत आह पटरूपेति पटरूपजनने
उपक्षीणत्वात् अन्वयव्यतिरेकानुविधानेनान्यथाचरितार्थत्वात् तंतोस्तु भुक्तपीतादिपटरूपे
अन्वयव्यतिरेकाभावात् तत्र न हेतुत्वमिति भावः नन्वेवं सति पटरूपं प्रति तंतुरूपं कारणं तु तेप
विद्धेति निगमनाविरहः एकपक्षतया तत्र युक्तिर्विनिगमनाभावनास्ति तथाहि यथा तंतुरूपस्य तं
तुनासहैव पूर्वभावो गृह्यते तथा तंतोरपि तद्रूपेण सहेति कुतः शक्यत्वादत आह पटं प्रत्यपी
ति कल्पनायां कारणतावच्छेदककल्पनायां गौरवात् तंतुत्वापेक्षया तंतुरूपत्वस्य गुरुत्वा
त् इत्यर्थः यथा श्रुते किं त्वन्यथासिद्ध इति प्रश्ने नैवोपपत्तौ पटरूपत्वादिवैयर्थ्यात् यत्र
गौरवं पंचमेयेन सहैवेत्यादि अन्यथासिद्धत्वाप्यतः इति व्यलमदूरेणाह तन्न लक्षणापत्तेः
अन्यथासिद्धत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् न रूपं प्रत्यपि तस्य ग्रहोसहाति तेनेति अन्यथासिद्धस्य
नियतं यत्पूर्वभावित्वं पूर्वकालवृत्तित्वं तन्नूसजातीयत्वे कारणत्वमित्यर्थः तेन नाकरणं

पक्षपरिशेषानुमानेन पूर्वं प्रतिज्ञा वस्त्रहस्तकरणजन्यतयाञ्जोच्चजनुमापक्षे न परिशेषानुमानेन

उ. गौरेकोतौ
१४

प्राक् प्रत्यक्षं प्रतिज्ञा काशस्य हेतुत्वावोधनात् तत्तत्कार्यप्रत्याकाय मानांतर सिद्धकारणताकत्व मेव तिष्ठतीति नान्यथासिद्धत्वं ज्ञानादिकं प्रतिज्ञा तादृशप्रमाणं हि दन्यथासिद्धत्वमेव अन्य थासिद्ध स्यतत्र कृतित्वादिनापि अन्यथासिद्धत्वे अन्यथासा वितद्धृतित्वादिनाहेतुत्वे अ न्यथासिद्धिमात्रप्रसंगापत्तेः द्रव्यत्वादीनां तु संयोगादि जनकत्वादि वर्त्तितया न पूर्वोक्तान्यथा सिद्धत्वं वच्छेदक धर्मव्यापक तया कारणतानवच्छेदकत्व मित्यर्चीननयानुसारी पंथाः ननुरूपं

(4

प्रति पूर्वभावः कान एव पागस्य पूर्वं प्रति पूर्वभावोऽवगम्यत इति पागोऽपूर्वं प्रति अन्यथासिद्धः स्यादिति चेन्न पूर्ववर्त्तित्वमित्यस्य पूर्वत्वावगतौ [illegible] ति विवक्षणद्वा कुलालपितात्र पेतर्भवति अन्यत्रेति अत्र पंचम्यर्थो न विवक्षितः अन्यत्र क्लृप्तनेयत पूर्ववर्त्तिसहभूतत्वमेवन त्वतैत्रात्वय व्यतिरेकवत्तापस्यतदन्यथासिद्धमित्यर्थः तेन स्पर्शजनकतासादायनात्माष पः नवातथात्क्लृप्तेन दंडादिनाचक्रादिकमन्यथासिद्धं स्वतंत्रयादिसत्वो वदाहरणंचात्रनत्य टं प्रति प्रत्यत्र पटांतरक्लृप्तानियत पूर्ववर्त्तितंत्वादिभिरव तसंभवेतन्त्र सहभूतोदेवादागतः

राम
१४
दूर

पूर्वीवगत पूर्ववर्त्तित्वानुपपादक [illegible — obscured by watermark] वोपपादकोऽदोषः

अन्यप्रतिसादानान्यवर्त्तिचेन्नात

वोर

स्वांत्रान्वयव्यतिरेकशालितियतत्पूर्ववृत्तिपदार्थेनवर्तते इतिन
वर्तते एवतस्मान्नकारणतावच्छेदकं भिन्नेनाकिंतु कारणता
वच्छेदकमेवतथा च कारणतावच्छेदकत्वान्नकारणत्वमितिभावः = ६

तत्त्वरूपेण कुंभकारपितान्यथासिद्धः ननु तंतुरूपस्य तंतुरूपेनान्यथासिद्धत्वेपिपटं प्रतिरूपत्वेन हे
तुत्वे को दोषः न चातिप्रसक्तत्वमिति वाच्यं तंतुत्वादेरपिपटानुपयकत्तंतुवृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात्
न चैयेन रूपेणान्यथासिद्धः तद्व्यापकरूपेणापितथात्वमितिच्यं कुलालपितृत्वस्यान्यथासिद्ध्य
वच्छेदकतयातद्व्यापकरूपेण कुलालत्वेनापि [illegible] तथात्वापत्तेरिति चेन्नैवं स्वतंत्रान्वयव्यतिरे
कशालिनीयत्पूर्ववृत्तिपदार्थेकंचिदपिनवर्ततेयो धर्मः सकरणतावच्छेदकतयानकल्पते विरो
धात् तंतुरूपं तु तथेतिसुधीभिर्भावनीयं अन्यंप्रतीति पंचमाशस्य शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते
एव यानात्प्रतिपूर्ववृत्तित्वमवगम्यते इति ज्ञाने प्रत्याकाशमन्यथासिद्धं आकाशत्वं च पूर्वदृस
मवायिकारणत्वं तेन रूपेण हेतुत्वकल्पनायामेवान्यथासिद्धं द्रव्यत्वादिना तंतुसंयोगादिकं
प्रतिहेतुत्वमस्त्येवाकाशस्य नन्वेवं शब्दं प्रत्याकाशस्य केन रूपेण हेतुत्वं आकाशत्वेन चेत्तु स
एव दोषः आत्माश्रयपक्षे अपरद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनतत् द्यक्तिते वातथेतिचेत् ज्ञानादिकं प्र
तित्तेन रूपेण हेतुत्वे को दोष इति चेन्नैवं पक्षे त्वयस्य प्रमाणं तत्सिद्धकारणतंकस्यातिविशेषणा
त् तथाहि पंचमोतिकं शरीरमित्यादिप्रावृत्तशरीरं प्रतिभूतजन्यगुणतया द्रव्यत्वेनानुमा

जन्यता १

गौरी को०
१५

शपस्तु दंडत्वस्यापि एव कुलालपितुस्तु द्वितीये [illegible] न्यथासिद्धत्वं न संभवतीति नाधिकं मननया
पारकस्य वगस्यतु स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वाद्धेतुत्वस्तुतिर्वाच्यः पौरुषमाणबोधितत्वाद्वनोक्ता
न्यथासिद्धिः द्रूपस्थपान इति नवीनास्तु एकस्यैवान्यथासिद्धत्वं वात तथा हि अवश्यकल्पनी
येन लघुनियतपूर्ववर्तिपदेन सहभूतं तस्यैव तेनान्वयव्यतिरेकहीनेन वतेनान्यथासिद्धं घटादिं प्रति कं
तेजस्त्वादिना हेतुत्ववारणाय अवश्यकल्पनीयमिति इतरस्य तत्त्वे पदभावात् कश्चित्का
र्योभावः तत्परं महत्वसं[illegible]नेकद्रव्यत्वत्वादिवारणाय ली वह्निसामान्यं प्रति माणित्वा
दिना हेतुत्ववारणेऽनतपूर्ववर्तीति लाघवं च घटं प्रति तपः उपस्थितौ संबंधे च बोध्यं
अनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्वस्य शरीरलाघवं रूपत्वापेक्षया गंधं प्रति तत्त्वप्राग
भावस्य तु उपस्थितौ लाघवं गंधस्योपस्थिततत्त्वात् एवमाकाशगादिपत्वात् तदपेक्षया ज्ञाना
दिकं प्रत्यात्मनः शीघ्रोपस्थितौ लाघवं तथा दंडरूपस्य [illegible]पेक्षयोग रूपसंबंधापेक्षया
दंडस्य [illegible] संयोगसंबंधेन लाघवं इदं च दंडरूपस्य रूपत्वेनापेक्षे दे: रूपत्वेन तथात्वेतु
शरीरकृतमपि कोऽरवमसीतिवाध्यं एवं च दंडरूपात्का[illegible]कुलालपितृप्रभृतीनामे

नि ५
रा० म
१५

रासभः यथावा गंधवति गंधोत्पत्तौ रूपस्य नियतपूर्ववर्तित्वेपि गंधप्रागभावसहभूतस्य रूपप्रागभावादेर्गंधं
प्रति अन्यथासिद्धिः प्राचीनास्तु पंचविधमन्यथासिद्धिमाहुः एकमेवत्रयं यमादायैव यस्य पू
र्वभावो गृह्यते तेन तदन्यथासिद्धमिति चतुर्थं यथा दंडमादाय दंडत्वस्य पूर्वभावो गृह्यते इति
दंडेन दंडत्वमन्यथासिद्धं येन सहैवेत्यादौ अवच्छेदकेन दंडेन च्छेद्यं दंडरूपमन्यथासिद्धं अ
वच्छेदे अवच्छेद्येनावच्छेदकं दंडत्वं अन्यथासिद्धमिति द्वितीयं यत्रान्यं प्रति पूर्वभावविज्ञाने ज
ते जनकस्य पूर्वभावो गृह्यते तत्र जन्येन जनकमन्यथासिद्धमिति पंचमं यथा कुलालपितुः
स्वजन्ये कुलाले प्रति पूर्वभावे ज्ञाते जनकस्य तस्यैव घटं प्रति पूर्वभावोऽवगम्यते इति जन्येन कुलालेन घ
न जनकः कुलालपिता अन्यथासिद्धः येन सहैवेत्यादौ यस्य साहित्य [illegible] प्रतियोगिजनकान्य
स्येति वाच्यं अन्यथा मननव्यापारकं श्रवणत्वेन [illegible] तत्वज्ञानकार्यकारणभावलोपः स्यात्
तथान्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे इत्यत्र समवायिकारणत्वेनेति वक्तव्यं यथा व्यापारकं श्रवणं [illegible]
[illegible]ष; गुरुधातु तेन तयोर्मध्ये कुलालत्वान्नोत्तरं भवति अत्र जनकस्य
स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकरहितस्येति वाच्यं तेन पूर्वोक्तश्रवणस्य संग्रहः इति चिंतामणिकाराः

वीतित्व २ वे

6

०गृ म...र्वमिति वाच्यं ज्ञानतो तापं प्रमाणाभावात् शांतो घटइति
र विषयत्वेनाप्युपत्तेः अन्यथाऽरब्ध कल्तइत्यादिप्रतीतेरि वृत्ता
[illegible] पत्तेः प्राभाकरास्तु अनुभूतिः प्रमेति वदंति तन्न तन्मतेस्मृ
तया तत्राव्याप्तेः अस्मन्मते भ्रमेति व्याप्तेश्च निर्विकल्प
क ल्पकस्यापि संवादिप्रवृत्तिजनकतया प्रमात्वात् अथप्र
...लक्षणं तत्र कारणपदार्थो निरुक्तः प्रकारघटत्वं चेत्कारणांतरा
णामेव कारणानामस्तीति मत्वाशंकते नन्विति फलायोग
...व्यापारेणाह सत्यपीति उपसंहरति अतइति इंद्रियसंयोगादि
...कारणं करणमितिमते व्यापारवत् कारणं करणमिति मते
...यं प्रत्यक्षेति अत्र मुक्तिहेतुभूतपदार्थतत्त्वसाक्षात्कारसज्ञो — तर्क
...प्रत्यक्षप्रमायाः अभ्यर्हितत्वेन तत्कारण...प्रत्यक्षप्रमाणस्यादौ — २८
प्रत्युपजीव्यत्वात् तत्प्रथमं निरूपणं पुरः उपजीव्यनिरूपणानंत

ज्ञानेष्वपि स्वसमानाधिकरणज्ञानानां तद्गृही[illegible]र्थग्राहकत्वात् अन्यथा
नृगृहीतार्थस्य द्वितीयादिज्ञानग्राहकत्वात् असंभवापत्तेः परं तु ते
तन्मतेनेश्वरज्ञानेऽतिप्रसंग इति बोध्यं अत्र प्रमाणपदं भावसाधनं
करणे च प्रमाणं बोध्यं गृहीतेति पूर्वज्ञानविषयीभूतविषयानामित्य
तेषामापत्तिः प्रथमज्ञानस्यैव प्रामाण्यमस्तु द्वितीयादिज्ञानानाम
भाफले तच्च द्वितीयादिज्ञानानामप्यस्तीति तेषामप्रमात्वक
नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासत इति युक्तेः सर्वस्यैव
विषयीभूतत्वाधिकरणक्षणविषयत्वात्तद्दोषः अगृहीतग्राह
विभागः पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिः तेषां क्षण
ता कर्मभेदेन स्याद्भेदग्रहस्य सत्त्वादित्यर्थः इत्थमुपलक्षणं सूची
भेदानंतरं क्रियाविभागादिक्रमात् चतुर्थक्षणेऽन्यपत्रभेद इति
क्रमात् न च धारावाहिकस्थले पूर्वपूर्वज्ञानाविषयीभूतोत्तरोत्तर

नवंती निर्सिद्देष:

त्वगिन्द्रियं [illegible] कारणभाव इत्यत्र कल्पनायां गौरवात् मन्मते रूपाभावादेवाकाशादेः प्रत्यक्षाभाव इत्ये
कं एव कार्यकारणभाव इति लाघवं [illegible] प्रत्यक्षं [illegible] ज्ञानं इति तथा जन्यत्वेन
विशेषणीभूतं [illegible] इन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यतावच्छेदक [illegible] विशि
ष्टस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् तथा मीमांसकमते द्रव्यचाक्षुषत्वं वा द्रव्यस्पार्शनत्वं
मूर्त्तस्पार्शनत्वं वा रूपादिकार्यतावच्छेदकमिति नियमनाविरहात् कार्यकारणभावाधिक्य
मिति वायोरप्रत्यक्षत्वमेव वदन्ति वायुस्पर्शस्तु नैयायिकमतेऽपि प्रत्यक्षः । त्वक्संयुक्तमहत्त्वस
मवायस्य सत्त्वात् यथा वायुस्तथा [illegible] तथा महत्त्वमपि द्रव्यस्य । किं च प्रत्यक्षे समवाय
नकारणं द्रव्यसमवेतत्वादिस्थले सन्निकर्षः पूर्ववद्बोध्यः । यदा श्रोत्रेन्द्रियेणेति शब्दश्रावण
त्वेन श्रोत्रेन्द्रियसमवायत्वेन कार्यकारणभावः । यदा शब्दसमवेतमिति शब्दसमवेतश्रावण
त्वेन कार्यता श्रोत्रसमवेतसमवायत्वेन कारणतेति भावः । यदा चक्षुः संयुक्त इति विशेषणता
द्विधा साक्षात्परम्परया च यदा श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रवृत्त्यभावश्रावण
त्वेन कार्यता श्रोत्रविशेषणतात्वेन हेतुतेति साक्षाद्विशेषणता स्फुटैव तथा पदस्य बहुविधप

(margin notes: गौरीकां ३३ ; ...वाद ; विंश ; गम ३३ ; ७)

हेतुत्वोहनीयेतिग्रंथयोरंद्विरप्यते अत्र द्रव्यचाक्षुषे इंद्रियसंयोगावच्छेदेन विषयालोकसंयो
गस्यकारणत्वं समवायसंबंधेन द्रव्यसमवेतरूपादिचाक्षुषेस्वसमवायिसमवेतत्वेन द्रव्यसम
वेतसमवेतरूपत्वादिचाक्षुषेस्वसमवायिसमवेतसमवायसंबंधेन हेतुत्वं बोध्यं एवं द्रव्यस्पा
र्शने उद्भूतस्पर्शस्यसमवायेनहेतुत्वं स्पर्शादिस्पार्शने स्वसमवायिसमवायेन स्पर्शत्वादिस्पा
र्शने स्वसमवायिसमवेतसमवायेन तथात्वं प्रभायास्तु न स्पार्शनं उद्भूतस्पर्शाभावादिति क
स्यचिन्मतं तत्प्रभाया अतीन्द्रियत्वमवतद्रूपस्यैवप्रत्यक्षत्वमिति तथाद्रव्यचाक्षुषे उद्भूतरूपस्य
यिसमवायेनकारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषे स्पर्शवत्स्वन्निकर्षो बोध्यः उद्भूतत्वमनुद्भूतत्वा
भावत्वं अनुद्भूतत्वं च जातिविशेषः चक्षुरादीनामुद्भूतरूपाभावान्न चाक्षुषं एवं सति वा
युरपि स्पार्शनप्रत्यक्षविषय एव उद्भूतस्पर्शादिघटितत्व सामग्रीसत्त्वादिति मीमांसक
मतानुयायिनः नैयायिकास्तु आत्मान्यद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरू
पस्य कारणतानियमो रूपाभावान्न प्रत्यक्षत्वं मन्यन्ते रूपस्य द्रव्यचाक्षुषत्वे का
आकाशादिस्पार्शनकारणं यद्द्रव्यस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्पर्शः

टी॰ का॰

येपंचरूपविशेषणता समवायादिषु तिस्रः तेन सन्निकर्षषट्के अष्टादश तेष्वभावांतरत्वे पुनरष्टादशता;
यथाभूतलं तं वह्न्याभाववद् घटत्वाभाववद्गृह्णातु; संयुक्तविशेषणतान्नहेतुरित्यत्र केवलमेव परंपराविशेषणतानां बहु
भेदाः; भवंतीति संक्षेपतः संयुक्तविशेषणतात्वेनैक्यात्तषोडा सन्निकर्षेति न विरोधः अत्र चाभावप्रत्यक्षे
योग्यानुपलब्धिकारणं योग्यानुपलब्धिः प्रतियोग्युपलंभाभावः सा च तथा प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसं
जितप्रतियोग्युपलंभाभावरूपा; यद्यत्र घटः स्यादुपलभ्येतेत्यादितर्कविषयीभूतो यः प्रतियोग्युपलं
भः तदभावसहितं तत्र स च तर्कः, तदा भवितुं शक्यते यदा घटसन्निकर्षव्यतिरिक्तयावद्दृष्टत्वाद्यादिका
रणसत्त्वं अन्यथा आलोकादि यत्किंचित्कारणसत्त्वे तदभावादेव प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलंभस्यापादयितु
मशक्यत्वात् तेन पिशाचाभावो न प्रत्यक्षः; यद्यत्र पिशाचः स्यादुपलभ्येतेति प्रसंजयितुमशक्यत्वात् पि
शाचस्यातींद्रियत्वात् पिशाचभेदस्तु प्रत्यक्ष एव घटोऽपि यदि पिशाचाभिन्नः स्यादुपलभ्येतेत्यापादयितुं
शक्यत्वात् तस्मादन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणस्य तदिंद्रियप्रत्यक्षयोग्यतापेक्षिता अत्यंताभावस्य तु च
प्रतियोगियोग्यतेति बोध्यं तेन वायौ रूपाभावः परमाणौ महत्त्वाभावः चाक्षुषः गगने स्पर्शाभावः स्पार्शनः गु
डे तिक्तरसाभावो रासनः जले गंधाभावो घ्राणजः आकाशे शब्दाभावः श्रावणः कालादौ सुखाभावो मानसः
अधिकरणानां तत्तदिंद्रियायोग्यत्वेऽपि प्रतियोगिनां योग्यत्वात् [illegible] एवं सति अत्यंताभावस्य प्र
तियोगिग्राहकेंद्रियग्राह्यता अन्योन्याभावस्यानुयोगिग्राहकेंद्रियग्राह्यता यथा श्यामघटादौ पीतरूपाभा
वश्चक्षुषैव गृह्यते रसे रूपभेदो रसनेंद्रियेणैव गृह्यते तथैव योग्यतानुपलब्धिसत्त्वादित्यादि स्वयमू
हनीयं एवं समवायोऽपीति [illegible] संयुक्तविशेषणतान्द्रव्यसमवेतत्वसमवेतचक्षुः

राम ३४

वृ॰

रंपराविशेषणतामध्ये संयुक्तविशेषणतायामिदमुदाहरणं द्रव्यरूपाभाववानिति चक्षुःसंयुक्तविशेषणता
कारणं एवं ताद्दृशाभावस्पार्शने त्वक्संयुक्तविशेषणता। एवं घ्राणजताद्दृशाभावसाक्षात्कारे घ्रा
णसंयुक्तविशेषणता। एवं ताद्दृशाभावरासने रसनासंयुक्तविशेषणता। आत्मवृत्त्यभावमानसे म
नःसंयुक्तविशेषणता कारणमिति संयोगादिस्थले पंच परंपरया विशेषणता भूतले विशेष्यमिति न
न्विह भूतले घटो नास्तीति पूर्वोक्तप्रतीतौ एतद्भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिघट इत्याकारिकायां एव
विशेष्यः तत्कथमुक्तं भूतलं विशेष्यमिति चेन्नैवं इह भूतले इत्यादिना प्रतीतिविषयमात्रप्रदर्शि
तं प्रतीतिस्तु घटाभाववद्भूतलमित्याकारकं ग्राह्येति न दोषः व [illegible] तत्तु अत्र विशेषणता [illegible] तान्त्रनास्तीति तु
यप्रकारता किंत्वभावस्य वैशिष्ट्यनियामकः स्वरूपसंबंधविशेषः स च भूतलप्रकारकाभावप्रका
रकबोधे अभावस्य भूतलवृत्तितानियामकः एक एव भूतले घटवद्भूतलञ्च निर्घट इति ज्ञानयोः
संबंधं इति किंतु प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदस्तु दृढ एवापि तथा चात्र विशेषणपदमाधेयपरं
विशेष्यपदमाधारपरमिति मंतव्यं प्रत्यक्षोऽयमिति शब्दवत्त्वाभावश्रावणत्वेन कार्यता श्रोत्रसमवेतवि
शेषणतात्वेन हेतुतेति भावः एवं यदा शब्दत्वे कत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतसमवेतविशेषणता वा
धा एवं ककारनिष्ठखत्वाभावे खत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतसमवेतविशेषणविशेषणता एवमन्यत्रा
प्यूह्यं पंचविधेति संयोगेनतु पूर्वमुक्तं तद्घटितं पंचविधसंनिकर्षा इत्यर्थः ननु विशेषणतातिरिक्तं पं
चविधसंसर्गे निवार्यत्वमुपपत्तः कथं संसर्गध्वंसत्वाभावयुक्तं अत्रापि विशेषणताकारणं एवं संयुक्तसमवा
यस्थले आत्मानिरिक्तं पंचेंद्रियसंबद्धविशेषणतापंचकं एवं संयुक्तसमवेतसमवाये पि तेन संयोगादित्र

पंच१

गौरीकां०

२५

घटत्वादेस्तुच्छत्वात् प्रमाणाविषयकत्वेनालीकत्वादित्यर्थः सामान्यस्यापीति यत्सादित्यादिनाऽनुमानस्याप्रयो
जकत्वादिनादूषितत्वात् घटेतरभेदस्य घटत्वस्वरूपत्वे घटभिन्नरूपप्रतियोगिज्ञानं विना घटे द्रियस
न्निकर्षोत्तरं घटत्वविशिष्टबुद्धिर्न स्यात् अभावरूपत्वेपि वा न तुच्छत्वं तस्यापि प्रमाणैकत्वादिति भा
वः वस्तुभूतत्वात् प्रमाणसिद्धभावरूपत्वादित्यर्थः इति श्रीकविताार्किकचक्रवर्तिगौरीकान्तकृतौ तर्क
भाषाविवृतौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः संप्रतिक्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति लिंगेति लिंगस्य व्याप्यस्य
परामर्शः प्रत्यवतित्वज्ञानं लिंगत्वेनाभिमतत्वस्येत्यर्थः तेन वह्निव्याप्यधूलीपटलवानयं पर्वत इति प
रामर्शस्य पर्वतो वह्निमानिति प्रमानुमितिजनकस्य धूलीपटले वह्निव्याप्यत्वाभावेपि ना संग्रहः
तथा च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वमिति पर्यवसितं तच्च वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इत्यादि
ज्ञानरूपं अत्र वह्निव्याप्तिर्धूमे प्रकारतया भासते इति व्याप्तिप्रकारकं भवति ज्ञानं तथा पक्षधर्मताप
र्वतत्वं धूमस्य पर्वतसंबंधित्वं तदप्यत्र विषयीभूतमिति भवति व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताविष
यकमिदं ज्ञानं ननु धूमो वह्निव्याप्यो घटवानयं पर्वत इति ज्ञाने ऽनुमित्यजनकेऽतिव्याप्तिः अ
थ तत्र व्याप्तिप्रकारकत्वेन वैयधिकरण्यपक्षधर्मताविषयत्वमपि वाच्यं तेनात्र धर्मिभेदान्न

२५

दोष इति चेत्तथापि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानेऽतिव्याप्तिः द्रव्यत्वेन रूपेण तस्य व

२२

ग्रहात् नैकरूपेणापि तथेति वाच्यं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवानयं पर्वत इति ज्ञाने व्यापकमनं
नुमित्यजनकेऽतिव्याप्तेर्वह्निव्याप्यवानयं पर्वत इति शाब्दपरामर्शे किंचिदवच्छेदकाविषयकेऽ
व्याप्तेश्चेति चेत् अत्रोच्यते व्याप्तिनिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपे तपक्षनिष्ठविशेष्य।

संयुक्तसमवेतांविशेषणं ... रिणादिवोध्यं येन्द्रिपर्शिकंमन्तुसम वायस्यानेन्द्रियत्वं अत्तजातिइन्द्रियजेत्पर्थः
प्रथममात्रजन्यज्ञानंप्रत्यक्षप्रमा... केवलवस्तुमात्रविषयकं निर्विकल्पकं सविकल्पिकं तु न तथा घट
त्वादिरूपानर्थजन्यत्वादितिसौगतः शंकते नन्विति परमार्थसत् अलीकभिन्नं यत्स्वघटादिव्यक्तिः त
स्य लक्षणस्यात्स्वरूपेण ... विषयोयस्य ताद्दृशं निर्विकल्पिकं प्रत्यक्षप्रमा भवतीत्यर्थः हेतुग
र्भविशेषणं तदुक्तं कल्पनापोढमभ्रांतं प्रथमं निर्विकल्पकमिति कल्पनापोढमिति सामान्यविष
यकमित्यर्थः सविकल्पकमिति सामान्यविषयकमिति सविकल्पकमित्यत्र योजनीयं ... चः
कमित्यर्थः ७ सामान्यविषयकं सविकल्पकं कथं प्रत्यक्षं न प्रमा कुतः अनुगताकारावगाहित्वात् शब्दलिंगजज्ञा
नवदित्यर्थः तेनानुकारावगाहित्वात्सामान्यविषयमिति अभेदहेतुत्वासम्भवदोषो निरस्तः कट
इदं चार्थम् ... कथनं प्रयोगस्तु तन्मते चैवमेव यदनुगताकारावगाहि तन्नप्रत्यक्षप्रमा यथा शा
ब्दलिंगजन्यज्ञानमनुगताकारावगाहिचेदं विवादाध्यासितं सविकल्पकमिति अनुगताकारावगाहि
त्वस्य प्रत्यक्षप्रमात्वाभावव्याप्यत्वे कार्यकारणभावमूलकानुकूलतर्कं स्मारयति अर्थस्यैवेति व्य
क्तिमात्रजन्यस्येत्यर्थः नन्वनुगताकारोपि प्रत्यक्षप्रमाजनकः ... यत्तु व्यक्तिवदित्यत आह अर्थस्यैति
परमार्थसतो व्यक्तिरूपस्यैव तज्जनकत्वात् प्रमाजनकत्वात् ज्ञानस्यजनकत्वादिति पोरे प्रमारूपज्ञा
नस्येत्यर्थः तथात्वयत्सत्तत्क्षणिकमिति प्रमाणेनानेकदेशकालानवस्थापिनः वस्तुनः परमार्थसत्त्वप्र
मापितं तदाह स्वलक्षणमिति प्रमितत्वादितिभावः नन्विति परमार्थसदित्यनुषज्यते पस्येतिप्रमा
णेन निरस्तो न विषयीकृतो विधिभावो निषिद्धभावः स्वलक्षणं पस्यतत्तथा तस्येत्यर्थः यत्सदित्यादि
प्रमाणेनानेकदेशादिव... व्यावृत्तिभेदः तदात्मनो

त्मत्वेनोपाधेर्नाव्याप्तिः तेन रूपेण साधनाव्यापकत्वान्न व्यापकत्वमिति तत्त्वेऽतिव्याप्तिः हेतोः साध्यव्याप्यता
ग्राहकतर्कसाचिव्यात् साध्यव्याप्यसाध्यव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वग्रहात् कर्मान्यत्वस्य
काशादेर्वीरणायसाधनत्वादिविशेषणं वह्निव्यापकधर्मवत्त्वादेर्वीरणायसाधनत्वादि निषिद्धत्वा
भावादिति वेदनिषिद्धत्वाभावादित्यर्थः अन्यपुरुषेति अन्येन निषिद्धत्वेन प्रयुक्तासंक्रमिता
पाव्याप्तिसामुपजीवतीति तत्र कारकधर्म विशेषणं भवतीत्यर्थः साध्यविपर्ययः साध्याभाव
इत्यर्थः अनित्यत्वेनेति नित्यत्वाभावेनेत्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति न नित्यमिति स्वपदे
ति केवलव्यतिरेकिसद्धेतुवारणाय नित्यधर्मेति नित्यधर्मप्रयत्नाननुविधायित्वं तद्रहितत्वा
दित्यर्थः अनित्यधर्मः सोपमितिप्रत्यभिज्ञानाविषयत्वे तद्रहितत्वादित्यर्थः कृतकत्वादिति
कार्यत्वादित्यर्थः कन पत्यपदे इत्याकांक्षायामाह स्पार्शनेति इत्यनुमानपरिच्छेदः उपमानं नि
रूपयति अतिदेशेति कारणसहकृतत्वं व्यापारविधया गोसादृश्येति इदं च यत्किंचिदन्यप्र
दर्शनाय तेन वैधर्म्योपमाने नाव्याप्तिः लक्षणं त्वयं गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारिकां काचिदुप
मितिव्यक्तिमभिप्रेत्य तद्व्यक्तिसमवेतमनुमितिसमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वं उपमितिकरणा
त्वमुपमानत्वं बाध्यं अनुमितिलक्षणकत्यादिपदव्यावृत्तिरनुसंदेहे वा अत्र तादृशजाति
रूपमितित्वं उपमितिनामेत्यनुव्यवसायसिद्धं करणं तु क्वचित्साधर्म्यविशिष्टज्ञानं क्वचिद्वैधर्म्यवि राम ५२
शिष्टज्ञानं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति प
हेतु अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं करणं तत्र साधर्म्योपमानं दर्शयति यथेति यथा गौरिति इदं

चेसंयोगीसत्त्वादित्यादौ साध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन विपक्षाभावप्रसंगात् अभावविशेषणात्वेसं
योगसाध्येद्रव्यस्यापि विपक्षत्वापत्तेः संयोगाभावस्य गुणेऽव्याप्यवृत्तित्वात् अधिकरणभेदेना
भावभेदाभावात् हेत्वाभासाइति एतेषां लक्षणादिकं हेत्वाभासपदार्थे दर्शयिष्यते सरोजेति
सरोवरजातेत्यर्थः तेनन पौनरुक्त्यं सन्निति गगनेऽरविंदं नास्तीत्यर्थः अन्यथाप्रतियोगिनोऽ
प्रसिद्धाऽनिषेधयितुमशक्यत्वात् प्रमाणाभावमात्रादिति मात्रपदेनसोपाधित्वनिरासः सोपा
धौतु तादृशप्रमाणाभावउपाधिः अत्र तु केवलं प्रमाणाभाव इत्यर्थः यथाघनाइति प्रसंगि
को दृष्टान्तः नोचेदुभयवादिसिद्धो चरमप्राक्को बोध्यः अन्यत्परिकल्पनेति कस्यचिदुपाधेरंगीको
रेतस्याव्यापकतार्थसाध्यस्य तर्हि कस्यापि … इत्यर्थः नचचरमशब्दत्वमुपाधिर
नुशब्दतर्हि कत्वस्योभयवादिसिद्धत्वादितिवाच्यं तेन …नुपपन्नशब्दनाशएवचरमशब्दना त्रोट
(पि) प्राक इतितस्यानुशिकत्वमित्यभिप्रायः नप्रयोजकं नव्याप्यमित्यर्थः प्रयोजकमिति स्वनि
ष्ठसाध्यव्याप्तेर्हेतौसंक्रामकमित्यर्थः साध्यव्यापकं [illegible] त्वमिति साध्यसाधनप तिर्द्धि
देतत्वाभिमतपरे सोपाधिस्थलेसाध्यत्वसाधन त्वयोरभावात् तत्रपद्रूपावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं बोध्यं तेनवह्निमान्धूमादित्यादौ महानस
त्वावच्छिन्नवह्निव्यापके धूमाव्यापके चव्यंजनवत्वेनातिप्रसंगः तस्यमहानसत्वावच्छि
न्नधूमप्रत्यपिव्यापकत्वात् एवंघटः अत्यन्ताभिधुत्वादित्य … चव … द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छि
च्छि न्नप्रत्यदात्वव्यापके … तत्त्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽपा

गौरीकां०
४६

त्वर्थ मेत्तुसाकाङ्क्षेदेनान्वयो नास्येव विभक्त्यर्थद्वारता पोरुषान्वयो नीतिदर्शयितुं साक्षात्पदउपात्तं क्रोकंप
चतीत्यादिक्रियाविशेषणस्थले नामार्थे धात्वर्थयोरभेदेनं साक्षादन्वयदर्शनाद्भेदेनेति विशेषणं
संहोच्चारितानीति एकैकपदं विच्छिद्योच्चारितानीत्यर्थः कश्चित्तु अकारप्रश्लेषमनंगीकृत्यैकक
र्तृकानीत्याचष्टे सन्निधानाभावादिति अव्यवधानेनान्वयप्रतीतियोग्युपस्थापकपदभावादित्य
वैदिकस्थले दर्शयित्वा लौकिकस्थले उदाहरणं दर्शयति नदीतीर इति आसत्त्यभावे यत्रान्वय ५ ॥५
प्रतीत्यैवासत्तिसद्भावे सतीति आसत्तेरन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थमाह यथा वेति अर्को ज्ञानाम. व
यः तथा च परस्परमन्विताः पदार्था एव साकाङ्क्षाः तत्कथमुक्तं साकाङ्क्षाणि पदानीत्याशंकते न
न्विति आधाराकांक्षितत्वादिति तदन्वितत्वादित्यर्थः वस्तुतस्तु घटमानयेत्यादौ कर्मविशेषाक्षेप
तुः किं याविशेषस्य वा कोद्वेवाकाङ्क्षा सा चात्मवृत्तित्वान्न पदार्थधर्मइत्यत आह नचेति अर्थानाम
वमुख्य साकाङ्क्षत्वं पदानां तु लाक्षणिकमित्याह सत्यमित्यादिना स्वपदेति स्वोपस्थापकपदेत्यर्थः
अन्यान्येति स्वान्वयप्रतियोगिपदार्थोपस्थापकपद श्रवणविषयके इच्छा जनकीभूतोपस्थितिविष
यत्वेनेत्यर्थः प्रकृते च घटमित्यादिना कर्मविशेषोपस्थितौ तदन्वयप्रतियोगिक्रियाविशेषोपस्था
पकस्यानयेत्यादिपदस्य श्रवणं श्रोतुरिच्छेत्येवं क्रमेण पदार्थानामेव साकाङ्क्षत्वं मुख्यमित्यर्थः
पदानां लाक्षणिक साकाङ्क्षतामाह तद्द्वारेणेति तेषु इत्तप्रकपसंबंधेनेत्यर्थः तदेव विशिष्य
दर्शयति तत्प्रतिपादनेति साकाङ्क्षार्थप्रतिपादकानीत्यर्थः अन्यथा द्वारेणेत्यस्य साकाङ्क्षार्थ
प्रतिपादनद्वारेणेत्याख्याने सत्य... साकाङ्क्षपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः न५

राम
४६

यां घोष इत्यत्र गंगापदात्तीरोपस्थितौ गंगाख्यस्य प्रवाहस्य तीरेण सह संयोगरूपः सामीप्यरूपो वा सं
बंधः छत्रिणो गच्छंतीत्यत्र मुख्यार्थस्य छत्रिणो गमनान्वये ऽनुपपत्त्यभावेपि तात्पर्यविषयी
भूतच्छत्रितदितरसाधारणस्य गमनान्वयस्यानुपपत्त्या छत्रिपदस्य एकसार्थवाहित्वे लक्ष
णा इत्यलं बहुना प्रासंगिकेन परस्पराकांक्षेति यथा गामित्युक्ते ऽनानयेत्याकांक्षा आनयेत्युक्ते गा
मप्येवं त्वाकांक्षेति गामानयेति वाक्यं परस्परं साकांक्षं न तथा गौरश्व इत्यादि परस्पराकांक्षे
ति भावः ऽग्निनेति ऽप्राप्यत एवेत्यनुषज्यते योग्यतेति एकपदार्थस्य परपदार्थसंसर्गे त्वं
योग्यता तस्याश्च संशयनिश्चयभ्रमप्रमासाधारणं ज्ञानमात्रं शाब्दबोधहेतुः ननु एकपदार्थे
परपदार्थसंसर्गाभावरूपाया अयोग्यताया निश्चयाभावः कारणं मुखं न चंद्र इत्यादौ योग्य
तानिश्चयसत्वेपि बाधार्थयोग्यताज्ञानाद् मुखं चंद्र इत्यादिरूपकालंकारस्य शाब्दबोध
दर्शनात् तथा च पयसा सिंचतीत्यत्र सेकपदार्थस्य पयोनिष्ठकरणतापदार्थेन सह निरूप
कत्वरूपसंबंधो वर्तते न तथा ग्निनिष्ठकरणत्वेन सह सर्वोपीनजलसंयोगरूपस्य सेकस्या
ग्निकरणत्वाभावादिति भवत्यग्निना सिंचतीति वाक्यमयोग्यमिति भावः तदेव दर्शयति अग्नि
नेति प्रतिपादितमिति प्रतिपादनीयमित्यर्थः तेनेति नन्विदमसंगतं न हि करणत्वं संस
र्गः किंतु प्रोक्तपदपदार्थत्वं तस्य करणत्वस्य तु पदार्थस्य सेकनिरूपकत्वरूपः संसर्गः न
कथमुक्तं कार्यकारणभावलक्षणः संबंध इति चेन्न सत्यं विभक्त्यर्थस्य साक्षाद्धात्वर्थान्वयवि
विभक्त्यर्थद्वारा नामार्थो धात्वर्थे [illegible] विधानात् नामार्थधात्व

विभक्ति

12

कोपंपादगत्तंवहुगुणंमहारोमं ननुमुंचहृदयनाथंकंठेमनसत्तमोरूपमित्यत्र ननुवहुगुणंहृदयनाथंपादगत्तं किं म

गौरीकौ ४७ तिनपश्यसिइमंकंठे गुहारागमनसत्तमोरूपं कोपं मुंचेत्येवमुच्चारणं विना पिलिप्यादिना योजनायां कर्त्तव्यायां प

दांतरोपस्थितेरव्यवहितत्वेनप्रतिसंधानात् भवत्येवेत्त सवादपिपृगव्बोध: वाक्यलक्षणमुपसंहरति तेने

ति अर्थप्रतिपादनद्वारेति जनयत्तामित्यत्रान्वयेति पदस्यैवसाकांक्षत्वमिति मत्तपदांतरेति अर्थस्यैवमुख्य

साकांक्षतापक्षेत्वाह अर्थांतरविषयांवेति जनयतामिति जनकीभूतज्ञानविषयत्वं प्रयोजकानामित्यर्थः पाप

प्रतीयमानेति प्रतीयमानाश्चापमानः परस्परान्वयएकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गो येषां तादृशाएव योग्यार्था:

तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः अत्रैकपदार्थेऽपरपदार्थान्वियरूपयोग्यतायाः ज्ञानमेवोपयुक्तमितिदर्शयितुं

प्रतीयमानपदोपादानं पदंचेति समूहालंबितर्क्यत्ते प्रागद्बोधविषयीक्रियत्तेऽर्थेनेनेतिसमूह: शक्ति:व

र्णानांसमूहःशक्तिःशक्तिमत्त्वंपदत्वमित्यर्थः पदपदंधर्मपरं अन्यथा कचटपेत्यादि निरर्थकवर्णानांस

ख्या ८ मूहेऽतिव्याप्तेः विं यर्थप्रयुक्तेष्वकाराद्येकैकवर्णेष्वव्याप्तेश्च ननुपदानांनसंभवतीत्यत्र आह समूहश्चे

ति विषयीभावोविषयत्वंतथाचैकज्ञानविषयत्वंसमूहत्वमित्यर्थः ननुवर्णानांद्वितीयक्षणानंतरमेवनाशा

त् चित्तुराघस्वरघटितपदस्यैकस्यैवनैककालावस्थायित्वं सुतरांवहुतरवर्णघटितानांवहूनांपदानामित्य

दि१५ त आह एवंचेति क्रमवतामपि घटादीनांस्थिराणामेककाले नुभवात् युगपदुत्पन्नानामभिमुक्तरविना

शानामपिमेघ्यादिघोषा णामेकदाग्रहात् उभयोरुपादानं अनेकवर्णानुभवासंभवादिति ज्ञानरणलो

राम ४७ किकप्रत्यक्षरूपस्यानुभवस्यविषयजन्यत्वनियमात् वर्णस्वरूपविषयनाशेतदसंभवादित्यर्थः अनुभूतेति

स्थितस्येतिशेषः तेननसमानकर्तृकत्वहानिः संस्कारसहकृतेनेति सविषयैकमात्रस्योपनीतभानप्रत्या

संतित्वपक्षे अन्यथातुसंस्कारपदंसंस्कारजन्यस्मरणपरं अंत्यवर्णसंबंधेनेति न समवायेनेत्यर्थः एतेन

समूहोवाक्यमित्युक्तंसमूहत्वंनकुनामककालावस्थायित्वंनचाशुतरविनाशिनांक्रमिकाणां पदानां८

न्विदं साकांक्षमिदं निराकांक्षमिति भ्रमस्य प्रयोगो दृश्यते नाथैतथा चलाघवादाकांक्षापदस्येच्छात्वविशिष्टे प्र के
मुख्या साकांक्षे श्रात्मैवोचित उपचारितत्वं तु पदपदार्थयोः समानमिति कर्थपदार्थे मुख्यतापदे लाक्षणि
कत्वमुपतस्थाह यद्वेति अर्थांतरेति स्वार्थान्वयप्रतियोग्युपस्थापकस्य पदांतरस्य जिज्ञासाजनकीभूतज्ञान
विषयत्वेनेत्यर्थः श्रोतृजिज्ञासात्यतिम्न पूर्वोक्तानुसारेण बोध्या उपचारादिति एतत्कल्पे लक्षणा पूर्वक ले
ल्पेपि लक्षणा किंतु पूर्वोक्तकल्पे मुख्यसाकांक्षार्थ प्रतिपादकत्वेन अत्र तु रूपकारांतरेणेति विशेषः अत्रैक
ल्पे साकांक्षपदव्युत्पाद्यत्वेनार्थानां साकांक्षत्वमिति दर्शयति एवमिति एवं क्रमेण साकांक्षपदप्रतिपाद्यतया
अर्था साकांक्षा उच्यंत इत्यर्थः वस्तुतस्तु पदादस्य पदव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधजनकत्वा
भावात्तत्पदे तत्पदसाकांक्षत्वमित्याकांक्षालक्षणमावश्यकं श्रोतृजिज्ञासायाः सर्वत्रानियतत्वात् तथा च प
दमेव मुख्यसाकांक्षं अत एव तत्रैव प्रयोगबाहुल्यमिति मे तच्च मुख्यायोग्यतात्तु पदार्थानामेव परं परस्मा प
दानां तद्वत्त्वमित्याह परस्परान्वययोग्या इति अर्था इति पूर्वोक्तानुषंगः क्वचित्तु पुस्तके एवमर्था इत्यनंतरं सा
कांक्षा इति पदं नास्ति तत्रैवमित्यादिकं योग्या इत्यनेनान्वितं यथाश्रुतं लक्षयति तद्वत्तेति योग्यार्थप्रति
पादकत्वेत्यर्थः सन्निहितत्वमिति आसत्तिरित्यर्थः एकेनेति एककाल बहुपुरुषोच्चारितको लाहलवा
वर्तेनापक्रमोच्चारणपरं अत एव व्याख्येयग्रंथस्य व्याख्यातृभिः न्यूनस्य पूरणे कृते पि शाब्दबोधः उ
च्चरितत्वं च ज्ञापितत्वपरं तेन लिप्यादिना प्रतिपादितेभ्योपि वाक्यादपि शाब्दबोधः तथा चाव्यवहितत्वा
मा२ र्थान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदोपस्थितिकत्वं सन्निहितत्वमित्यर्थः अत एव व्यवहितान्वयश्लोकादौ योजना
यां कृतायां यत्पदोपस्थितिः तत्पदाव्यवहितत्वस्य सत्त्वे भवति शाब्दबोधः यथा किमिति न पश्यसि।

पूर्ववदस्थिति तत्कालसंबंधरूपापत्तेरित्यर्थः साच तत्कालसंबंधरूपतया नीलाद्यस्फुरत्येव सोयं देवदत्त इति प्रत्यभि
(गौरीकां ४८) विषयीभवत्येव तद्वत्तत्रापीति भावः बहुवर्णात्मकपदज्ञाने पारीतिः सैव बहुपदवाक्येपीत्यत आह न
तर्हि पदानुभवेति पूर्वोक्तयुक्त्या अंत्यवर्णविषयकश्रावणोपनीतभाने न भानतोपनीतभाने त्वा
पदानुभवेन जनितेत्यर्थः अंत्यपदेति अत्र पदपदं पदांत्यवर्णपरं तेनांत्यवर्णएव विषयकेत्यर्थः किं
प्रत्यक्षविषयो यस्य तेनाश्रोत्रेंद्रियेणेत्यर्थः अंत्यवर्णस्यैव कदानीं श्रोत्रसंबंधतया लौकिकप्रत्यक्ष
विषयत्वं नान्येषामितिभावः पदार्थेति पदार्थानां वाक्यपदापस्थापनाय प्रत्यक्षा श्राब्दबोधः ते
स्यानुरूपसहकृतं गृहीतग्रहणं पदानां स्वजन्यज्ञानविषयीकरणं यस्य श्रोत्रस्य तेनेत्यर्थः अयं भावः
पदार्थानां तावद्विधा शाब्दबोधविषयता एका राजपुरप्रवेशन्यायेन अन्या खलेकपोतन्यायेन त
त्राद्यपक्षे पदार्थानामवांतरवाक्यार्थबोधे सति विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधो जाय
ते द्वितीये तु सर्वेषामेव पदार्थानामुपस्थितौ एकवृन्तगतफलन्यायेन युगपदेव विशिष्टबोधः तथाच य
(न्यायेनेन्द्य) दि राजपुरप्रवेशन्यायेन शाब्दबोधः तदा पदानामपि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिवत् स्मृत्यां द्विपदग्रहणं यदि च
पुनः खलेकपोतन्यायेन शाब्दबोधः तदा पदानामपि युगपदेव श्रवणमिति दर्शयितुमुक्तं पदार्थप्रत्ययानुगृहीतेने
ति यथाश्रुते तु वाक्यश्रवणोत्तरमेव पदार्थप्रत्ययोत्पत्तेर्वाक्यश्रवणसमतिपदार्थप्रत्ययस्य श्रोत्रसह
कारित्वानुपपत्तेः अनेकपदावगाहिनीति वाक्यप्रतीतेर्विवरणं तेनानयोन रूक्त्य पूर्वोक्तमुपसंहरति
(तार) आप्तप्रयुक्तत्वेति स्वार्थतात्पर्यवत्त्वेत्यर्थः आप्तत्वं तु पूर्वोक्तं बोध्यं न तु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्र
लिप्सासदोषचतुष्टयराहित्यं आप्तत्वं वाच्यं भ्रान्त्यादिप्रयुक्तापार्थवाक्यानां वाक्यांतर्गततयाप्त

बोध्यपदं

ग्राम ४८

समयस्परामृत्यस्मादितसमयग्रहः शक्तिग्राहकतानिकार्यानिमित्ताद भवति ॥

भवा २

विशेष्ये चरमवर्णो लौकिकप्रत्यक्षसामग्री विशेषणेषु अनीतवर्णोपनायकसत्त्वं दर्शितं ननुदधिपदप्रसादौ कर्मता बोधकस्य प्रथमपदस्य लुप्तत्वेनानुभावात् संस्कारानुपपत्तौ श्रोत्रेन्द्रियेणैकपदमुपनीतभानमपि भवेदित्यत आह पदव्युत्पादनेनेति पदानि विभक्त्यन्तानि व्युत्पाद्यन्ते साध्वसाधुतया निरूप्यन्ते अनेनेति तद्व्याकरणरूपं शाब्दिकाद्युक्तं शास्त्रमित्यर्थः तदनुगृहीतेन तदनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेनेत्यर्थः लुप्तस्यापि विभक्त्यादेर्लोपविधायकसूत्रानुभवादेव संस्कारादिसंभवस्त्यर्थः कश्चित्तु पदव्युत्पादनेत्यस्य विवरणं समर्थयहेति पत्याच शक्तिग्रहाधीनसंस्कारसहकृतेति व्याचष्टे तदयुक्तं शक्तिग्रहाधीनसंस्काराद शाब्दबोधं प्रत्येव पदज्ञानसहकारित्वात् ननु श्रोत्रेन्द्रियजन्यपदज्ञानं प्रति तस्य श्रवणेन्द्रियसहकारितायां मानाभावात् अयहीतशक्तिकेनापि पदश्रवणात् सदसदिति सन्दिह्यमानं चरमवर्णरूपं ग्रस्तसिद्धं पूर्वपूर्ववर्णात्मकं एवाहप्रानेकवर्णविषयिणी पदप्रतीतिरुपनीतभानात्मिकात्ता श्रोत्रवेन्द्रियजन्येत्यर्थः प्रतीतिसुखाद्य वहितोत्तरत्वसंबंधेन घविशिष्टाकारविशिष्टटकारवानकार इत्याकारिका वहिरिन्द्रियस्थले उपनीतविशेषणान्येव भासन्त इति नियमात् यदि च सर्वेषामेव वर्णानां समूहालंबनरूपं ज्ञानमपेक्षितं तदा तत्कालिकमानसोपनीतभानं वाच्यं मानसत्वनियमस्त्युक्तेः परं तु ग्रंथकारस्य न संमतमिति अन्त्यवर्णसंबंधेनेति श्रोत्रेन्द्रियेणेति चोक्तत्वात् चरमवर्णे लौकिकसन्निकर्षोऽन्यत्र ज्ञानलक्षणेति प्रतीति कश्चित्तु पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारोद्बोधादेकदैव समूहालंबनात्मकं स्मरणं पदविषयकमुत्पद्यते इत्याह वैयाकरणास्तु चरमवर्णाभिव्यक्तः स्फोटाख्यो बोधमीलितकृष्णादेवानीतावर्णाः स्फुरन्तीत्याहुः सहकारीति पूर्वानुभवजन्यसंस्कारादिविषयादित्यर्थः इदं च प्रत्यभिज्ञानवदित्यत्राभ्यां चानि पूर्वविषयेति कारसहकृतेनेति सर्वसुकत्वात्योनरूत्यापनेः

प ४

त्वपदप्रवृत्तेपेताहे ।

त्त्वव्याप्तकशरीरमिति प्रागभावात्कर्तृत्वाभावपदेविशिष्टाभावस्याव्याप्तिवारणं
वाभावसाधने भामिति कर्तव्यापत्वे स्वकीयत्वात् न च कार्यत्वं निंद्यं सावयवत्वेन तदनुभवात् शरीराभावेनेश्वरे कर्तृ
जन्यादिना कालेच्छादे प्रयत्नादि क्षित्यादिकं पक्षसकर्तृकं नस्यात् [illegible] तन्यूनस्यादित्यनुकूलतर्को बोध्यः
इत्यत्र [illegible] मन्त्र: सर्वप्रवर्तने तदादि शब्दप्रामाण्य अर्थे प्रमाणम् [illegible]
त्यामनुसंधेयोगुरुत्वात् [illegible] प्रयाजत्वादिति यथार्थवाक्यत्वेनोक्तं पर प्रसक्तोनिसमुतिमुक्ताव
लोनेश्वरे प्रमाणांतरमाह एवं तथाहि वैदिकजन्यो बोधो गुरुप्रत्यक्ष शरीरमात्रत्वादित्यर्थः
शाब्दप्रमायां गुरुणां कुर्यथा [illegible] वाक्यार्थज्ञानं [illegible] चातीन्द्रियविषयक [illegible] मुत्पर्ष गोचरप्रमा वृत्त
ने सर्वज्ञत्वे एवं कुः संभवतीति वक्ता सर्वज्ञ ईश्वरः सिध्यतीति भावः तेभ्य इति इन्द्रियादिभ्यो [illegible]
दिकं नप्रमाणं नप्रमाणत्वया [illegible] प्रभाकरस्यानुभावादिति [illegible] ननु मीमांसक [illegible]
प्रमाणचतुष्टयमिति [illegible] रूपमस्तीति श्रुतेयं तदुक्तं प्रत्यक्षमेकं चार्वाका:
अनु [illegible] काणादः कश्चिच्छ [illegible] प्रतिज्ञाये कपे दृष्टानोप्येवमुपमानं चकेचन [illegible] चानुपपत्ते
निवृत्त्या [illegible] प्रभाकरः [illegible] अभावषष्ठान्येतानि भट्टवेदांतिनस्तथा संभवैतिह्ययुक्तानि [illegible] पतेइतिन्यायात् ते
जगुः तयाविप्रत्वेप [illegible] न च चतुष्टयमेति [illegible] संभवाभावप्रामाण्यादिति [illegible] तलमिति ज्ञानसत्त्वे
सत्त संस्तामे [illegible] विद्यमानस्य [illegible] चतुर्षु प्रमाणेष्वेव यथायोग्यमंतर्भाव [illegible] दोषविशेषाजन्यलो
[illegible] वेदार्थ [illegible] प्रमत्त [illegible] दर्शयति नन्विति अनुपपद्यमानेति [illegible] सजन्यत्व [illegible]
[illegible] तियोगि [illegible] नुपपद्यमानत्वं [illegible] समानाधिकरणाभाव प्रतियोगि [illegible]

बेव [illegible]

पदेनैव वारणात् प्रयुक्तं ज्ञापितमित्यर्थः तेनन्तमौ निष्फलो केः व्याप्तिः तदेवं क्रमेणसा [illegible]
सत्तिगृहीतशक्तिकस्मृतौ पदार्थोपस्थितिर्जायते ततस्तेषां योग्यताज्ञानसंसर्गे विशेष [illegible]
कं न तथा शब्दबोधो जायते तत्र ज्ञायमानं पदं करणमिति निमित्तं दर्शयति शब्दनम्र [illegible]
क्यार्थज्ञानं शाब्दबोध इत्यर्थः साधारणं समानमेकमित्यर्थः वेदवाक्येष्वपीश्वर ता [illegible]
वः आप्तस्य प्रमाणत्वं च शब्दो बाधीनमतो लोके च शब्दोऽस्यानियतत्वात् कश्चित्प्रामा [illegible]
माणत्वे हेतुर्निर्दोषत्वे ईश्वर स्वतन्त्र वक्तेति तत्र कश्चिदपि नाप्रमाणमिति लो [illegible]
विशेषं दर्शयति लोके तु [illegible] त्यादेना आप्तो भवति प्रकृतवाक्यार्थे भ्रान्तो भव [illegible]
अन्योपन्याय [illegible] कदाचित् कचिद्विषये भ्रमादिरहितो महेश्वरस्तु परमाप्तः सर्वदा सर्वविषयं [illegible] के
र्थज्ञानवद्धे भ्रमादिरहितत्वात् धर्मिग्राहकमानेन तथैव तस्य सिद्धेः तथाहि क्षित्यादिकं तेनाकु
कार्यत्वात् घटवदित्यादिनाईश्वरसिद्धेः अथ देहानिमित्तका [illegible] यत्ता वन्ने न्यत्वं विह
एदेशापक्षतावच्छेदकत्वं [illegible] नजन्यात्तच न व्यभिचारः देहस्य प [illegible] रणाख्यो केतिमज्जन्यत्व
यदेहानिमित्तकारणमित्युक्ते सकर्तृकत्वे चोपादानगोचराप [illegible] सिद्धेः जन्यज्ञानप्रतिष्ठा
प्यत्वा धवज्ञानसहकारात् ज्ञानादेः सर्वविषयकत्वे नित् [illegible] शरीरे प्रमाणाभावात् न त्वाशरीरि त्वात्र
शरीरस्य हेतुत्वात् नित्य उत्पत्तेः स्वं शरीरेऽन्यतेरसंभवात् [illegible] तादि कि पापः साध्याव्यापक [illegible] नैव क
शजन्यत्वमुपाधिः साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावात् [illegible] शरीरेतिव्यर्थविशेषणात्
न च शरीराजन्यत्वं न हेतु [illegible] न्यासत्त्वानियत् अजन्यत्वेस

गौरीकां.

५०

भिन्नत्वेसाध्येरात्रिभोजनस्यप्रत्यक्षाद्यविषयत्वेपक्षात् तद्धेतु रीश्वरादिप्रत्यक्षसन्निहितत्व[illegible]
षयत्वात् रात्रिभोजनेनेयीदमसिद्धं हेत्तोरुभयवादि सिद्धस्येवसाध्यसाधकत्वादित्यादि[illegible]
षीयप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमेव रात्रिभोजनस्यासिद्धमित्यभिप्रायेणाहमाध्यत्ते रात्रिभोज[illegible]
नुमानप्रयोगमाह अयमिति दिनमात्रभोजि निपीने व्यभिचारवारणाय हेत्तौसत्यंतं [illegible]
विशेष्यपरं अहोरात्राभोजिनि रुग्णे [illegible] व्यभिचारवारणायविशेष्यं योगरोगाद्यजन्य[illegible]

रोगि

होरात्राभोजिनोऽपिपीन[illegible]यौगिनो व्यभिचारः पीनत्वंस्थौल्यंशरीरावयवोपचयः[illegible]
व्याप्त्युदाहरणमाह यस्त्विति [illegible] यमिति नायंदिवाभोजनाभावविशिष्ट [illegible] पीनत्वा[illegible]
स्मादिति तथारात्रिभोजनं वानित्यर्थः अर्थापत्तिरिति अतिरिक्तेति प्राप्तः अनुपल[illegible]
णान्तोऽशंकते नन्वभावेति अभावाख्यप्रतियो[illegible]ग्युपलंभाभावाख्यमित्यर्थः [illegible] भावस्य
क्तेत्तो भयवादिसिद्धेति दर्शयति तथाहीत्यादिना यथानुपलब्धेरिति [illegible] प्रकारक[illegible]

त्वर्द

धेरेवहेतुता अभावेप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रतियोगि[illegible]नानुपपत्ते[illegible]
ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् घटत्वप्रकारज्ञानाभावे घटोनास्तीति [illegible] ध्यते इति न्यायात् त
वेप्राचीनमते त्वतताभावबुद्धिं प्रतिप्रतियोग्यारोपस्यहेतुत्वं [illegible] तलमिति ज्ञानसत्वे
त्कथस्तु कं घटाद्यनुपलब्ध्याघटाभावोनिश्चीयते इति चेत्तूच्यते किंतु घटवद्भूतलमिति [illegible] दोषविशेषाजन्यलौ
घटाभाववद्भूतलमिति [illegible]
किकसन्निकर्षाजन्यघटाभाववत्तानिश्चयंप्रतित्ता [illegible] धर्मिताकदोषविशेषाजन्यघटव[illegible]त्ता

राम

५०

चाऽनुपपद्यमानोऽर्थो दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वं तत्तज्ज्ञानजन्यं तदुपपादकस्य रात्रिभोजन
रस्य ज्ञानं तदेवार्थापत्तिप्रमास्वरूपं फलं तत्करणं त्वनुपपद्यमानार्थज्ञानरूपानुपपत्तिः रूपपदार्थो
ऽपत्तिः तथाहीति दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थः एतेनानुपपद्यमानार्थदर्शनमुक्तं लक्षणं लक्ष्येऽपो
नुपपादककल्पनमाह रात्रिभोजनमिति तथाविधपीनत्वस्यानुपपत्त्या ज्ञानस्य घमानार्थदर्शनमुक्तं तज्जन्य
रात्रिभोजनमिति रात्रिभोजनाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगीत्यर्थः पीनेति संहरति दिवाभुञ्जानस्येति
नद्ध अनुपपद्यमानत्वे रात्रिभोजनस्य तदुपपादकत्वं स्फुटमेवेति तन्न ... अपीनः पीनत्वं भोजनं विना
एव हेतोरित्यर्थः प्रसूता जन्येत्यर्थः प्रमाणं प्रमेत्यर्थः अन्यथानुपपत्तेरेव ... राज्याप्रमा
हेतुत्वप्रदर्शनायामाह रात्रिभोजनस्येति तत्पुरुषवृत्तित्वसत्ता तत्पुरुषीयतदानीन्तनप्र ... य विषयक
त्वात् तत्पुरुषीयप्रत्यक्ष ... नादिति हेतुदाहरणे बोध्ये रात्रिभोजनविषयके अपर ... विषयक
यस्तत्पत्तेः ईश्वरप्रत्यक्षापोऽग्रः त्यक्त सन्निहितपुरुषान्तरप्रत्यक्षादिविषय रात्रिभोजनस्य ... त्यादि ... तेन
अपि दिवा ... तत्पुरुषीयकालान्तरीयसामान्यलक्षणाजन्यप्र ... त्वविशे
षय रात्रिभोजनविषयत्वात् तेष्वप्रसक्तेः तदानीन्तनेति तादृशप्रत्यक्षे ... कृतिमज्जन्यत्वं
दि ~~... विषयत्वात् रात्रिभोजनस्य~~ तदानीन्तनप्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् तादृशप्रत्य ... नपद्यानेपनिप
पत्ते नासिद्धमिति भावः रात्रिभोजने तदानीमिन्द्रियसन्निकर्षाभावात् न प्रत्य ... नात्मानुमा
त्वोपपत्तेः ज्ञानस्याधारा रात्रिभोजनाव्याप्यतया देवदत्तपक्षकत्वाभावनित्वाच्च नानुमापकं ... वाच्य
त्वाभावादेव नव्याप्त्यबोधविषयत्वम् इत्यर्थः प्रसक्तिरेव नास्तीति बोध्यं एतेन विशेषणात् नैयायिक
एतस्यैव हेतो विशेषणासिद्धिं परिहरति रात्रिभोजनस्यैवेत्यादिना रात्रिभोजनस्य तत्पुरुषीयतदानीन्तन ४

क्षणः अनुमानप्रमाणमाह इंद्रियाणीत्यादिना स्वनिरूपितविषयनिःसंयोगसमवाय

जनकानीति

र्थाभाव पिनस्ति निरित्यभिप्रायेणापूर्णकेते ननिंद्रियाणीति स्वसंवद्धस्य स्वेन सह संबंधवत्तोर्थ २८.

गौरीकां प्रत्यक्ष[illegible]जनकानी[illegible]साध्यार्थः अत्रानुमानप्रमाणमाह इंद्रियाणीत्यादिना स्वनि गो

५१ गसमवायादिपंचसन्निकर्षन्यतमजन्यस्वजन्यप्रत्यक्षसामान्यकानीतिसाध्यार्थः एतेन

क्षणत्वारूपप्राप्तिसत्त्वान्नैयायिकमते सिद्धसाधनं तथाभावस्थले प्राप्यकारित्वं ति

षयत्वाव[च्छे]देनेंद्रियस्य प्राप्यकारित्व विवक्षायामभावस्येंद्रियविषयत्वे सिद्धासिद्धि

16 मया[illegible]त्तं छिदाकरणेपरश्वादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरं तेन नानुमि

चारः प्रसिद्धिवारणाय विशेष्यं व्यापारवत्कारणपरं आत्ममनोयोगादौ व्यभिचार

त्रुटि किं ८ दिति अलौकिकस्यापि विषयसंयोगद्वाराप्रत्यक्षहेतुत्वात् आत्ममनोयोग शरीरैम

हेतुः शरीरात्मादौ व्यभिचारवारणाय पदेति अत्रसाध्यं पूर्ववत् इंद्रियत्वादित्येव

यत्वादिति पाठो ऽन्ताकरः मनसोपिसाध्यवत्त्वेनव्यभिचाराभावात् हेत्वंतस्य निश्चितसाध्यवत्त्वे

ति त्वगादीनामिति उभयवादीति ननु त्वगिंद्रियेणास्पर्शाद्यभावैर्नैयायिकमतेयहणात् तादृशसन्नि

कर्षजन्यस्वजन्यप्रत्यक्षसामान्यकत्वरूपसाध्याभावात् तत्कथमुक्त[illegible]त्वादिति इत्यमितिदुख्याः

भावप्रत्यक्षमादायपक्षपात्त्वे अभावप्रत्यक्षे प्रोक्तसाध्याग[illegible]मते इंद्रिये[illegible]नास्यै वस्याभावाग्राहकत्वानु

वपादयति नचेंद्रियाभावप्रोरित्यादिना सं[illegible]वंधो संवंधलक्षण[illegible]योः नतावित्ति तयोभिन्नमा

त्रधर्मत्वादितिभावः संवंधोनभवतीति संवंधलक्षणकं तत्त्वा[illegible]ती तदेव दर्शयति भिन्नेत्यादिना

उभयाश्रितत्वासावेकत्वेति उभयाश्रिते तु भिन्नत्वा[illegible]त्वाभावादित्यर्थः

न्वत्रसंवंधिभिन्नत्वेसतिसंवंधि द्वयाश्रितत्वमितिसंवं[illegible]नित्वाद्यसिद्धं नचविशेषणद्वयोपादानं

त्वमितिर

ज्ञानत्वन[illegible]त्वात् तादृशघटोपलंभाभावस्य तादृशघटाभावबुद्धिं प्रति हेतुत्वमित्याशयः

योक्तं प्रतियोगिज्ञानादिहेतुतायां धर्मितावच्छेदकविषये नियमाभावात् प्रतियोग्यारोपस्येह तुल्य[illegible]

भावात् भावत्वात् तद्रूपेणैव तथात्वात् अन्यत्र किन्त्वाघव[illegible]नियपघटस्य दोषविशेषजन्यस्या-

द्यो हा दौ तदिदं द्रव्यजन्यवाधाभावकालेलौकिकसन्निकर्षजन्यस[illegible]घटाभावादिना[illegible]ता

दृशघटवत्तादिनिश्चयकालेपि दर्शनात् प्रतिबध्यतावच्छेदके[illegible]रणानीत्यलंबालक[illegible]

हेण वहुना अनुपलब्धिरिति असुरासुरविरोधिनः अविद्याविरोधिनः[illegible]त्यादाविव ज्ञानविरोधि

लक्षणया उपलब्धिविरोधी उपलब्ध्यभावोऽनुपलब्धिरित्यर्थः न तु उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिरित्यव्य

यीभावसमासः तथा सत्यव्ययपत्त्यापत्तेः अभावप्रमाणेनेति घटोपलंभाभावरूपप्रमाणेनेत्यर्थः उभ

यवादिसिद्धभावस्य कारणतावच्छेदकस्योपलंभाभावस्यैवाभावप्रमाकरणत्वौचित्यात्[illegible]

भावः केवलानुपलब्धिमात्रेणाभावग्राहकं अन्धकारे घटानुपलंभेपि घटाभावप्र[illegible]

पलब्धिः तथा योग्यत्वं च प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितोपलंभकत्वं उपलंभाभाव[illegible]

पलब्धिस्तु इन्द्रियाणां सहकारिणी तेषामभावग्रहे अन्वयव्यतिरेकसत्त्वादिति मन[illegible]

नैतदिति अनुपलब्धेर्योग्यतासंपत्तये प्रतियोग्युपलंभापादकत्वं किमाह यद्यत्र[illegible]

करणग्रहे अन्वयव्यतिरेकस्य चरितार्थत्वात् नाभावग्राहकत्वं अभावग्रहे तु अनु[illegible]

तथा चानुपलब्धेर्घटाभावग्रहे सति तथैव प्रत्यासत्त्या घटाभाववत्तलमिति चा[illegible]

यथा घ्राणेन गंधग्रहे [illegible]सुरभि चंदनमिति[illegible]तस्य[illegible]

मौर

गौरीकां॰
५२

17

पदार्थरूपत्वेन संभवतीत्याह नचाभावइति द्रव्यत्वेति समवायाभावादेवाभावे द्रव्य[illegible]
समवायस्वीकारे ध्वंसस्य समवायिकारणनाशनाश्यत्वे घटोन्मज्जनादिप्रसंगात् [illegible]
त्वनैगौरवात् अभावस्वरूपैवाभावीय विशेषणतेति भावः तदेवदर्शयति स्वपी[illegible]
विशेषणत्वाभावादित्यर्थः स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं स्वविशिष्टबुद्धिजनकत्वं [illegible]
देवविशेषण[illegible]त्वमित्यर्थः घटाभाववद्भूतलमित्यादौ स्वविशिष्टबुद्धिजनक[illegible]
त्वेनातिरिक्तमितिभावः ननु भावभूतलेन सहाभावविशेषणतासंबंधः अतिरि[illegible]
पकभावरूपस्तु संबंधो विद्यते एवं भूतलव्यापकत्वादभावस्येत्याह एवंव्यापकेः [illegible]
पानतिरिक्तत्वं न वितर्कनीयमित्यर्थः आदिपदादाधाराधेयभावादयः संगृहीताः यैस्त्व[illegible]
नतिरिक्ततां दर्शयति स्वेति स्वव्यापकत्वं तेन प्रतिबुद्धिविशिष्टबुद्धिः अग्निरूपत्वेन[illegible]
वत् तथाचाग्न्यादीनां व्यापकत्वं विशिष्टबुद्धिजनकत्वरूपं यत्स्वरूपं [illegible] प्राधान्येन लक्ष[illegible]
ननु ताहृशविशिष्टबुद्ध्यादिजनकत्वमेव व्यापकत्वादिकं [illegible]तथा[illegible] च्यते मुखसमवा[illegible]
नव्यापकत्वादेरप्यतिरिक्तत्वमायातमेवेत्यत आह कार[illegible]मिति [illegible]घवात् जीवेष्वर[illegible]
पर्यनुकूलं यदन्वयव्यतिरेकित्वं तत्स्वरूपं कारणस्य स्वरूपमेव [illegible]तत्वज्ञानत्वेन [illegible]
प्रागेवव्याख्यातं नन्वभावसंबंधत्वेनाभिमतस्य वि[illegible]तत्[illegible] किं प्रतीताहृशावा किं द[illegible]
त्वस्थापनाय स्वाश्रयाभिन्नत्वं दर्शयितुमुचितं व्यापक[illegible] त[illegible] प्रतिहेतुतायां व्यभिचार[illegible]
पयुक्तमित्यपेक्षायामाह अभावस्यापीति अभावत्वेन [illegible] प्रमा[illegible]तानं च हिंदानीयादयमस्ती[illegible]

मर्थस्तु भयाश्रितोसौ अवयवमेकोपि भवत्यनेकत्वेप्येकस्यो भाव बुद्धिं प्रतिहेतुत्व मित्यार्थः।
श्रितस्यैकस्य घटस्यैकपालद्वयसंबंधतावारणाय संबंधाभावात् प्रतियोग्यारोपस्येहेतुत्व
पक्षधाद्व्यपरं तेनद्रव्यभिन्नत्वे सतीत्यर्थः एवमुभयकृत्वेनिरूपकत्वस्य दोषविशेषजन्यस्यादि
यस्यमल्लादृपसंबंधस्तावारणाय एकत्वेसतीति घटरूपस्य [illegible] घटाभावादिनाश्रयता
अत्र संबंधिद्वयाश्रितत्वमुभयत्वपर्याप्त्यधिकरणीभूत [illegible] ज्ञानीत्यलंबालकौतु
मिति विशेषणं एवमपि द्वित्वादिपृथक्त्वादाव तिव्याप्तिः सत्त्वादि [illegible] ज्ञानादावविज्ञानविरोधि
एकत्वपदस्य वा द्वित्वादिभिन्नत्वमर्थः वस्तुतस्तु विशिष्टप्रतीतिनियामकोनानुपलब्धिरित्यव्य
यं संबंधिभ्यामिति स्वाश्रयीभूतद्रव्याभ्यामित्यर्थः संयोगसंबंधलक्षणं दर्शयत्यप्रमाणेनेत्यर्थः उभ
कः भावे पूर्वोक्तसंबंधत्वाभावं संबंधलक्षणाभावं दर्शयति नचेतितत्पर्यति संबंधलक्षण [illegible]
लक्षणस्य दलत्रयमेव नास्तिनभिन्नत्वं नाप्युभयाश्रितत्वं नवाएकत्वमिति [illegible]
मतोदर्शयति दंडपुरुषयोरिति विशेषण विशेष्यभावो विशेष्यणत्वविशेष्यत्व [illegible]
मित्यर्थः अभेदमेवदर्शयति नहीति अपर्थांतरमिति दंडपुरुषसंयोगवद्वि [illegible]
स्वरूपमेवेतिव्याचष्टे बुद्धिजनकत्वं विषयता विशेषो वा विशेषणत्वं विशे [illegible]
कमित्यर्थः एवं वैशिष्ट्यानुयोगित्वं विषयता विशेषो वा विशेषणत्वं विशेष्य [illegible]
ध्यं प्रकृते योजयति अभावस्यापि विशेषणत्वादिति भूतले घटाभाव इत्या [illegible]
शेष्यत्वेपि भूतलाभावयो विशेषणतेव संबंधघटितभावः अभावइति विशेष [illegible]

भ्रम४ ति॰

गौरीकां. ५३

संयोगस्यादेऽपुरुषाभयनिरूप्यत्वंतथाऽङ्गनिष्ठविशेषणत्वस्यापि भावः अभावस्यैहि म॰ [illegible]
हरंति तथाचेतिसत्यमिति भूतलेघटाभावेपस्यामीत्यादिसर्वलौकिकव्यवहि [illegible]
यव्यतिरेकानुविधानात् अनुपलब्धेस्तुल्यत्वे पिचक्षुर्निष्ठ पितपीतिमादिरूप [illegible]
भ्रमवत् भुक्तरूपाभाववान् शंखइत्यादि दर्शनाच्च अभावग्रहस्येन्द्रियजन्य [illegible]
त्वेहेतौव्यभिचारवारणायसाध्येताहृशसन्निकर्षजन्यत्वजन्यप्रत्यक्षोत्पत्ते [illegible]

18 वर्द कानीत्यवशाभावंकल्प्यमितिभावार्थः भावोच्छिन्नत्वादिति भावघटितसाध्य [illegible]
भावघटितंसाध्यमेवदर्शयति भावमिति भावंप्रकाशयत्प्रत्यक्षीकुर्वदिंद्रियं [illegible]
न्निकर्षविशिष्टभावंप्रत्यक्षविषयीकरोतिनासन्निकर्षंभावमित्यर्थः तेन हेतुत्वेन [illegible]

लोभात्८ मान्येनाहृशसन्निकर्षजन्यत्वेभावरूपसाध्यताभावप्रत्यक्षेत्वयं नियमो [illegible] प्राधान्येन लक्ष [illegible]
यीति प्राप्तमेवप्रकाशयतीतिपूर्वेणान्वयः तर्हिकिमभावेनप्रकाशयते [illegible] च्यते मुख्यसमवा [illegible]
विशेषणविशेष्यभावमुखेनतदादिनेत्यर्थः आदिपदात्संबद्धविशेषण [illegible] भावात् जीवेश्वर [illegible]
पतीत्यनुवर्ततेसिद्धांतइति पदेनास्वरसस्सूचनं तथा [illegible] वसाध्यत्व [illegible] तत्त्वज्ञानत्वेन ईश्वर
त्तिः प्राप्तमेवप्रकाशयतीत्यत्रप्राप्तपदेनलौकिकालौकि [illegible] किं प्रतिनाहृशावाकिं द
ष्टस्यैवाभिधानात् अभावस्यापिसंयुक्तविशेषणत्व [illegible] प्रतिहेतुनायोवक्ष्यरपक्ष
त्वस्यसंबंधलक्षणकोनत्वाभावात् [illegible]
कर्तव्यमित्यत्रणजीजादरभावात् किंतुविशिष्टं [illegible] आत्मनंच हिंसानीयादपमसी

भावस्यातिरिक्तत्वे स एव भूतलाभावयोः संबंधः स्यात् तथाच [illegible]
रूपतयाजनकत्वस्यातिरिक्तत्वे व्यापकत्वस्यापत्तेः यात्वे [illegible]
र्थितत्फलिकाभावार्थ एवायेन प्रकारीकृतत्वान्निबोध्यं न [illegible]
वच्छेदकत्वया [illegible] नाभावत्त्वादेः [illegible] पत् [illegible]
भावस्वीकारे नचाभावैकस्य चित्पदार्थत्वादिपूर्वोक्त [illegible] प्रयुक्त [illegible]
पदार्थान्तरस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् अभावत्वादिकं न सामान्यं [illegible]
कत्वादिवदितिभावः संबंधिभिन्नत्वरूपलक्षणांशस्य प्रकृते प्रभा
रति तदेवमिति संबंधलक्षणस्योभयाश्रितत्वभागोपि विशेषणताया
११८ भयेति विषयविषयिभावस्यैकत्वेनोभयाश्रितत्वमप्यस्त्येव नचेदम
लक्षणं तर्हि नैकत्वमप्यवगम्यत इति दर्शयति नाप्येक इति यथा घटपटयोः
घटत्वपटत्वरूपधर्मद्वयप्रतीतिस्तद्वदपीति भावः विशेषणविशेष्यभ
संहरति द्वाविति एकस्मिन्निति च कारोनुक्तसमुच्चये तेनैतौ [illegible]
ति संबंधलक्षणयोगादित्यर्थः व्यापकत्वादीनामपि तथात्वमुपसंहरति
विभक्तिपरिमाणमेनान्वयः ननु तर्हि भागासिकानां तत्र संबंधव्यवहारः
त्याह संबंधशब्देति गुणयोगमाह उभयेति उभयनिरूपणीयत्वेन विशे
भयाव [illegible] सामान्यधर्म ए

संबंधभिन्नौ उभयानाश्रितौ संबंधिभिन्नौ भयाश्रितसंबंधइत्यपि बोध्यं अतो विरो

प्रत्तिपाद्यते नैयायिकमतमवलंब्याविचारांगभूतविषयप्रदर्शनं करोति जलादे
प्रामाण्यं जलत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नजलत्वप्रकारकत्वादिकमवधार्यप्रव
पूर्वोत्पन्नप्रामाण्यकज्ञानसजातीयत्वहेतुना अनुमीयेत्यर्थः कश्चिदिति अ
नित्यर्थः अभ्यासदशापन्नज्ञानत्वेन गृहीतप्रामाण्यकज्ञानांतरतुल्यत्वं येन प्र
स्यैव हेतुना अप्रमानिरासायाह कश्चिदिति अनभ्यासदशापन्नज्ञानकर्त्रित्यर्थः
यज्ज्ञानांतरप्रामाण्यकत्वं संदेहेति इदं ज्ञानं प्रमा नवेति संदेहादित्यर्थः अप्र
ण्य संदेहोत्तरकाले प्रवृत्तिरिति यावत् प्रामाण्यसंदेहस्य प्रवृत्तिहेतुतया अ
संवादे प्रमाणांतरगृहीतार्थस्य प्रमाणांतरेण ग्रहणं संवादः चाक्षुषादिविषये
र्शनादिविषयत्वे सतीत्यर्थः अवधारयतीति यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वे न हे
र्थः इदमुपलक्षणं जलाद्यनुपलंभे चाप्रामाण्यमेव धारयतीत्यपि बोध्यम् वस्तु
मत इतिशेषः एतेन प्रवृत्तिप्रतिप्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुतापि मीमांसकैरभ्यु
पगतः नच प्रामाण्यनिश्चयस्य निःशंकप्रवृत्तित्वे कार्यतावच्छेदके …
प्रवृत्तिरेव जायते तस्मात्प्रवृत्तिसामान्ये प्रामाण्यज्ञानस्य …तायो कव
प्रामाण्यस्य वा ज्ञानेनास्ति केवलं जलादिविषयकेज्ञानं तत्र …त्ति या
सति इदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानसत्वेऽप्रवृत्त्यदर्शनात् त …
प्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते तदभावश्च प्रामा

प्रामाण्यस्य ३

किंच घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीतिर्भूतलाभावसंबंधविषयत्व-
लक्षणस्वत्वसंबंधलक्षणस्यैवाभावविशेषणत्वं न तु तत्र संबंधत्वाभा-
वसंबंधत्वं कृत्वं तथापि न हानिः विशेषणविशेष्यभावादेरनि[illegible]
विशेषणतापि संबंधत्वपक्षमाश्रित्याह संबद्धाभावे त्विति [illegible] प्रसंगो[illegible]
तदा सर्व एवाभावग्रहः प्रमारूप इति भूतले घटत्वाभाव [illegible] द्रव्यत्वाभाव[illegible]
त्यर्थः विशेषणतैवेति विशेषणतारूपसंबंधेन संबंधस्यैवाभावस्य ग्रहणमि-
ति भावः त्वया प्यवश्यं विशेषणतापि संबंधत्वेनांगीकर्तव्यमन्यथा क्वचिद्भूत-
लादावभावस्यानुपपत्तेरित्याह समश्चेति ततः किमित्यत आह यत्राभयोरिति भूतविशे-
षणांगीकारे समो दोषः अभावप्रमाप्रमव्यवस्थानुपपत्तिरूपः तथा हि तत्पा-
तस्थाने बोध्यं पर्यनुयोक्तव्य इदं त्वया किमर्थमुक्तमिति न प्रष्टव्यं इत्यर्थः
तु क्व घटाभावे द्विपारंपर्य करणतानतु प्रमाणांतरकल्पनं गौरवादिति भावः एव
एतत्तत्त्वं तथा हि सहस्रवानिति मुक्ते पञ्चदत्तवत्ता स्थानेभव तितत्र सहस्रस्वस्य पूर्ण-
निरूपमित्यनुमानेनेति भावः तथाह वदे यत्र तिष्ठती सा दिहस्रैसेति प्रस्थानिध-
परंपरारूपस्य यथार्थत्वेन प्रामाण्यमपेक्ष्येत भावः अन्यथा तत्प्रामाण्यमेवेति
न प्रामाण्यपक्षपरतो ग्रासत्ता व्यवस्थापि पिष्यान्न इतु हनपाणिप्यावधानायता-
नीतेः इत्यर्थेन व्यवस्थापक्षपरतो ग्रासत्वमित्यर्थः निरूपयते प-

गौरी० ५५

दोषाभावकोटिप्रसिद्धिः प्रथमत्वं च स्वाश्रयविषयकज्ञानं चेत्समानकालीनत्व
भिन्नक्रमः प्राक् प्रामाण्यमवधार्यैवेत्यर्थः ननूक्त एव प्रामाण्यसंदेहोत्
ले। तन्निश्चयस्य व्यभिचार इत्यत आह स्वत एवेति प्रत्यक्षं स्वकीयेऽभ्रे
स्वकीयाश्रयज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादित्यर्थः अत्र स्वरूपादिति प्रामाण्याश्रय
प्रामाण्यं गृह्यत इति गुरुमतं तथाहि तन्मते सर्वाभिन्नैव ज्ञाने भितिर्मितः
षयीभवति घटत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकं हि ज्ञानमनुव्यवसीयते अत्र प्रा
त्वप्रकारकत्वं च विशेष्यकत्वयोः स्वनिष्ठयोः स्वप्रकाशात्मकेनैव ग्रहणं
तोग्रहणं अत्र च तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वादिकं पूर्वमनुपस्थितमेव
द्धिं प्रति विशेषणज्ञानहेतुतायास्तैरनंगीकारात् इति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन
नस्त्वं स्वकीयादित्यस्य स्वाश्रयविषयकज्ञानादित्यर्थः तज्ज्ञानमनुव्यव
यरूपं यथा [illegible] यं घट इति ज्ञाने जाते मनसा [illegible] घटत्वेन घटमहं जानामीति
न्यते तत्र पूर्वोक्तरीत्या प्रामाण्यं घटकीभूतपदार्थोपस्थितेः [illegible]
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं भट्टानां मते स्वकीयाश्रयमतिरूपादन [illegible] ज्ञानजन्य
ते ज्ञानस्यातीन्द्रियस्य ज्ञाततोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या [illegible]
[illegible] नन्वयदि स्वविषयकानुमित्यादिना प्रामाण्य [illegible]
मित्येतद्विरुद्धमिदं ज्ञानं प्रमेत्यादिनानिसिद्ध प्रामाण्यग्राहे
कल्पनं तज्ज्ञानमेवास्मान्नैव प्रमाणं [illegible] प्रामाण्यमादाय [illegible]
ग्रहणात्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति संक्षेपः ॥

नत्त

माण्याप्रामाण्यज्ञानाभावकाले च प्रवृत्तिहेतुः अप्रामाण्यज्ञानाभावा
ण्यनिश्चयाभावात्सकंपप्रवृत्तिः ; वस्तुतस्तु सकंपत्वनिष्कंपत्वफल
देहसामर्थ्यं तदभावाधीनत्वात् अर्थसमाजग्रस्तोपि च प्रामाण्य स्यैः
प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिनिवर्तकत्वा वाच्यप्रामाण्यं च तद्ज्ञानि प्रकारक
ण्यं अप्रामाण्यज्ञानस्य प्रामाण्यप्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वं तस्य
८ वति प्रामाण्यप्रकारकत्वाभावप्रकारकत्वं सति प्रामाण्याभाववति माण्य
ज्ञानरूपः प्रतिबंधकस्तदभावः कारणमिति महागौरवं अस्मिन्मते त्वप्र
माण्यज्ञानमात्रमुत्तेजकं अप्रामाण्यनिश्चयसत्त्वे इदं ज्ञानं प्रमा न वेति न
प्रवृत्तिदर्शनात् तथा च प्रामाण्यनिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानमिदं ज्ञानं प्राम
प्रकारकमित्याकारकं तत्र प्रवृत्तिपदार्थं न प्रामाण्यज्ञानाप्रामाण्यनिश्चय
प्रा१८ यायिकानामाशयः अप्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिमात्रे प्रतिहेतुत्वे तत्रा
प्रामाण्यनिश्चयत्वरूपत्वाद्रव्यत्वादिरूपसंशयस्थलेऽपि प्रामाण्यनिश्चयसत्त्वे अ
ज्ञानधर्मिकसंशयानुपपत्तेरिति वादिनां मीमांसकानां मतमुत्थापयति
काश्चिदिति एकदेशिनं तु प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वावादित्वेन त्रयो
मेवाभिप्रायकं अनुपादेयवचनतया अनादरसूचनार्थं बोध्यं अत्र
प्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकप्रथमज्ञानविषयो भवति संपद्यतो विप्रति

वे२ चै२

प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमः तत्र गुरुमते ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया [illegible] तज्ज्ञानमिति [illegible] इतरमतद्वये ज्ञा

प्रामाण्य १ः ज्ञान२

गोरी को ५६

21

तथाहकातिरिक्तमन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वमिति तु निष्कर्षः
स्वप्रामाण्यग्रहस्येत्यर्थः नन्वस्तु प्रवृत्तिपूर्वं ज्ञानग्रहे सति तेन प्रामाण्यग्रह
मात्रेण पक्षोत्याह ज्ञाने चेति विपक्षे बाधकतर्कमाह कथमिति [illegible] ग्रहाभावे ज्ञाने
पपादयति अनभिज्ञेति धर्मिः ज्ञानस्य संशयहेतुत्वादिति भावः इदमुपल
स्थलेपि प्रामाण्यानुमितिरपि न स्यात् पक्षज्ञानाभावादित्यपि बोध्यं यत्तु प्रा
माकेपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति तदसिद्धं तथा हि प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं
एव ज्ञानावश्यकत्वं तत्त्वैनयायिकोक्तरीत्या न संभवति प्रभ्रमादस्थायां [illegible]
दशापन्नस्थले प्रसंभवात् तज्जातीयज्ञानान्तरे प्रामाण्यग्रहे [illegible]
जनकत्वसिद्धकानुमि[illegible]तेः प्रवृत्युत्तरकालत्वादिति प्रवृत्तिपूर्वं नियमतः
[illegible] प्रामाण्यग्रहस्य वश
त्रिरि हि विनापि प्रवृत्त्यसिद्धेः एतावता सामान्यतो मीमांसकमतत्रयं सिद्धं प्र
[illegible] विशेषः मतो [illegible] मध्य [illegible] अभ्युपगतं [illegible] पितु
तस्मादिति पक्षा[illegible] प्रामाण्यनिश्चयं विना न प्रवृत्तिः तत्र [illegible] प्रव
[illegible] एवेत्यन्वयः तन्मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वं प्रामाण्य [illegible]
पत्या ज्ञानविषयपि [illegible] प्रमाजन्यतेसा [illegible]
विषयीकरोतीत्यर्थः [illegible] जनितमित्यर्थः [illegible] तेन

त्वादित्यत आह अस्यार्थ इति अत्र येनेत्यस्य तज्ज्ञानाप्राम[illegible]
ज्ञानमप्रमेति तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकस्य तज्ज्ञानग्राहकस्[illegible]न्यः
एवं ज्ञानमित्यस्य विषयविशिष्टमिति विशेषणं तेन ज्ञानेप्र[illegible]अक[illegible]
नरूपेण तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेपि न क्षतिः अत्रैवकार[illegible]थानव्याप्य
तथा च तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वे सति विषयविशिष्टज्ञान[illegible]ग्राह
एपग्राहकत्वं व्यापकमित्यर्थः ईदृशं च स्वतस्त्वं मीमांसकमत एव न तु ग्राह[illegible]
मात्रस्य प्रामाण्यग्राहकत्वात् नैयायिकमते तु नास्ति तादृशानुव्यवसाय
भावेन प्रामाण्याग्राहकत्वात् तदेव दर्शयति नास्तीति नन्विदमसंगतं ज्ञान
एपग्राहकत्वं केनाभ्युपगम्यते येन प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यात् नैयायिकमते [illegible]
त्वोपत्ततया तज्ज्ञानग्रहणादिति चेन्नैवं ज्ञानग्राहकादित्यस्य प्राथमिकादि
याप्यसंगतिः प्राथमिकभिन्नस्य नैयायिकाभ्युपगमे तस्यापि प्रामाण्यग्राह[illegible]
तथात्वाभ्युपगमात् अन्यथा प्रामाण्यभंगापत्तेः तथा च तन्निषेधनैवोचितः
स्यान्यदेवेत्याशयात् तथा च प्राथमिकज्ञानग्राहकान्यमात्रं न प्रामाण्य[illegible]
मिकत्वं च पूर्वोक्तं नैयायिकमते तथात्वाभिमतं प्राथमिकं तज्ज्ञानेन कदो
नकाप्यनुपपत्तिः यथा ज्ञानधर्मस्य ज्ञानत्वस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं
प्रतिपादयितुं ज्ञानधर्मत्वेनेति [illegible] स्वतस्त्वमुपसंहरति

स्वसहेतुक इत्यर्थः इत्तरबाधप्रदर्शनाय सचेति ज्ञानात्पूर्वमित्यनेनयथार्थि
गौरीकां ५७ सिद्धसाधननिरासः यत्सत्त्वेपि यत्कादाचित्कं तत्तदन्यहेतुसाध्यमित्यभि
मतं विशिष्टज्ञानेनेत्यर्थः यदन्वयव्यतिरेकविशिष्टं तदेवज्ञानमुच्यते
द्विपत ..पा अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहासंभवात् अवधार्यते इत्यत्र वा
नेन विषयीक्रियत इत्यर्थः एवं कर्मणां ज्ञानजन्यत्वग्रहे तदन्यथानु
त्तां ज्ञानस्य दर्शयति एवमिति ज्ञानज्ञाततयोः कार्यकारणभावग्रहे सत्ती
४२ इत्यर्थमन्यथानुपपत्तिं दर्शयति ज्ञानजन्योसाविति घटत्वविशिष्टस्य
कघटत्वप्रकारकज्ञानं विनानुपपन्नमिति ज्ञानात्तादृशज्ञानविषयत्वेन
५८८ क्रियते तत्रचज्ञाने प्रामाण्यं कोप्यतपदार्थोपस्थिते; प्रामाण्यमपि वि
दृमतमुपसंहरति तेनेति ज्ञाततयेति कारणं विनानुपपद्यमानयेति
दो विशिष्टज्ञानविषयः विशिष्टज्ञाततावत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट
था ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीतिः ज्ञानविषयत्वमेव विषयः; ज्ञाततायाः
दा। विषयत्वेति नकेवलं प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञाततासिध्यति किंतु ज्ञानविषयत्व
ताऽसिध्यतीत्याह। नन्विति तदात्मनेति अभेदेन विष्णुप्रामाण्यपभा
घटे विघमानेपि घटज्ञानस्योत्पत्ति विज्ञाप्यादर्शनान्नहुर
जनक ... प्रतीतिः आह नेदमिति तन

त

नन्त्र

यो विषयत्वेनातीतार्थानन्वयात् अर्थापत्तौ चेत्येव कारे [illegible]

मितमनुमिति ग्राहकत्वात् प्रामाण्यस्य न दोषः ततः आपात [illegible] दित्यर्थः

मात्रस्यैव च्छेदः स्मृते विषयीक्रियते अनुव्यवसायेनेति [illegible] ष: नन: अन

न्वेनेति समर्थ्य प्रवृत्तिरूपफलजनकत्वज्ञानेनेत्यर्थः अत्र [illegible] ये ते तृतीयेन

रूपस्तीये प्रथमतो [illegible] हृ मितत्वं ज्ञाततारूषयितुमाह ज्ञातत्वेति ज्ञात

मात्रे विदो भवति तस्मात् तदन्यथानुपपत्त्या ज्ञानगतं धर्म [illegible] तत्प्रामाण्यमपि गृ

नैव प्रमाणाभाव इति भावः समथकृपा दूषयितुमेव परमतं विविच्य दर्शयन्

ज्ञातइति न च तत्समवेतत्वानुपपत्तेरीश्वराद्यनुपलब्ध्या इदमेव कर्तुं निश्चितमित्ति क

तेट यत्र घटज्ञानमनुमितेस्तदनन्तरं ज्ञातताप्रत्यक्षं तेन च ज्ञाततां प्रतिज्ञानस्य

त्तिसंधीयते प्रत्यक्षविषयीक्रियत इत्यर्थः तस्य जन्यत्वं साधयति तेने

न प्रतिक्षेधान विषयत्वेनेत्यर्थः ज्ञातता ख्यो धर्मः ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाले

मपय नुपलभ्यमानत्वे सतित कालोपलभ्यमानत्वात् तत्कालोत्पत्तिकसंयोग

वदेव व्यभिचारवारणाय विशेषणदलं आकाशेत्तद् उपरपाय विशेष्यं

मधित्वजन्य काल [illegible] दोचितकत्वरूप हेतुकानुमित्ता वितरकाधा ज्ञाने [illegible]

दीनां ज्ञातताहेतुत्वे व्यभिचारात् ज्ञाततां प्रतिनियतकारणमसाधारणं

त्ति तात्पर्यं तथा च तेन तस्य कार्य [illegible] नेत्यर्थः तस्य च नग्येव

कल्पनीय अत्र व्यतिरेकाभ्यां मनसा ज्ञानजन्यत्वेनि ३।४ क्षीयत इति दर्शयति

स्तत्वाभाविरूप

गौरीकां०
५८

२३

तथापि स्वतः प्रामाण्यग्रहो न भवतीत्याह अस्तु वेति तन्मा चेति अ[illegible]मप्रमासाध
तताम[illegible]येणेत्यर्थः, इत्थं च ज्ञाततान्यथानुपपत्त्या तदुपपादकं ज्ञानम
नु ज्ञातता विशेषेण प्रमापि कल्पयितुं शक्यत एवेत्यत आह ज्ञातता विशे
प्रमाजन्यत्वरूपविशेषेण गृहीत अन्यदा हेतुज्ञानादसाध्यासिद्धेः अनुमिन
रेवाज्ञानादिति चेन्न ज्ञाततावत्प्रमितता वा प्रमिततया अप्रमारव[illegible]
प्रमाव्याप्येनेत्यर्थः कुत इति येनैव ज्ञानं गृह्यते तेनैव तत्प्रामाण्यमपी
ता प्रामाण्यस्याकृत इत्यर्थः ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रेणेपि प्रमाण्याग्र
प्रमाण्यग्राहकत्वव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः अथ प्रमितता अन्यथानुपपत्त्या
एव स्वतस्त्वमित्युच्यते इति चेद प्रमितता अन्यथा प्रमा कल्प्यते इत्यत्र
दिति शङ्कोत्तरत्वमाह अथ केनचिदित्यादिना ज्ञानप्रामाण्येपि प्रमास
एवमग्रेपि एवमिति केनचि ज्ञानग्राहकेण गृहीतत्वादित्यर्थः अप्रामा
नुपपत्त्या ज्ञानमात्रग्रहेपि कचित्प्रामाण्यस्याग्रहादि तिभावः परत इत्य
नमात्रग्रा हकादित्यर्थः अन्यथा सर्वस्यैव प्रामाण्यग्रहस्य ज्ञानया
पत्तेः इदं चास्मन्मतेपि अविरुद्धमिति दर्शयति ज्ञानं हीति प्रामाण्यं विन
ग्राहकादनुव्यवसायादन्येनानुमानेन प्रामाण्यं गृह्यते [illegible]
एतेनानुव्यवसा यस्य प्रामाण्याग्राहकत्वप्रदर्शनेन एतेन

नत्त

ऽयथानुपपत्तिरूपं ज्ञानतादात्म्यमकाण्डदर्शयति नेदमिति ज्ञवा

जानीते किंचिद्धर्मो धारत्वं विनाघट इत्यज्ञानविषयत्वं ... पन्ना।

रूप: कल्पइतिभाव: विषयतास्वरूपसंबंधविघटक इत्यर्थ ... प्राय ...

तिपत्ते दोषमाह इतरथेति न च तत्र तत्रापि विषयस्वरूपसंबंधस्याभ्यु

वाच्यं तत्राप्यतीतानागतस्वरूपसंबंधसंभवात् मतेन धीत्रादिनाधुना

ऽधिकरणतयाहेतुत्वेन संभवति पूर्ववर्तित्वाभावात् ज्ञानस्वरूपत्व

स्येतिभाव: ननु घटत्वादिधर्मो निष्ठैव ज्ञातता वाच्या त्वाश्रयत्वप्रत्या

तत्संबंधि नि ज्ञानविषयत्वमिति नातीतादेर्ज्ञानविषयत्वहानिरित

पि ज्ञाततायामप्रतीत्यर्थ: प्रसंगइति ज्ञातता तरस्येति प्रेष: ऽसत्के

चेति स्वभावादेवेति अनतिरिक्तामितिशेष: तेन स्वभावानतिरिक्तं

रू६ मित्यर्थ: ननु स्व पसंबंध इत्यत्र विषयस्वरूपमेव ज्ञानविषयत्वमि

मपि ज्ञातो घट इति प्रतीत्यापत्ति: विषयस्य घटादे: सत्त्वात् अपरं

विषयो घट इति सहप्रयोगानुपपत्ते: ज्ञानरूपस्यैव विषयत्वात् ज्ञा

तो घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिश्च ज्ञानस्वरूपसंबंधाभावात् तस्मात् द्वयपत

ऽप्रतिरिक्तस्य नित्यत्वे विषयस्वरूपपद्योक्तदोषात् से सत्त्वं वाच्यं तत्र

त ज्ञानस्यैव तथात्वमावश्यकमिति तदवगाह्यज्ञाततत्तिव्यवहारूप ते

गौरीकां०
५८

२४

ऽन्यत्प्रकृतमेवेतिभावः तथा समर्थप्रवृत्त्याजनकतासंबंधेन ज्ञानधर्मरूपसाध्य
विवरणेन साध्यत्वमित्यर्थः अनुमानमेवाह विवादेति प्राथमिकज्ञाने
पदृष्टांताभावाद्व्यतिरेकव्याप्तिमुदाहरति यन्नेति ननुव्यतिरेकव्याप्तिग्रहे
स्याप्रसिद्धा तद्व्यतिरेकस्याप्यप्रसिद्धेरिति चेन्मैवं यत्रयत्रजलत्वाभाववद्वि
दिरूपप्रामाण्यं तत्र समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे
प्रवृत्तिजनकत्वस्यग्रहात् व्याप्यस्याप्रामाण्यस्याभावरूपप्रामाण्यसिद्धौ
यमं जलज्ञाने ऽप्रामाण्याभाववत्त्वात् कालिकासाध्यविशेष्यकेनानुमितिः
साध्याविशिष्टपक्षानुमित्यसंभवात् उत्तरकाले भावरूपप्रामाण्यस्य विप
प्रमाणाभास इति प्रमाणवदाभासत इतिव्युत्पत्त्या इदं रजतमिति भ्रमइत्यर्थः
पेक्षा भावरूपमित्यर्थः पूर्वोक्तमुक्तः ननुप्रमाकरणत्वमिति प्रमाकरण
त्वन्यायेन प्रमात्वं करणत्वं चनाप्रामाण्यमित्यर्थः स्वत्वाधिति स्वतो
रूपो हेतुर्वर्त्तते साध्यं च वर्त्तते भिन्नज्ञानत्वेऽप्रामाण्यं वानास्तीति व्यभिचा
रप्रकारकत्वेपणार्थत्वं तु तत्राप्यस्तीति न व्यभिचार इतिभावः इदमुपल
माणस्य पक्षे वाधापि वोध्यः केवलेति यद्यपीदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्ति
नभ्यासदशापन्नज्ञानप तत्केवलान्वयव्यतिरेकिव्यतिरे सपक्षविपक्ष
सत्वात् तथाप्यनभ्यासदशायां तत्पुरुषेण प्रामाण्य[illegible] ग्रहणसन्दे
कथांमरेवपुरस्कृत्य केवलव्यतिरेकितया ऽभिधानमितिबोध्यं यतन

पदसाध्यादिकविशिष्टयजतिपादयति अत्र चेमादिना फलवदि

बोध्यं तथा हि अनुव्यवसायेनाभज्ञानस्य ज्ञानसंप्रत्यं ज्ञान [illegible]
नी क्रियते तत्र ज्ञाने विद्यमानस्यापि घटवद्विशेष्यक[illegible] स्थूलघ [illegible]
ण्यस्य पूर्वमनुपस्थितेर्न भानं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्व
त्वात् भ्रमपत्वादेः संशये धर्मिणस्यानुव्यवसायविषयत्वाद्युक्तेः तस्माद्
शिष्टज्ञानस्य वगृह्यत इति स्वीकरणीयं एवं गुरुमते व्यवसायस्यैवानु
नैयायिकानुल्ये एवमनुव्यवसाये [illegible] प्रामाण्यानिश्चयात् अनु [illegible]
मनुव्यवसायांतरेक [illegible] त्यं तत्राप्यभ्रमादिस्य नवस्था निश्चमते तथा द
नग्राह्यं घटज्ञानप्रामाण्यज्ञानस्यापि प्रामाण्यं तेनैव घटज्ञानेन स्वेनैकमे

ज्ञानं

नो घटज्ञानविषयत्वेऽवि [illegible] अनवस्था गुरुमते सर्वमीमांसकमतेऽपि
दि ज्ञानेऽदं प्रमानवेत्तिसर्वजनानुभवसिद्धसंशयानुपपत्तिः संशय
ज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानरूपधर्मिग्रहे वतत्प्रामाण्यस्यापि ग्रह
संशयाभावात् प्रामाण्यनिश्चयस्य तु प्रवर्तकत्वं नास्तीति प्रागवद
बोधकं ज्ञानं हि मानसप्रत्यक्षेण गृह्यते प्रामाण्यं पुनरनुमानेनेत्यलं बहु
प्रानहेतोः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्य ज्ञानाप्रसमर्था प्रवृत्तिं प्रसर्पि [illegible]
रमिति फलवती जलज्ञाप्तिर्जलत्व [illegible] तद्दर्शनात्पर्यः तत्र

तत्रापि प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वमिति प्रमेयसामान्यलक्षणस्य स्फुटतया तदनभिधाय तद्विशेषानाह॥

गौरीकां. ६० दा री॰ ३१

श्रीगणेशाय नमः। संश्रुत्युद्देशक्रमेण प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयनिरूपणे क्रियमाणे।
जानीते प्रमाणान्यनीति तत्र प्रमेयनिरूपणमात्रस्यैव प्रमाणाधीनत्वमिति बोधयितुं प्रमा
ण कथनस्य पूर्वेति ज्ञातार्थो प्रमेयविभाजकं सत्त्वं दर्शयति आत्मेति प्रथमोद्दिष्टत
याह तत्रेति तेषु मध्य इत्यर्थः। आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषस्तद्वानात्मेत्यात्मसाम
नावच्छेदकं चात्र बुध्यादिमत्त्वं न ह्यात्मसमवायेनवाध्यातेन विषयित्वादिना तद्वृत्तिः
गः एतल्लाभायैव सामान्यपदं सामान्यस्य समवेतत्वात् नन्वात्मत्वजातौ किं मानं
तप्रतीतिरितिचेन्न परात्मनोऽप्रत्यक्षतया एकत्वावृत्तिबुद्धेर्जातिसाधकत्वान
त्वादाववनुगतबुद्धिसत्त्वेन तथात्वापत्तेः न च सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत
ईश्वरात्मनि कदाचिदपि सुखाद्यभावेन तत्र तदसिद्धेः नचात्मपदं शब्दादिवदीश्वरस्यैत्व
ला वश्यभावनियमात् नचात्मत्वं जीवात्मवृत्त्येव श्रुत्यादिप्रसिद्धा जीवस्यैवात्र लक्ष्यत्वेनेश्व
चंमोक्तजैवीभूततत्त्वज्ञानविषयतया उपास्यत्वेन तज्ज्ञानं तथा चेश्वरस्यैवात्र प्राधान्येन लक्ष्य
तस्मा ज्ञानाश्रयत्वमखण्डोपाधिर्वा आत्मत्वं कथमुक्तं सामान्यवत्तीतिचेत् अत्रोच्यते सुखसमवा
कारणतावच्छेदकतया सिद्धायाः आत्मत्वजातेरीश्वरवृत्तित्वं स्वीक्रियते लाघवात् जीवेश्वर
साधारणात्मतत्त्वज्ञानत्वेन साक्षात्कार्यकारणभावौचित्यात् ननु जीवात्मतत्त्वज्ञानत्वेन ईश्वर
त्मतत्त्वज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुता दूषणे गौरवात् विशेषहेतुतायां तु तत्तन्मुक्तिं प्रति तत्तदृष्टावा कि द
यस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतोभयवादिसिद्धा तादृशात्मतत्त्वज्ञानस्य मुक्तिं प्रति हेतुतायां प्रमाणं
ण तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति तथा आत्मानं च द्वितीयादपमसौ

त्यर्थः तज्जातीयत्वेनेति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपजातीयत्वेनेत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकेति उभयसहचा
स्यैव गृहीतत्वादिति भावः अभ्यासदशापन्नस्येति अनभ्यासदशापन्नस्थले प्रवृत्तिपूर्वं प्रमाणयते
भवद्भिरपि स्वीक्रियते सच नानुमितिरूपः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्य हेतोरगृहीतत्वाद [illegible] नत्तत्र स्वत
एव प्रामाण्यग्रह इति निरस्तं तज्जातीयत्वस्य हेतुत्वसंभवात् उपसंहरति परत इति ननु प्रमाणचतुष्टयनि
पणस्य वाकुल्यं श्रूयते भवद्भिः किमिति संक्षेपेण निरूपितमित्यत आह वत्नार्थ्यचेति युक्तीनां यो लेशः संक्षिप्त
सारभूतभागस्तद्युक्तिपूर्वकमिति निगर्वितं क्रियाविशेषणं लेशेनैव किमर्थमित्यत आह बालेति अन्न
ऽपन्नस्य रूपाशेष [illegible] युक्तिः कथने न सारासारविवेचनाशेषग्रहणसामर्थ्यरहितस्य युक्तिप्र
तिरुपिवोधो नस्यादिति भावः ननु तर्हि भवद्भिरेव किंचित्संक्षिप्तं कल्पितमिति तदध्ययनादिना
क्षेमवादित्यत आह यथाशक्तिमिति क्रियाविशेषणं शास्त्रस्य सारभूतमेव वर्णितमिति
प्रामाण्यपरिच्छेदः समाप्तः

गौरीकां
६१

25

देहस्मरणं न स्यात् । अपि चाद्यज्ञानस्य स्तनपानादौ इष्टसाधनताज्ञानं विना तत्प्रवृत्तिर्न स्यात्
चात् । अस्मन्मते तु जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारात्स्मृतिः । अत एव नेन्द्रियाणां तथात्वं चक्षु
दे: चक्षुर्नाशे सति अंधीपस्य ति विषयत्वाभावापत्तेः सर्वस्यैवात्मत्वे ज्ञानादिमत्त्व
ञ्चबाधितं श्रुतेस्तु जगत एव ब्रह्मरूपतया भावनीयत्वमात्रे तात्पर्यं ननु तथापि
व्यक्तिवृत्तित्वात् सर्वशरीरे आत्मनो भेदाभावात् आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यस्य ह्यात्मा कि
त्किमिदं तद्यथायति प्रतिशरीरमिति शरीरं शरीरं प्रत्येकैक आत्मेत्यर्थः सुखदुःख
तिहेतुरयं दर्शयिष्यते अत्र च शरीराणामेककालीनत्वं योगाद्यजन्यत्वमपि विवक्षितं
रीरावच्छिन्नभोगवत्त्वे पि जीवस्य न क्षतिः नच सौभर्यादेः योगवैभवात्सौभर्यादिकायव्यू
तेनैव शरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वं तुल्यकालीनयोगाद्यजन्यशरीरान्तरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न
रीरभेदः साधित इत्यर्थः ननु किं शरीरादावेव संभवति नात्मनीति शरीरादेर्देशान्तर
त्मनः स्थिरत्वात् ज्ञानादिकं कथं स्यादित्यत आह विभुरिति सर्वदेशसंयोगवत्वविच्छिन्न
नित्यर्थः ननु विभुत्वे सति उत्पत्तिविनाशादेः कथं नित्य इत्यत आह नित्य इति उत्पत्तिविनाशशून्य
त्यर्थः देहस्यैवोत्पत्तिविनाशौ नात्मन इति भावः प्रमाणमाह संवित्ति अहं सुखी अहं दुःखीत्यादि
नसाहं मत्यक्षविषय इत्यर्थः नचैतत्प्रतीतीनां शरीरेन्द्रियविषयत्वं योऽहं पूर्वं पुत्रमुत्पादितवान् सोऽहं
खी योऽहं पूर्वं वैरं विहितवान् सोऽहं दुःखीत्यादिरूपाहंतापत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वोत्पन्नपुत्रशरीरस्यानुभ
केनानुभूतस्यान्येन प्रतिसंधानाभावात् एवं च योऽहं गौरः स्थितः सोऽहं स्थूल इत्यादिप्रतीतिरपि
वजन्यसंस्कारजन्यत्वात् भ्रमस्यैव न च पूर्वोक्तसुखादेरात्म संक्षेपः ननु एवं जीवात्मन
वृत्तित्वप्रतीतिरेव भ्रमरूपास्तु विनिगमनाविरहात् दिति वाच्यम् शरीरादिमदेन प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरेव विनिगमकत्वादि

पुरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुतिरेव प्रमाणं न चेश्वरस्य सर्वाधिकार
श्वरवृत्तित्वेन नित्यस्यात्मादिव्याप्तिभंग इति वाच्यं लाघवात्तत्र मानाभावात् धर्मादिरूपसहकारि दे
णेनेश्वरे सुखाद्यभावोपपत्तेः यद्वा द्व्यणुकाद्यारंभकपरमाण्वादिक्रियासाधारणविलक्षण कि
प्रतिप्रयत्नवदात्मसंयोगेश्वरसंयोगस्याधारणस्य हेतुत्वे तदवच्छेदकतावच्छेदकतया आत्म
त्वजातिसिद्धिः लाघवस्य तु तुल्यत्वात् केचित्तु ईश्वरे जीवे चात्मपदस्य तुल्यप्रयोगदर्शनात्
न्निकल्पने गौरवात् लाघवेनात्मपदशक्यतावच्छेदकतया आत्मत्वजातिः सिद्ध्यति कार्य
दकादिवच्छेदकतावच्छेदकेपि लाघवस्य तुल्यत्वात् अत एव गुणदीधितौ गुणपदश
कतया गुणत्वजातिर्भट्टाचार्यशिरोमणिभिः स्वीक्रियतेति वदंति नन्वात्मत्ववान् इत्य
तथाहि कस्यचिन्मते देह एवात्मा बालकोऽहं जानामि मनुष्योऽहं करोमि गौरोऽहं सुखीत्य
जातइति प्रतीते अहं त्वादीनां बालकत्वाद्यवच्छिन्नशरीरवृत्तित्वग्रहात् इंद्रि
चक्षुः पश्यति मनो जानातीति प्रतीतेः अन्ये तु सर्वमेव घटपटादिकमात्मा सर्वे खल्वि
तेः तस्मादत्र कस्यात्मत्व वात्मवदपि मतं इत्यत्राह देहेंद्रियादीति एतत्सा
ति संक्षेपात्कार्यपि युक्तिरुच्यते देहस्यात्मत्वे बाल्ये अनुभूतस्य यौवनादौ स्मृतिर्न
नाशादृतेमानशरीरेऽनुभवाभावेन स्मरणासंभवात् न च बाल्ययौवनपरक
यं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोपगमनात् सर्वेपरिमाणस्य स्वाश्रयनाशनाशत्वात्तत्यच
न च देहावयववृत्तिरेव संस्कारोऽस्तित्वात् तद्देहावयवमहत्त्वादिनानुभूतस्यय

मंता वत्तूलभ्यात्माक्षितत्वसिद्धये इत्यत्र बाधं दर्शयति नेत्रेत्यादिना भूतानां न गुणा इति पार्थिव
ष्प गुणा इत्यर्थः भूतसमवेतत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे मानसप्रत्यक्षविषयीभूतायाः सं
ख्यायां व्यभिचारापत्तेः तेन गुणा इति न पक्षनिर्देशः किंतु साध्यमध्यस्थमेवेति बोध्यं मानस
त्वं लौकिकप्रत्य[illegible]स्य विषयत्वं बोध्यं तेन मानसोपनीतभानादिविषये रूपादौ न व्य
व्याप्तिमुदाहरन्ति ये हीति न गृह्यंते नस्वीयलौकिकप्रत्यक्षविषयीक्रियंत इत्यर्थः दि
वेलाथयंति नायीति बुद्ध्यादय इति अनुषज्यते अत्र साध्ये गुणपदं समवेतमात्रपरं
वैयर्थ्यापत्तेः विशेषगुणत्वादिति संख्यादिपंचान्यगुणत्वात् साध्यस्य गुणपदं चेत्स
संख्यादिगुणान्यत्वादिति हेतुर्बोध्यः व्यतिरेकोदाहरणमाह द्विमादीति तेषां विशेष
ह वेहीति सर्वेति स्वाश्रयसमवायसंबंधेन सर्वद्रव्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमंत इत्यर्थः
द्विन्नापि गुणास्ते एवात्र विशेषगुणा विवक्षिता इति भावः तेनात्र गुरुत्वादिवारणाय विशे
दे एहे तु दोषाभावेन व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः पक्षहेतो विशेषगुणत्वस्यासिद्धिपरिहाराय अनुमान
बुद्ध्यादयस्त्विति अत्रैकेंद्रियग्राह्यत्वं एकेंद्रियमात्रग्राह्यत्वं तेन चैकेंद्रियमात्रगृहीतसंख्यादिव
विशेषव्यभिचारीति द्वीन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे तदर्थः सत्तागुणत्ववारणाय गुण
व्याप्येति तावन्मात्रे च रूपादौ व्यभिचारीति गुणत्वे सतीति प्रत्यक्षगुणत्वे सतीत्यर्थः तेन गुरुत्वा
दौ न व्यभिचारः पूर्वोक्तपारिभाषिकविशेषगुणत्वस्य साधनायां प्रत्यक्षपदं न देयमेव इति रि
क्त विशेषणवतो हेतो धर्मादौ भागासिद्धिरिति वाच्यं तेषामपक्षत्वेपि दत्ते तदभावात्

प्रत्यक्षसिद्धत्वे भिन्नात्मत्वस्य सामान्यतः सिद्धिः व्यक्तिभेदग्रहाभावादत आह विप्रतिपत्ताविति

तत्संशयइत्यर्थः यद्वा वादिप्रतिवाद्युक्तः सर्वत्र देहाद्यतिरिक्तात्मसंदेह इत्यर्थः इदं पक्षतावच्छेदक

भिहितं बुद्ध्यादीति बुद्ध्यादौ पक्षे गुणत्वलिंगकः गुणपदस्य धर्मपरतया गुणत्वलिंगकानुमितिरे

यत्त्यर्थः यथा बुद्ध्यादयो द्रव्याश्रिता गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमितौ पक्षधर्मताबला[illegible] त

थिव्यादिबाधे अतिरिक्तात्मरतित्वं तस्याधर्मिग्राहकमानादेवात्मत्वसिद्धिरिति हेतोर्न

मा[illegible]गासिद्धिः अनित्यत्वइति चक्षुर्मात्रग्राह्यरूपत्वादिजातौ व्यभिचारवारणाय सत्त्वंतं …

प्रतियोगिभावत्वं तदर्थः सनीत्यस्य बाधावच्छेदकतया सत्त्वभावत्वमित्यर्थः तेनन…

दौ व्यभिचारः अनित्यद्रव्यकर्मणोर्व्यभिचारादाह एकेंद्रियग्राह्यत्वादिति द्वी…

द्रव्ये केंद्रियग्राह्यत्वानयायादेकेंद्रियमात्रग्राह्यत्वं तदर्थः यद्यप्यत्र वत्ता…

ते घटादौ प्रभायां कर्मणि च व्यभिचारान्नि सोनभवति तथापि सत्ता गुणत्व…

जातिशून्यत्वे विवक्षितमिति न दोषः घटादौ चोत्क्षेपणे घटत्वा[illegible]देः कर्मत्वस्य

सत्वात् पंचेंद्रियस्य विरुद्धत्वे सत्तादृष्टद्रव्यत्वादिजातिमत्त्वात् पक्षे हेतोरसिद्धिवा…

दिजातिविशेषणं बुद्धिसंख्यान्यतरत्वादिधर्मवत्त्वान्नदोषवारणाय जाती…

मेत्तां प्रदर्शयित्वा विभपि दर्शयति गुणश्चेति गुणः नाश्रितत्वे सति गुणत्वव्या…

त्वे भावस्य द्रव्यसमवायान्यतररूपत्वा गुणिभिन्नाश्रितत्वं च सामान्यलक्षणे पर्ययति

गत्वः व्याघातइति भावः एतेन … … कत्वं … कानिराकृतं केदर्शित…

गोरीकं.
६३

नोनित्यस्य कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारात् एवं कि धर्मिग्राहकमानेन तथैव सि
नित्यत्वे मानमाह विभुत्वादिति प्रतिशरीरं भिन्नत्वे मानमाह सुखादीनामिति वैचित्र्य
मेकदा वेतव्यं एषादित्यर्थः यथा कस्यचिद्राजत्वेन सुखं कस्यचित्सेवकत्वया कस्य
कत्वेत्यादिरूपं एकत्वे राजसुखं सेवकसुखं वानुभवेदिति भावः तथा चैत्रः सुखी
कमन्यद्दुःखि त्वं ऐकात्म्ये सर्वस्य सुखित्वं दुःखित्वं वा स्यात् न च यथा शिर सिमे
इत्यादिरेकात्मन्यपि अवच्छेदकभेदादविरुद्धं तथा चैत्रमैत्रशरीरयोरपि एका
घवच्छेदकत्वान्न विरोध इति वाच्यं तथा न हि देवयो हि चैत्रः सुखी सोऽहं मैत्रो दुःखी
नुभवेत् न चात्मैक्येऽपि शरीरभेदान्न तथा प्रतिसंधानं अन्यथा तवापि पूर्वदेहे
तीति स्यादिति वाच्यं पूर्वदेहीय दुःखादेः संस्काराभावादननुस्मरणं इह तु संस्का
न स्यापि स्वानुभूतसुखादि स्मरणं न स्यात् भावना मैत्रवत्त्रेस्यापि स्यादिति तथा क
दिकमन्यद्दै चित्र्यं एवं क श्चिदीश्वरः कश्चिज्जीव इति श्रावक मस्मात्केन सघुक्ति सु
धेयं उद्देश्यकमन्त्राहं शारीरं ल क्षयति तस्येति भोगपदार्थं निर्वक्ति सुखेति सुख

तद्भागे इत्यपिपा
८.५

नदीय तेत्तदनुभवे ; भा प्रिस्तु भयपदोपादानं सुखदुःखोभयेत्युक्ते एकैकभा
न्यत्ररपदं देयं तदर्थं भ्रमसुखभिन्नत्वे सति यदुःखं तद्भिन्नत्वमनुभवो लौकिक
नीलभानावतिव्याप्तिः अयुतत्तपदार्थाभावच्छेदकः तथा च मिलितं
दाह पदवच्छिन्नत्वे इति सुखदुःखान्यतर लौकिकसाक्षात्कारावच्छेदक
दकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः अत्र पादादीनामपि सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छे

27

भिन्नत्वे अतिव्याप्तिवारणाय
इदं शरीरस्य ... नरका

त्मसिद्धिमात्रस्य बुद्ध्यादिपक्षतायामपि संभवात् उपसंहरति एतदिति इतरबा... त्सिद्धं स
रति तस्मादिति अत्र द्वयत्वेन रूपेण अनुक्तोपद घटद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं तदाश्रितत्वं पक्षधर्मत्
द्धं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकेमानाभ्युपगमात् पृथिव्या घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित
पेण साध्यसिद्ध्यर्थं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाह प्रयोग इत्यादिना नचात्र साध्याप्रसिद्धिर्वा
क्रानुमानेन बुद्ध्यादीनां द्रव्याश्रितत्वस्य पृथिव्या घटद्रव्याश्रितत्वस्य च सिद्धौ तद्व्यत्ते

द्रव्यातिरिक्तं पृथिव्या घट...

घटद्रव्याद्वृत्ति पदार्थवत्त्वादित्यनुमानेन पृथिव्या घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ तद्
त्वरूपसाध्यस्य द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धिसंभवात् न द्रूपेण साध्यसिद्ध्यर्थमेव तदनुमानं प्रवर्तते गे
दो व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं आकाशादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यं व्यतिरेकव्याप्ति
पश्यति यथेति पृथिव्या घटद्रव्यानाश्रितत्वरूपविशेषणाभावादेव रूपादे
शेष्याभाव कृतः आकाशादौ उभयाभावकृतः पृथिवीत्वादौ बाध्यः अत्रैव
न्यायवृत्तौ चेदन्वयव्याप्तिः प्रदर्श्यते तदापि हेतुरन्वयव्यतिरेक्यपि भवतीति
तिरेकी चेति सामान्यमुखी व्याप्तिमेव दर्शयति यो य इति उपसंहरति तदे
बैक्त देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धात्तेषां पृथिव्यादिमध्यगततया तत्र बुद्ध्याद
द्धिति बोध्यं विभुत्वेऽनुमाह सर्वत्रेति यत्र यत्र शरीरं गच्छति तत्रैव तत्कार्योपल
लंभादित्यर्थः इदं च यद्यपि मनस्त्वांशो कारपि शरीरवत् किं च यमनुगमेनोपपाद
तथापि तस्याणुपरिमाणवत्त्वे सुखादेरनुद्भूतप्रत्यक्षतानीन्द्रियत्वयोः प्रसंगः मध्यमप
सावयवत्वावश्यकत्वेन देवपदवपरं परोत्पत्तिविनाशाकल्पनागौरवात् परम

संभवः इंद्रियाणां तथाकारणत्वाभावादिस्यादि कस्पासंशाणवायोरप्यात्मविशेषगुणेत्वा

गौरिकं न तथात्वं जन्यज्ञान निष्ठ तन्त्र्यक्तित्वरूपता । ईश धर्मावच्छिन्नकार्यता निरूपित कार[illegible]

६४ त्यवच्छिन्नेति शरीरसंयुक्तपद प्रयोजनमाह तथापीति यद्यपि संयोग इंद्रियत्वा[illegible]

कारणत्वाद्यातिव्याप्तिसंभवात् शरीरसंयुक्तमिति यद्यपि संयुक्तपदेनैव सन्निकर्षोति[illegible]

पदं व्यर्थं तथापि प्रतीत । (प्रेरवरत्वादि विजातीय ज्ञानासाधारणकारणत्वपतनगन्धि तद्व्ये[illegible]

पितिरूपेशर्करेति विजातीयप्रत्यक्षजनकेतादृशेन्द्र तथा श्रोत्रादिप्रत्यक्षविषयकविज[illegible]

वर्णेंद्रियसंयुक्तो हृषितत्वाद्यनित्यातिव्याप्तिकारणशरीरपदं तेषामिंद्रियसंयुक्तत्वमे[illegible]

शरीरसंयुक्तत्वं वर्णेंद्रियसंयुक्तत्वात् दृशवायुविशेषेतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशवायोम[illegible]

मात्रसंयुक्तत्वे च तद्भेदव्याविरोधस्य दोषस्य तया तादृशज्ञानजनकत्वात्त् भावेवा तदनुत्वेन[illegible]

म१ त्र अन्यत्र शरीरपदे व्यर्थे मिस्पनमिद्ध वच[illegible] नैष्फल्यं अतींद्रियपद व्याचष्टेतिमाह शरीरेति श्वा[illegible]

ति शरीरत्वानुबन्धशरीरालो[illegible]कसंयोगस्य तत्त्वादिति भावइत्येकेचित् वस्तुतस्तु शरीरसंयुक्तमात्रवृत्तेः

तं ननु शरीरसंयोगस्याप्रत्यक्षजनकत्वे तात्पर्यमिति निवोधं अत्रादिपदादिंद्रियपत्याप्रत्यक्षकारणशरी

संयुक्तवस्त्रादिपरिग्रहः नन्वत्रातींद्रियत्वमिंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वादिरूपं तत्प्राचान्मा अयदनि[illegible]

लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वस्य तथात्वात् प्रत्यक्षज्ञानाकरणकज्ञानत्वरूपं यासमितिपदेषं योगिप्र[illegible]

कादिविषयत्वादसंभवनिवारणाय लौकिकेति विशेषणतत्करणार्थं मिंद्रियविभागमाह तानीति षडिति ना[illegible]

कानि नवान्मूनानीतिभावः तेनसांख्यादिमते एकादशवैदिकमते कर्मेंद्रियरिक्त पंचेंद्रियाणीत्यस्य[illegible]

२८

रिमाणभेदादेरदर्शनेन खंडशरीरांतरोत्पत्तेरभावात् भावेवादास्तु पाकजनिर्मितशरीरवत्सत्ता

वस्त्रादेक तया ऽनत्यत्वात् प्रयत्नकारणमनस्संयोगवदुत्पत्त्यावंश्य विमानं वनितातिमत्त तत्

मितिवदंति चेष्टाशरीरलक्षणमुपसंहरति तदेवमिति लघुलक्षणं तस्माह चेष्टेति भक्ता

वदंत्याव यदीत्यादिकं चेष्टा चेष्टाप दस्य क्रियामात्रपरत्वे घटादावतिव्याप्तिरतआह चेष्ट

ति हितदेशप्राप्त्यहितदेशपरिहारान्यतरार्थ क्रियेत्यर्थः अग्निपरिहारोद्देश्येन विभागोन नुप

निवर्तिलक्षणः शरीरस्य क्रियाजन्यत्वाभावात् प्रयत्नजनकत्वात् अचेष्टैकानुपादाने तत्राव्या

प्तिरिति द्वयोरपि वाच्यं नन्वेतादृशी क्रियारथशकटनौकादीनामपि संभवत्ते इत्यतिव्याप्तिरि

पर्

मेवं शरीरजन्यतावच्छेदकचेष्टास्वरूपक्रियानिरूपितजातिविशेषेलन्यमोर प्रय

गात्समवायिकारणकक्रियात्वंचेष्टात्वमित्यर्थः व्याकाशजन्यद्रव्यत्वं शरीरत्वं

रणपदव्यर्त्याभिप्रायेण केचित्तु कपनाप्रसिद्धिपेलस्यति शरीरेति शनकर

च्छेदे इत्यर्थः शरीरसंयुक्तमित्यपि वा ... कालादेरिति आदि पदाद्गीश्वर

संयोगीत्वानां इंद्रियत्वंयथोः सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः ज्ञानकरणमिति ज्ञान

मित्यर्थः नच जन्यज्ञानत्वं नवति ज्ञात्यवच्छिन्नकार्यतावच्छिन्नकार्यत

रणत्वाभावात्तेन करणपदस्य व्यापारवत्कारणपरत्वे कालादेरपि विशि

ष्टरूपव्यापारजनकतया इति व्याप्ति अत एव विषयसन्निकर्षेत्यादि

रसंयुक्तमितिविषयपरा ... संस्कारादिभ्यः ... कलापेयाच चेलक

रसाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वादित्यर्थः मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यंतं अत्र रसपदस्थाने गंधस्पर्शशब्दपदं अपि देयं तेनाहे-
तरतास्तच्चुनाघपंचस्त्विति अभिव्यंजकत्वं च पर्वेकिरीत्या तेन न रूपग्राहके [illegible] रूपे सन्निकर्षे वा व्यभिचारः आलोकोद्भ-
लौदित्ति हृष्टान्तानुरोधाद्धेतौ इंद्रियपदं न देयं अत्र व्यंजकत्वं स्वप्रतियोगिकसंयोगद्वारा बोध्यं तेन न विषयतया
अभिव्यंजके रसे व्यभिचारः न वा रसनेंद्रियसन्निकर्षे अतएव लालायाः स्वकीयरूपाद्यभिव्यंजकत्वेपि न दृष्टान्ता-
सिद्धिः लालाप्रतियोगिकसंयोगस्य तत्र व्यापारत्वाभावात् न च रूपाद्यभिव्यंजके लालासंयोगस्यापि हे-
तुत्वात् तथापि दृष्टान्तासिद्धिरनिवार्या रसाभिव्यंजक लालाव्यक्तेर्गंधाभिव्यंजकत्वे मानाभावात् जलत्वपवि-
भेदात् स्पर्शाभिव्यंजकत्वाभावे सति रसाभिव्यंजकत्वादित्येवं परत्वाद्धा रसस्यैवेत्यादेः अतएव हेतौ द्रव्य-
पदं देयं रूपादिष्वितस्य परकीयेष्विति विशेषणमिति गन्तार्थं गोलकसंयोगस्य रसाभिव्यंजकत्वे नासि अंवपृथक्-
स्थलीयेंद्रियसंयोगेनान्यथासिद्धेः हरीतकीभक्षणानन्तरं जलपाने मधुररसप्रतीतिगोचुनडरोन [illegible] वानां।
हेतुत्वांकेतुतेषां रसस्यैव तेन नाम व्यभिचारः चक्षुर्लक्षयति रूपोपलब्धीति रूपसमवायिकारणे घ्राणातिव्याप्तिवारणा-
योपलब्धीति रूपादिष्विति अत्रापि पूर्वोक्तहेतुरेव रूपपदस्थाने स्पर्शपदोहेतुर्बोध्यः अंगेति अंगस्य संयोग-
त्सलिलस्वेदस्यैतस्पर्शस्याभिव्यंजकोपि व्यजनवात् चामरादिपवनत्वादित्यर्थः श्रोत्रं लक्षयति शब्दोपल-
ब्धीति अत्रोपलब्धिपदं स्वरूपार्थं शब्दसाधनमित्यस्यैव सम्यक्कात् कर्णशष्कुलीकर्णरंध्रं नदवच्छिन्नं
तद्विशिष्टमित्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति नद्रव्यान्तरमिति आकाशत्वे हेतुमाह शब्देति शब्दगुणाय
स्येतितत्वात् शब्दवत्त्वादित्यर्थः तदपि शब्दवत्वमपीत्यर्थः शब्दग्राहकत्वादिति रूपादिपंचकान्यतमोभि-
न्नशब्दमात्रग्राहकेंद्रियत्वादित्यर्थः अत्र मात्रपदं मनसि व्यभिचारवारणाय तत्पासतिवचक्षुरादेः रूपमात्र-
ग्राहकत्वाभावेन सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः त्वगादरचक्षुषा ग्रहणादतो भत्तातं अन्यदपि प्राणस्थलोक-
मन्नबोध्यं मनो लक्षयति सुखादीति घ्राणलक्षणेकरीत्या व्याख्येयं आदिपदात् दुःखग्रहणं सुखोपल-
ब्धिसाधनं दुःखोपलब्धिसाधनं इति क्रमेणैकैकगुणघटितमेव लक्षणं कार्यं अधिकस्य वैयर्थ्यात् अणुपरि

मेरीको ५५

प्र

रसः उद्देशक्रमेणलक्षयितुमाह तत्रेति तेषुमध्ये इत्यर्थः गंधो गंधवतीति चतुरादावतिव्याप्तिवारणाय गंधपदं सुर
भिःप्रसुरभिपरमाणावाद्वयेनिर्गंधघ्राणेंद्रिये व्याप्तिवारणायोपलब्धीति लौकिकसाक्षात्कार इत्यर्थः ते
नसुरभिचंदनमित्यादिगंधोपनीतमानस साधनेच नतिव्याप्तिः साधनत्वमसाधारणकारणत्वं नचे
गंधोपलब्धित्वानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारण [illegible] ताशालित्वं तेननकालादा
वतिव्याप्तिः गंधोपलब्धोविषयतया साधारणकारणेगंधे तिव्याप्तिवारणायेंद्रियपदं ननुनासापुट इ
प्रदे परूपघ्राणस्य मनः तयानींद्रियत्वघटितमिंद्रियत्वंकुतइत्यतआह नासेति तयस्याधिष्ठानस्येंद्रियगोल
कस्यप्रत्यक्षत्वेनेंद्रियस्यातिभावः घ्राणपदस्यघ्राणाधिष्ठानेलक्षणानाघटत्वंबोध्यं एवंरीत्याप्रयेपि
लक्षणघटकबोध्यः तच्चघ्राणंचेत्यर्थः गंधवत्वात् गंधवत्परमाणुवारणाय त्वादित्यर्थः तेननद्रव्यपद
र्शितनिर्गंधघ्राणेभग्नासिद्धिः गंधग्राहकत्वात् गंधग्रहासाधारणकारणत्वात् तेननकालादोव्यभि
चारः ननुगंधग्रहासाधारणकारणत्वंगंध [illegible] स्याप्यस्ति नतुगंधवत्त्वमितिव्यभिचारः इत्यतआह य
दिंद्रियमिति तद्गुणसंयुक्तंगुणत्वव्याप्यजातिमज्जातीयगुणवदित्यर्थः इदंचसामान्यतोव्याप्तिप्रद
र्शनं घ्राणंगंधवद्रूपादिपंचकान्यतमाभिव्यंजकेंद्रियत्वादिप्रयोगोबोध्यः ते [illegible] ग्राहकत्वंतुरा
दः स्नेहाभावात्साक्षात्सांनिध्यव्यभिचारवारणायमतोनि पंचकंचरूपरसगंधस्पर्श [illegible] रूपंगंध
न ग्राहकत्वे तन्मात्रग्राहकत्वं तेनैमनसिव्यभिचारः तदर्थमगंधातिरिक्तता [illegible] ग्राहकत्वेस
तिगंधग्राहकत्वं तेननगंधत्वग्राहकत्वेपि [illegible] घ्राणस्यनक्षतिः गंधेतिव्याप्तिवारणायेंद्रियत्वादिति
व्यतिरेकव्याप्तौतुगंधग्राहकेंद्रियत्वादित्येवहेतुर्बोध्यः एवमग्रेपिबोध्यं रसनेंद्रियंलक्षयति रसोपल
ब्धीति रसस्यैवेति [illegible] तस्यप्रयोजनंतुपूर्वोक्तं अवत्ला।

गौरीकां

जौ ... दे

पादयितुं प्रमाणत्वेन रूपेणाप्युद्देशः एवं प्रमेयस्याप्यात्मादेः आत्मत्वादिप्रकारकज्ञानमेव मोक्षप्रयोजकं
न च तादृशसाधारणद्रव्यत्वप्रकारकमिति बोधयितुं पृथगुपन्यासः एवं सर्वत्र बोध्यं परस्परसंकीर्णास्तु स
प्तैव पदार्था इति न्यायवैशेषिकयोः समः किंतु नैयायिकानामभावपदार्थो विशेषशास्त्रोक्तः वैशेषिका
णां त्वशास्त्रानुक्तोपि न्यायदर्शनस्य समानतंत्रसिद्धं तत्सिद्धम् इति विशेषः तत्वेति तेषु द्रव्यादिषु मध्ये द्र
व्यं लक्षयति समवायीति न चात्र कः समासः समवायि च तत्कारणं चेति कर्मधारये रूपादावतिव्याप्तिः ते
षामपि रूपत्वादिसमवायात् रूपादिकारणत्वाच्चेति समवायि कारणं यस्येति बहुव्रीहावपि स एव दोषः
रूपकारणस्य घटादेः रूपादिसमवायित्वात् न च समवायिपदं तत्पाचकं कर्मधारय एवेति वाच्यं कार्यसम
वायित्वमात्रस्यैव द्रव्यलक्षणे कारणपदवैयर्थ्यादिति चेन्मैवं पूर्वोक्तसमवायिकारणस्यानुसरणे
य चान्तथाहि समवायावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यावच्छिन्नकारणताशालित्वं समवायिका
रणत्वं अत्र विषयतावच्छिन्नलौकिकप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतानिरूपितता दात्म्यावच्छिन्नका
रणताशालिनि घटादावतिव्याप्तेर्निरूपितांतं असमवायिकारणे रूपादावतिव्याप्ति वारणा
य चात्मत्वमर्थतत्पत्तादात्म्येति अत्र न कस्यापि पदस्य वैयर्थ्यं संभविना कार्यसमवायित्वमित्यस्य यदि कार्यवृत्तिसम
दा घटरूपे विशिष्य वावृत्त्या दतिव्याप्तिः यदि च कार्यप्रतियोगिकाय समवायस्तु इत्वं तथापि स एव दोषः समवायस्यैकत्वा
दिति समवायत्वं यदि च कार्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्याधिकरणत्वमर्थः विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अप्रसि
द्धिकत्वादित्युच्यते तथापि घटस्वरूपकार्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायाधिकरणे घटरूपेति
व्याप्तिः यथा रूपसमवायवान् घट इत्यत्र रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायाधिकरणता घट
स्य तथा घटसंबंधि रूपमित्यत्र घटप्रतियोगिताकसमवायाधिकरणतापि रूपस्य किंतु स एव

कार्यसमवायि पर १४

राम ६६

नार्थांतरं पक्षरूपोपलब्धौ ५

माणमिति व्यासंगानुपपत्तेरिति वक्तव्ये तु रूपाद्युपलब्ध्य इति रूपोपलब्धेर्योरसोपलब्धेरित्यादिक्रमेण प्रत्यक्षं
पक्ष: करणसाध्या इति असाधारणव्यापारवज्जन्या इत्यर्थ: इंद्रियसंयोगादिरूपव्यापारद्वारा कारणीभू
तं कालादिनार्थांतरवारणाय असाधारणेति व्यापारवद्विशेषणं तदपेक्ष जन्यज्ञाने त्वन्यूनवृत्तिपक्षे नि
ष्ठधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशालिरूप: पक्षनिष्ठेति विशेषणात् मनस्त्वावच्छिन्नका
रणेन मनसा रूपोपलब्धौ मानसत्वस्यावृत्ते: इंद्रियसन्निकर्षेणार्थांतरवारणाय व्यापारवदिति क्रि
यात्वादिति क्रियत इति क्रियाकार्यत्वादित्यर्थ: भावरूपत्वादिति कश्चित् इंद्रियानंतरमुद्दिष्टानर्थान्नि
रूपयति अर्था इति तेषां च पदार्थत्वं पदजन्यज्ञानविषयत्वरूपं लक्षणं स्फुटमिति न प्रदर्शितं षट्पदार्थी
इति भावरूपा इति विशेष: सामान्यतस्तु भावो ऽभावश्चेति द्विधा पदार्थविभागो बोध्य: अभावस्याप
वर्गपदार्थतया प्राधान्येन निरूपयिष्यमाणत्वात् भावपदार्थान्विभजते ते चेत्यादिना भावाख्या इत्य
नेनाभावस्यापि पदार्थत्वं सूचितं ननु अन्यपक्षे प्रमाणस्येन्द्रियस्य द्रव्यरूपत्वं अनुमानादीनां ज्ञानरूप
त्वात् गुणत्वं प्रमेयस्यात्मादे: कस्यचित् द्रव्यत्वं बुध्यादेर्गुणत्वं अपवर्गस्याभावरूपत्वं प्रयोजनस्य संशय
सुखस्य गुणत्वं अन्यस्याभावत्वं दृष्टांतस्य महानसादे: योग्यायोगं द्रव्यगुणादिरूपता सिद्धांतस्यांगी
कृतस्य पदार्थस्वरूपस्य द्रव्यादिरूपता निश्चयरूपत्वे गुणत्वं अवयवानां शाब्दत्वात् गुणत्वं एवं हेत्वा
भासादिषु क्वचित् गुणरूपता क्वचित् समवायरूपता क्वचिद् भावरूपता एवं वक्ष्यमाणक्रमेण षोडशपदा
र्थानां षट्पदार्थास्वन्तर्भूतता तथा च प्रमेयपदेन प्रमेयविभागमध्यस्थितार्थपदेन वा सर्वेषां लाभा
त्किमर्थं पृथगुपादानमित्यत आह प्रमाणादय इति प्रयोजनवशादिति प्रमाणस्य प्रयोजनं तत्त्वनिर्ण
य: तत्र प्रमाणत्वेनैवोपयोगो न घटादिसाधारणद्रव्यत्वेन न वा [illegible] साधारणगुणत्वादिनेति प्रति।
तर्कस्य विपरीतज्ञानरूपस्य गुणत्वं निरासापि तथा वादादीनां त्रयाणां शब्दात्मकानां गुणत्वं ५५

गो०को।
६९

31

क्रमेणोत्तरद्रव्यवाधात्तेजोरूपमवद्रवद्रव्यं सिध्यति नचतस्य द्रवद्रव्यस्य दाहप्रतिबंधकत्वे जलमध्यस्थित
स्यैवद्रुतसुवर्णादिमध्यस्थितस्य पदार्थस्य दाहो न स्यादिति वाच्यं फलबलेन तस्यावष्टंभकद्रव्यमात्रदाह
प्रतिबंधकत्वकल्पनात् ननु द्रवत्वं पीतद्रव्यस्यैव पीतं द्रुतमिति प्रतीत्या अन्यथा पीतस्य द्रुतत्वे जलम
ध्यस्थित पीतपटादिवत्पृथगनुपलब्धिः स्यादिति चेन्न दाहाभावेन द्रवद्रव्यसंबंधस्यावष्टंभकत्वेन प्रतीतेर्म
मत्वान् मषीतोयमध्यस्थितकुसुमवर्णपार्थिवावयवानां द्रवत्वाभावेपि द्रवद्रव्यसंयोगात्पृथिवीज
लसंयोगवत्तथापृथगनुपलब्धिवत्पीतद्रव्यस्य पृथगनुपलंभोपपत्तेः अथवा पार्थिवभागेपि द्रवत्वमु
त्पद्यते एवं किंतु तस्य द्रवद्रव्यस्य संबंधान्नोच्छेदः यथा क्वथ्यमान जलमध्यस्थचलादिद्रवत्वस्योपलं
वकुना एवं सिद्धे नैमित्तिकद्रवत्ववत्तेजःसिद्धवत्वचाक्षुषानुरोधात् तस्योद्भूतरूपवत्त्वमपि कल्प्यते उद्भूतरूप
वन्महत्त्ववद्द्रव्यसमवेतस्यैव चाक्षुषत्वात् उद्भूतरूपस्य पीतरूपेणाभिभवान्नचाक्षुषं सुवर्णस्य स्पर्शस्य
उद्भूतत्वकारणाभावेनानुभूतत्वं बोध्यं पूर्वोक्तवेनुविधतेजसो द्वितीयमुदाहरति यथा चक्षुरिति चक्षु
स्तेजः स्वरूपस्य शुक्लभास्वररूपमुष्णस्पर्शश्च द्वयमप्यनुद्भूतमित्यर्थः तृतीयमुदाहरति यथातप्त
वारीति तप्तवारिस्थतेजसः उद्भूतरूपाभावान्न प्रत्यक्षत्वं वायुवत् उद्भूतोष्णस्पर्शस्यैव स्पार्शनेनैयायि
कानांमते मीमांसकमते तु वायुवदेव स्पार्शनविषयता तप्तवारिस्थतेजसोपि घटत इति बोध्यं तत्त्वकायु
वादे वक्ष्यते नकुतुरं दाहरति यथा दीपेति प्रभाया उद्भूतरूपवत्वाच्चाक्षुषप्रत्यक्षत्वं अनुद्भूतस्पर्श
वत्त्वान्त्स्पार्शनप्रत्यक्षत्वं विघटत इति भावः वायुं लक्षयति वायुत्वेति सूक्तमुक्तं अथ वांतरभेदमाह
त्वगिंद्रियेति त्वगिंद्रियं प्रवेयुक्तं प्राणः शरीराभ्यंतरसंचारी वायुः वातो वहिःस्थितो रावणादीनां कंपकारी
आदिपदाद्वायुलोकापि शाखादिशरीरपरिग्रहः अप्रत्यक्षत्वेनानवत्वं दर्शयति स्पर्शेति वायोरन्नी द्वि

राम
६८

र्थिवभागस्य पीतरूपग्रहणाभावेन सुवर्णस्य तैजसत्वे । शुक्लभास्वररूपग्रहणापत्तिरत आह अभिभवस्त्विति
तथा च बलवत्सजातीयसंबंधेनैवाग्रहणं न तु तद्ग्रहणे इति भावः संबंधश्च स्वसमवायिसंयुक्तस पिर
मवायरूपः पार्थिवेनेति पीतरूपस्य पार्थिवत्वानियमादिति भावः नन्वेवं कारं सुवर्णस्य चक्षुषं
स्यात् तेजोविषयकचाक्षुषे तेजोन्तरानपेक्षणादिति चेन्नैवं रूपाविषयकद्रव्यचाक्षुषाभावेन रूप
चाक्षुषसामग्र्या अपि द्रव्यचाक्षुषहेतुत्वात् प्रकृते तैजसरूपस्याभिभूतत्वात् पार्थिवरूपस्याहेतुक
स्यालोकस्याभावात् न च पार्थिवालोकपीतादिरूपेणाभिभूतमपि वह्निरूपं स्वपरं च प्रकाशयतीति त
थाभिभूतमपि सुवर्णरूपं स्वपरप्रकाशकं भवेदिति वाच्यं तत्र शुक्लत्वमेव रूपत्वादिनाभिभूतं
न तु भास्वरत्वं अत्र तु पीतरूपेण भास्वरत्वमप्यभिभूतमिति कल्प्यते फलबलात् अनभिभूत
रूपवतीव हि प्रभैवात्र प्रकाशिका नन्तु पीतरूपाधिकरणत्वकठिनत्वगुरुत्वादिना सुवर्ण
स्य पार्थिवत्वमेवोचितं न तु तैजसत्वमिति चेन्नैवं पीतरूपाधिकरणस्य पार्थिवत्वमेव तस्य
चात्यंतानलसंयोगे सति दाहाभावदर्शनेन द्रवद्रव्यसंबंधोनुमीयते यथात्यंतानलसंयुक्तं पी
तं वस्त्रं द्रवद्रव्यसंबद्धं चिरकालाग्निसंयोगेप्यदग्धपार्थिवत्वात् चिरकालाग्निसंयुक्तजलमध्य
स्थितपीतपटवदित्यनुमानेन पार्थिवभागसंबद्धद्रवद्रव्यसिद्धे तद्गुणं रूपवत्त्वद्रवत्वादितिल
पत्तुमिति न तद्दाहाद्यादिरूपवत्त्वात् न जलसिद्धिः सांसिद्धिकद्रवत्वाभावात्तु नैमित्तिकद्रवत्ववैद्ग्ध्या न त्वा
पार्थिवं दाहप्रतिबंधकद्रवत्ववत्त्वात् यत्पार्थिवं न तद्दाहप्रतिबंधकद्रवत्वं यथा घृतलाक्षा
दिकमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः पार्थिवद्रवत्वस्य दाहप्रतिबंधकत्वे घृतादेरपि तथात्वापत्तेः एवं

गो०कं०

७०

सेरेणोस्पार्शनत्वेपित्तत्समवेतचतुरणुकादीनांस्पार्शनविषयत्वात् उद्भूतस्पर्शवदन्यतिप्रतिबध्यतावच्छे
दकेविशेषणीयंतेनोद्भूतस्पर्शवदन्यतद्विषयकस्पार्शनेप्रतिबध्यतावच्छेदकमितिप्रभास्पार्शनस्या
पितदाक्रान्तत्वप्रभावेपेनबुस्पार्शनविषयत्वाभावरूपप्रतिबंधकसत्वादेवप्रभायाःस्पार्शनविषयत्वा
भावोपपत्तेः आकाशादौस्पर्शाभावस्पार्शनेव्यभिचारवारणाय पदमिति विशेषणंस्पार्शनेद्रव्यान्तरेण
तत्वेनैवप्रतिबंधकत्तो भयवादिसिद्ध नन्वेवंवायुस्पर्शस्पार्शनेव्यभिचारः वायोःस्पार्शनत्वेपितत्स्प
र्शस्पार्शनस्यभवदभिमतत्वात् स्पार्शनत्वेनापि विशेषणे घ्राणेन्द्रियस्पर्शस्पार्शनस्यात् वायवीयस्य
शीर्षेपि विशेषणत्वगिन्द्रियस्पर्शस्यतथात्वमितिरितिचेन्न उद्भूतस्पर्शवदन्यवायवीयोद्भूतस्पर्शान्यत
द्विषयकस्पार्शनत्वस्यस्पार्शनाभावप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् नचपरमाणुघटितसन्निकर्षेणाका
शादिघटितसन्निकर्षेणवाद्रव्यत्वादिस्पार्शनवारणायत्वक्संयुक्तमहदुद्भूतस्पर्शवत्समवायत्वेनहेतु
तायांवायुत्वादेरपिप्रत्यक्षत्वापत्तिरितिवाच्यं घटादिगुरुत्वादिघटितसन्निकर्षेणसत्तादि
स्पार्शनवारणायजातिस्पार्शनेप्रतित्वक्संयुक्तसमवेतत्वं सचतत्स्पार्शनविषयसत्तासमवायत्वेनहेतुता
पाप्रत्यक्षत्वेनैववायुत्वादिस्पार्शनवारणात् वायोःप्रत्यक्षत्वेपूर्वोपदर्शितगौरवेण तथा
काठिन्यसुकुमारविजातीयस्पर्शविद्व्यवहारश्चेत्तावत्प्रत्यक्षानुरोधाद्भिन्नस्पर्शवत्कार्यकारणभावादी
नांकल्पनेमन्मतेनुवायोर्निःस्पर्शनत्वादितिकल्पनपक्षपातेनएवंतैलकटाहस्थवह्निप्रीक्षणादी
नामपिनस्पार्शनत्वंकिंतुतत्स्पर्शनमितिबोध्यं केचित्तुमतेप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपत्वमुद्भूतस्पर्श
वत्त्वंवाकारणमित्यत्रविनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुत्वंतेननवायोः वायोःप्रत्यक्षताएकैकस्यहेतु

राम

७०

पत्वात्तच्चानुमानमेव प्रमाणं दर्शयति सदेति प्रयोगश्चैवं वायव्यजनादिसंवलनानंतरमनुभूयमानोऽनुष्णा
शीतस्पर्शः द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमिताविरबाधाद्वा वायावेव तत्सिद्ध्यति गुणिनमंतरेण त्वमेन
प्रदर्शितं इतरबाधमेव दर्शयति पृथिव्याद्यनुपलब्धेरिति भावः आकाशादीनां तद्वदाश्रयकत्वाभावात्
स्पर्शवत्त्वे बाधितं जलतेजसोस्तु शीतोष्णस्पर्शवत्त्वमेव। प्रकृते च व्यजनादिरूपायाः स्थितेरवानुष्णाशी
तस्पर्श इत्यत्र रूपमनुपलब्धेरिति व्यजनादिस्पर्शस्पार्शनेव्यजनादेरपि स्पार्शनविषयत्वं स्यादिति वायो
रवानुष्णाशीतस्पर्शोऽग्रिहीते निवायुरतो द्विपणवन्न तेषु प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्य हेतुत्वात् आत्मादिप्रत्यक्षे
व्यभिचारवारणाय महत्वेति न च महत्वप्रत्यक्षत्वं मीश्वरप्रत्यक्षत्वं नित्यत्वे कार्यतावच्छेदकमिति जन्यता विशे
षणगौरवमिति वाच्यं चाक्षुषत्वस्यैव तथात्वमुचितमिति वाच्यं विशेषणस्थाने जन्यतावच्छेदक [illegible]
[illegible] विशिष्य प्रत्यक्षत्वतिजातिविशेषस्यैवात्र कार्यतावच्छेदक
त्वसंभवात् अथवा प्रकृतकार्यतावच्छेदकगौरवं चाक्षुषत्वस्य रूपकार्यतावच्छेदकत्वे द्रव्यस्पार्शनं
प्रति स्पर्शस्य हेतुत्वमित्यधिककार्यकारणभावकल्पनापत्तेः अन्यथाकाशादेस्पार्शनं स्यात् वायुस्पर्शा
(दूद्र) पानुपलब्धत्वभावस्यापिस्पार्शने हेतुता कल्पनीया अन्यथा त्वगिन्द्रियादेः स्पार्शनापत्तेः तथा द्रव्यचाक्षु
(रू.प५) षत्वं महत्वे चाक्षुषत्वे वा कार्यतावच्छेदकं द्रव्यस्पार्शनत्वं महत्वस्पार्शनत्वं वा स्पर्शकार्यतावच्छेदकमि
ति विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावचतुष्टयापत्तिरिति महागौरवं तस्मान्महत्वविषयकजन्यप्रत्य
क्षत्वं चाक्षुषत्वापेक्षया गुर्वपि कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते अन्यरूपाभावाद्वायोः प्रत्यक्षता ननु यदि द्र
व्यस्पार्शनं प्रति स्पर्शस्य हेतुता नांगीक्रियते तदा प्रभाया अपि स्पार्शनं स्यादिति चेन्न घटाकाशसंयो
गादेः स्पार्शनवारणाय [illegible] निबंधकत्वात् तत्र च त्व

नो२

कौ०का०

त्यवतित्वावारणायजन्यपदं उत्पत्तिप्रकारभूता विनाशप्रकारं दर्शयति एवमुत्पन्नस्येति विनाशकालेऽप
स्थितइत्यर्थः ; तेनेनोत्पत्ते तस्यैव विनाशप्रतीतिः ; नोदनादित्यादि नोदनत्वाभिघातत्वे संयोगकोग्या त्वर

७१

प्यजातिविशेषौ स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्य नोदनात्वं स्पर्शवेगोभय द्रव्यसंयोगस्याभिघातत्वं बोध्यं संहारेति
संहारेकरणीयमानेति संजिहीर्षा ; संजिहीर्षेत्यर्थः ; तेनमहेश्वरस्य संजिहीर्षुरूपत्वसत्ते सर्वदेवसंहारापत्तिः
संजिहीर्षाः संजिहीर्षेति पौनरुक्त्यापत्तिश्च निरस्ता संहारकाले संजिहीर्षा संजिहीर्षा जायत इत्युक्ते सं
हारकालस्यापि विद्यमानत्वं लाभ्यते ननु संजिहीर्षामात्र एकत्र संहारविषयिणीश्वरेच्छातस्याश्च नित्यत्वात्
त्ति १ न जन्मो[illegible]तत्कथमुक्तं संजिहीर्षा जायत इति चेत्सत्यं केनु संहारविषयत्वं तस्या नेसंजिहीर्षात्वं सर्व
देवतस्याः सर्वविषयत्वात् परं तु संहारसामग्री विशिष्टं विशेषणरूपायाः संहारसामग्र्याः जातत्वात्सं त्वं २
जिहीर्षा जायत इत्युच्यते तेन विशेषणोत्पत्त्यायात् विशिष्टोत्पत्तिरायां शिखोविनश्यत्यादिवत् एवं तस्याः
सिसृक्षारूपत्वापि बोध्या अन्त्यस्यलेसमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशं दर्शयितुमवयविकालं विदर्शयति

33

यथातन्तुनाशइति ननु सर्वत्रासमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशस्तु तन्तुनाशादिस्थलेऽपि संयोगादि
नाशादेव पटादिनाशः ; तन्तुरूपमनावश्यकत्तएव परंतु कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् न च सम
वायिकारणनाशेनसद्विनिगमनाविरह इति वाच्यं द्व्यणुकनाशस्थलेऽसमवायिकारणनाशासंभवस्य रात
विनिगमकत्वादिति चेन्न कपालसमवेतनाशं प्रति लाघवात्कपालनाशत्वेन हेतुतायां तु द्रव्यान्यकपा ११
लसमवेतनाशत्वं कार्यतावच्छेदकं गौरवात् द्रव्यान्यत्वविशिष्टकपालसमवेतत्वं कपालसमवेत
त्वविशिष्टद्रव्यान्यत्वं वेति विनिगमनाविरहेण कार्यतावच्छेदकभेदात्कार्यकारणभावभेदापत्ते

त्वेप्रमायाः शीघ्रोष्मादेरप्रत्यक्षतापत्तेः न ... सति तदुत्पत्तसंख्यापरिमाणसंयोगविभागकर्मणामप्रत्यक्षतापत्ते
रिति वदंति तन्न प्रभायाअप्रत्यक्षत्वेन कल्तिवत्तकादौ पूर्वोत्तरदेश विभागसंयोगयोः प्रत्यक्षत्वं न स्यात्
पूर्वोत्तरदेशस्य प्रभासमहदुद्भूतरूपस्पर्शाभावेनाप्रत्यक्षत्वात् तस्मादुद्भूतरूपत्वमेव मूर्तप्रत्यक्षे कारणं
प्रभायाश्च ... द्भूतत्वे तदुत्तसंख्यादीनामपि चाक्षुषत्वमेव इंद्रनीलादिप्रभादौ तथैव दर्शनात् सौ
रादिप्रभानां स्वघानां सजातीयवहुत्वसंवलिततया मसीतापम... ... मिव विषु

शारीरद्रू

ष्पमदाग्रहात् फूत्कारादिकपुशरीरसंयोगे तद्दृत्वादिसंख्यायां चनस्पार्शन (विषयत्व) किंतु भिन्ना
वयवावच्छेदेन त्वचासंयोगग्रहादनुमितेर्मानसवाधस्य वायुविषयत्वमिति मंतव्यं शीत्तोवायुरि
त्याधारोपोष्यानुमानिकामानसोवाबोधो वोध्यः अणुपकोर्यद्रव्यप्रसंगात्तेषामुत्पत्ति विनाशप्र
कारं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना द्व्यणुकेति परमाणुद्वयक्रियोत्पत्तौ भगवतः सिसृक्षादिकं हेतुः तत्सं
योगंतयोः परमाण्वोः संयोगइत्यर्थः अदृष्टादित्यादिपदादीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नकालादिपरिग्रहः न
तौद्व्यणुकोत्पत्त्यनंतरमित्यर्थः शेषमिति द्व्यणुकानां संयोगो। समवायिकारणं ईश्वरादृष्टादिकं निमि
त्तमित्यर्थः चतुरणुकमि... ति अत्रापि समवायिकारणादिकं पूर्ववदित्यूहनीयं स्वाश्रयेति समवायि ४
वीत्यर्थः कार्यगुणानिति स्वाश्रयस्य समवायिकारणे कभिन्नजन्यगुणानित्यर्थः तेन घटाग्निसंयोगा
समवायिकारणकपालजरूपादीनां घटैकत्वासमवायिकारणकघटादित्वादीनां घटकर्मासमवायिका
रणकघटपटसंयोगादीनां ... कार्येत्तावच्छेदकस्येति

न्या०कौ०
७२

णए साध्यसिद्ध्यर्थं व्यापके वक्तव्ये विशेषणत्वस्यादोषत्वात् ध्वंसादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ द्रव्यत्वपदं नन्वेति उ
त्कानुमानासिद्धं द्व्यणुकस्वरूपमित्यर्थः कार्यभेदेत्येवकारो नित्यैव व्यवच्छेदाय तथाच साध्य इत्यतात्पर्यं तं०
द्व्यणुकारम्भे द्रव्यकार्यत्ववत् नित्यत्वाभाववद्वा महत्त्वाधिकरणसमवायिकारणत्वात् कपालवदिति
प्रयोगो बोध्यः परमाणौ व्यभिचारवारणाय महत्त्वेति महद्द्रव्योत्पत्तिद्रव्यपदं च समवायेन महत्वाधिक
रणत्वसूचनाय हेतौ तन्तुप्रभेदोऽवयवपर्यन्तं तदपि स्वल्पेति पूर्ववद्व्यणुकेऽयं सवानारम्भ एवेति
ऽनारब्धत्वप्रमाणाभावादिति शेषः ननु परमाणुः कार्यकार्यद्रव्यसमवायित्वादिदमेव प्रमाणं संभवति
त्याशंकते नन्विति कार्यद्रव्योत्पत्तिद्रव्यपदं गगनादौ व्यभिचारवारणाय प्रतिकूलतर्कसत्वेन तदनुमा
नस्याप्रयोजकत्वमिति दर्शयति अनन्तेति एवं क्रमेण तदवयवानामपि सावयवत्वे ऽनवस्थाप्रसंगादित्य
र्थः नचानानवस्थायां बीजांकुरादिस्थलवत् किंचित्प्रमाणमस्ति प्रत्युत विरुद्धमेवास्तीति दर्शयति न
याचेति अनन्तेति ननु यथा कपालद्वयारब्धत्वाविशेषेऽपि स्वल्पकपालद्वयारब्धतत् घटात् स्थूलकपालक
पालद्वयारब्धस्य घटस्य परिमाणाधिक्यं तथाचापि अनन्तद्रव्यारब्धत्वाविशेषेऽपि तेषां द्रव्याणां सूक्ष्म
त्वस्थूलत्वाभ्यामेव सर्षपपर्वतयोः परिमाणविशेषो भविष्यतीति चेन्न अवयवानां सूक्ष्मत्वस्थूलत्वयो
रपि तदवयवानामल्पीयस्त्वभूयस्त्वाधीनत्वात् तथाचानन्तावयवपरंपरारब्धपरमाणोः सावय
वारब्धत्वेन महत्त्वमेवस्यादिति भावः द्व्यणुकारम्भे विशेषं दर्शयति द्व्यणुकेत्विद्यादिना द्वाभ्यामेव
ति अनेकावयवारब्धत्वमित्यर्थः कार्यद्रव्यत्वादिति हेतुर्बोध्यः तत्रपक्षेबाधकमाह एकस्येति
हेतुपरत्वेपक्षावृत्तित्वदोषापत्तेः परमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणविरहादिति भावः एक
स्यजनकत्वे तद्व्यणुकं प्रति परमाणुद्वयस्येव न तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वात् सहकारिविरहात् द्व्यणु

34

राम
७२

तेष्वनवच्छिन्ननाशस्य कार्यत्वेऽसमवायिकारणनाशयोः परस्परं व्यभिचारेति वाच्ये निमित्तकारणे तत्कारणनाश
त्वेनैव हेतुत्वादिति सांप्रदायिकाः वस्तुतस्तु निमित्तकारणत्वादेः एकस्याभावात् पूर्वोक्तरीत्या निमि
त्तकारणेतरत्वस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च विशिष्टैककार्यकारणभावो वक्तव्यः न
वा कपालस्यावयवनाशत्वावच्छिन्नं प्रति कपालनाशत्वेन हेतुता तथा हि कपालनाशनाश्यघटनाशत्वा
वच्छिन्नं प्रति विजातीयकपालसंयोगनाशत्वेन हेतुतावश्यं वाच्या अन्यथा व्यभिचारात् तथा च तत्र
व्यभिचारः कपालनाशस्यापि तदर्थं कपालसंयोगनाशनाश्यकपालसमवेतनाशत्वं कार्यतावच्छेदकं
वाच्यं एवं चेत्तदपेक्षया घटान्यकपालसमवेतनाशत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमुचितं लाघवात् न वा त
दपि संभवति पाकादिना कपालरूपादिनाशे व्यभिचारात् तस्मात्तत्र विजातीयकपालरूपनाशं प्रति क
त्वे कपालाश्रितसंयोगत्वेन हेतुः विजातीयकपालरूपनाशं प्रति च कपालनाशत्वेन हेतुत्वमिति विशिष्य वक्त
व्यं एवं सति लाघवात् द्रव्यनाशं प्रति असमवायिसंयोगनाशत्वेनैव यद्यपि हेतुत्वमुचितं तथापि वस्तुत्व
कसंयोगादिरूपसत्त्वसामग्रीकाले कपालनाशे सति द्रव्य[illegible]ध्वंसस्यानाश्रितस्य सत्त्वे तद्गुणादीनां शब्दा
दीनामिव प्रत्यक्षविषयता स्यात् तादृशप्रत्यक्षं तु कस्यापि नास्तीति वंशकान्तरकल्पने गौरवमिति सत्त्वात् इत्य.
यापयनुलब्धे तदानीं समवायिनिरोधेन नाशान्तरा कश्चित्कपालनाशस्यापि घटनाशकत्वं कल्प्यते समा
नवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वादिति प्राचीनाः प्राहुः अन्यत्रेति अन्यत्र गुणत्वम विवक्षितं यथापेक्षाबु
द्धिनाशात् संख्यानाशे पक्वं च पृथक्त्वादिनाशः पाकेनैव तेजःसंयोगरूपपाकरूपविरोधिगुणेनाशः
मदिदमिति अत्र त्रसरेणुः पदार्थः तस्यैवान्यत्राप्रत्यक्षत्वात् पदजाताख्यजालेत्पादि स्वस्येति स्वपरिमा
णापेक्षयाल्पपरिमाणं यस्य एतादृशवस्तुप्रभवत्वाधिकारसुदृश्यवसाध्ये अत्र च द्रव्यपदं तादृशास्त

गो० का०
७३

मानान्तरस्य प्रकृतपरामर्शजन्यानुमितिविषयत्वमित्यर्थः परिशेषपदस्यान्येतरबाधसहकृतत्वमिति
परत्वमिति दर्शयति प्रकृतेति प्रकृतस्य पक्ष● भिन्ने प्रसिद्धस्य साध्यस्य प्रतिषेधे बाधे सति अन्यत्र
पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यभिन्ने प्रसंगाद्विषयत्वे अनुमितेरुत्पत्तेरसंभवात् परिशेष्यमाणमात्र
प्रसिद्धसाध्यावच्छिन्नेपक्षधर्मताबललभ्ये पूर्वसाध्ये संप्रत्ययः सम्यक्प्रमाद्रूपः प्रत्ययोऽनुमिति
रित्यर्थः सम्यगर्थो विषयता तथा चेतरबाधवशात्सामान्यप्राप्ता विशेषसाध्यसिद्धिः परिशेष्यत्वेनेने
तिकरणसाधनेनानुमानप्रमाणमपि परिशेषः प्रकृते च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वे साध्ये प्रकृ
तपृथिव्याद्याश्रितत्वस्य बाधात् तद्विषयानुमितेरसंभवात् परिशेष्यमाणो नभसाश्रितत्वमेवानुमि
तिविषयीभवतीति भावः अत्रेदर्शयन् ● विध्यमानस्यादिगादिवृत्तित्वाभावस्य साधनेनायुक्तं शब्दस्यावि
शेषगुणत्वं साधयति शब्दइति अत्र विशेष ● गुणत्वं पाकद्रव्यवृत्तिसंख्यादिरूपसाधारणगुण
भिन्नगुणत्वं तावत्तेव दिगादिवृत्तित्वाभावासिद्धेः ननु पाकभावकगुरुत्वादिभेदघटितविशेषगुण
त्वं विवक्षितं प्रयोजनाभावात् अत्र रूपत्वादिजातौ व्यभिचारवारणाय हेतौ सामान्यवत्त्वेसतीति वि
शेषणं एकेन्द्रियग्राह्यत्वं एकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे सत्ता गुणत्वान्यतीन्द्रियग्राह्यजातिशून्यत्वमित्यर्थः
अतीन्द्रियवादेकेन्द्रियगृहीते घटादौ संख्यादौ कर्मणि च व्यभिचारः तत्र घटत्वस्यैकत्वत्वस्य सं
ख्यात्वस्य कर्मत्वस्य चत्वारः जातेः सत्वात् रूपत्वादेरपि मेलात् द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् वा लक्षिति योगज
धर्मादिना रूपत्वादेरपि द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् स्वरादीति तदर्थे च तद्ग्रहस्य लौकिकप्रत्यक्षरूपता
तथा च शब्दो विशेषगुणः सामान्यवत्वे सति बहिरिन्द्रियद्वयजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयसत्ता।

८८

३५

र्ग
७३

कस्य परमाणवपेक्षया परिमाणाधिक्यानुपपत्तेरित्यपि वदंति नन्वनेकावयवारब्धत्वं बहुभिरारब्धेपि संभवति
तत्कथं द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामिति निश्चितमित्यत आह त्रिचतुरादीति प्रमाणाभावादिति अवयवानां
बहुत्वे द्व्यणुके महत्त्वपरिमाणप्रसंगोपि बोध्यः महत्त्वकारणाभावे महत्त्वाभावं कार्ये दर्शयितुं महत्त्वका
रणं निदर्शयति कार्यगतेति कारणमहत्त्वादिति यथा कपालमहत्त्वात् घटमहत्त्वमिति कारणमहत्त्वादि
ति यथा तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणापेक्षया त्रिचतुष्ककपालत्रयारब्धघटमहत्त्वं एवं कार
णप्रचयादित्यपि बोध्यं यथा तूलकावयवानां प्रचयाख्यसंयोगात्तुल्यावयवतूलकांतरपरिमाणात् प्रक
ष्टतूलकमहत्त्वे तत्र त्रसरेणुपरिमाणपरिशेषकारणावहुत्वजन्यतां द्रढयति यथा महत्त्वेति कारण
द्व्यणुके महत्त्वस्यासंभवादित्यर्थः एवं प्रचयस्याप्यभावो बोध्यः चरमं कारणं बहुत्वमित्यर्थः ननु बहु
त्वापेक्षायां कथं त्रिभिरेवेति निर्णीतं चतुरादेरपि संभवादत आह नचेति क्रमशः प्रमाकाशं लेदत्व
त्ते शब्देति शब्दः गुणो यस्य तत्त्वे गुणपदं समवेतपरं तेन शब्दसमवायित्वमित्यर्थः तद्गुणाना
ह संख्यादीति एकमिति स्वगतविभागिकभेदासमानाधिकरणाकाशत्ववदित्यर्थः अन्यथैकमित्यस्यै
कत्वसंख्यायोगीत्यर्थे घटादेरपि तत्त्वे द्वित्वाद्यभाववदित्यर्थे असंभवः आकाशेपि घटाकाशाव
त्ति द्वित्वादिसत्त्वात् सजातीयमात्रवृत्तिद्वित्वाद्यभाववदित्यर्थे युक्तियोगपद्मसिद्धिः आकाशाद्यव
त्ति द्वित्वाद्यप्रसिद्धेरित्यादिदोषः स्यात् विभुत्वनित्यत्वे पूर्वं निरुक्ते तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह शब्दलिं
गमिति शब्दो लिंगमनुमितिकरणं मननपरामर्शविषयो यस्य तदित्यर्थः विशेषाभिधानाय पृच्छति
शब्देति गुणतां पारिशेष्यादिति अत्रभावार्थो नाविवक्षितः परिशेषादित्यर्थः नयाचनरवाधसहकृतानु

०.को०
७४

पूर्वादिक्रमेण पद्मरागेंद्रनीलरजितसुवर्णमयानि चत्वारि शृंगाणि तस्य दक्षिणशिखरस्थेंद्रनीलस्य प्रभ
यात्र नीलमाकाशमुपलभ्यते अन्यत्र सितपीतादीनि केचित्तु नयननगतपित्तपीतिमा शंखे
ष्वारोप्यते तथा नयनगतस्य कापि गगनस्य तिव दंति तत्र च कपिलादयः सांख्यकर्तुमुचितत्वाद्
इति गुणकिरणावल्यामाचार्यपादाः कपिलादेः श्यामनन्तनभसा न गृह्यते इत्यर्थः कालं लक्षयति कालोपि
दिग्विपरीतेति दिग्विपरीतत्वेन दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां विलक्षणयोः कालिकपरत्वापरत्वयोरनु
हरणं तयोरप्रत्यक्षत्वे कमेवानुमापकत्वमभिप्रेतमिति नान्यतरवैयर्थ्यं इदं च प्रमाणदर्शनाय न तु लक्षण
परं तेन न तु इदं परत्वाद्यनुमेयत्वस्य तदाश्रयजन्यद्रव्ये अन्यत्र च सत्वेपि नातिव्याप्तिः लक्षणं तु पर
त्वानाश्रयत्वे सति विजातीयपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वं एवमपरत्वघटितमपि लक्षणान्तरं
बोध्यं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं दिशि तद्वारणाय विजातीयेति तस्य च गुणगणनाद इत्येवेति ए
करीति लाघवान्नानात्वमानाभावाच्चेति शेषः अत एव नित्यः सजातीयद्वितीयाभावेन कारणाभावात्
विजातीयस्यारंभकत्वाभावात् विभुत्वं नित्यत्वयोरपि नियोगमकत्वाद्विभुत्वं तत्कार्यस्य परत्वादेः सर्व
त्रोपलब्धेरिति भावः दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां विजातीयपरत्वापरत्वयोः किं प्रमाणं कथं वा ताभ्यां का
लस्यानुमानमिति पृच्छति कथमस्येति तत्रादौ कालिकयोः परत्वापरत्वयोर्दैशिकवैपरीत्यं दर्शयति
सन्निहितेति सन्निहितदेशस्थे दैशिकमपरत्वं व्यवहिते देशस्थे च दैशिकं परत्वं अल्पकालीने
कालिकमपरत्वं चिरकालीने च कालिकं परत्वमिति हि परत्वापरत्वव्यवस्था तत्र सन्निहितदेशस्थे दे
शतः परस्मिन् पितृस्थे अल्पवयस्कोत्तरापेक्षया परत्वव्यवहारः स कालिकपरत्वकृत एवेत्यर्थः

३६

राम
७४

गुणत्वान्यजातिशून्यत्वात् रूपादिवदित्यनुमानेबाध्यं विरोधवारणाय सत्वामुणत्वान्येति गुरुत्वादावपि निरु
क्तसाध्यस्य सत्वात् न व्यभिचारः रूपस्पर्शगन्धान्यतरत्वादिसत्तायां [illegible] धवारणाय जातीति परिशेषानुमान
माह गुणश्चेति शब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमानादिभावः अत्र सामान्यतः प्रसक्तस्य
पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य प्रतिषेधं दर्शयति नचेति शब्दो न पृथिव्यादिगुणः श्रोत्रग्राह्यत्वात् रूपादिव
दिति केवलव्यतिरेकि तत्र व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यदीति विशेषगुणत्वादिति तत्पूर्वोक्तानुमा
नेन सिद्धं रूपादिवदिति दृष्टान्तो बोध्यः पक्षधर्मताबलाच्छिष्यमाने से प्रत्ययं दर्शयति अतइति एभ्यः
पृथिव्याद्यष्टभ्य इत्यर्थः सबलाघवादेकएवसिध्यतीत्याह सचैकइति ननु नानादेशेषु शब्दोपलम्भानु
पपत्तिरेव भेदे प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह एकत्वेनचेति विभुत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलम्भसंभवादिति भा
वः सामान्यघ्येति अनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वमेव सामान्यत्वमिति भावः परमाणवादौ तदेकत्वा
दौ चातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं संयोगादौ चातिव्याप्तिवारणाय नित्यत्वमिति एकत्वेपि सर्वत्र शब्दो
पलम्भसमर्थं नायाह विभुत्वेति अनवच्छिन्नपरिमाणत्वं विभुत्वमित्यभिप्रायेणाह परममह
दिति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं बोध्यं विभुत्वसाधकमाह सर्वत्रेति कार्यस्य शब्दस्य सर्वत्रोपल
ब्धेः सर्वत्रैव कारणस्याकाशस्यानुमानमित्यकस्य विभु [illegible] त्वमायातीति भावः नित्यत्वे साधकमाह
अतएवेति अतएवाव्यवहितप्रतिपादितादेव विभुत्वादिति सामानाधिकरण्येनान्वयः अत्र द
धिधवलमाकाशमिति प्रतीतिरौपाधिकी धवलस्फामंडलसंबंधात् लोहितस्फटिकप्रतीतिवत्
निर्मलनभसि नीलरूपप्रतीतिः किमौपाधिकीत्यत्र भगवान् पतंजलिः भूगोलमध्यवर्तिनः सुमेरोः

ति३

गो॰ कौ॰ ७५

नीतादिरूपक्रियाकार्ययोः जन्यमात्रमेव कालोपाधिरिति नवीनाः इदमवधेयं इदानीं घटो नेदानीं घट इत्या
दिप्रतीतीनां महाकालविषयत्वेनुपपत्तेः कालोपाधिविषयता कल्प्यत इति एकस्याप्युपाधिभेदात् संज्ञाभे
दे दृष्टांतमाह पुरुषस्येवेति एवं क्षणादिभेदोपि बोध्यः विभागप्रागभावविशिष्टस्य कर्मणः क्षणत्वपक्षा
लोपाधित्वात् पूर्वसंयोगविशिष्टस्य ह्युत्तरक्षणत्वादीत्यादिक्रमेण पलदंडमुहूर्ताहोरात्रपक्षमासभेदादू
हनीयाः नित्यत्वं साधयति कारिकाकार माह नित्यत्वादिति पूर्ववदिति व्याख्यातार्थं दिशं लक्षयति दूरान्तिके
ति एकेत्यादि पूर्ववत् पूर्ववद्बोध्याः अस्याः पंचगुणत्वमाह संख्येति उपाधिभेदमाह पूर्वादीति
पूर्वा दिक् दक्षिणा दिगित्यादिप्रतीतीनां यन्निमित्तं तदेव दिगित्यर्थः तत्र यद्दूरपर्वते समस्यां दिशि सूर्यो
दयः सा पूर्वा दिक् तदभिमुखस्य पुरुषस्य दक्षिणभागे दक्षिणा दिक् वामभागे तूत्तरा पृष्ठभागे प
श्चिमा मस्तकोपरि ऊर्ध्वा दिक् पादादधः एवं कोणचतुष्टयमपि विदिगिति क्रमादूहनीयं एतत्सतीति
सुमेरुपृथिव्यादिरूपं तत्तद्विषयसाध्यातिदर्शयति नैवामिति पूर्वादिप्रत्ययानामित्यर्थः तदेव प्रति
पादयति स्वोपाधिनेति तादवस्थ्यादिति स्वरूपतो भेदाभावादित्यर्थः अयं भावः एकस्मिन्नेव वस्तुनि किं
चिदपेक्षया सूर्योदयसन्निहितत्वात् पूर्वत्वं किंचिदपेक्षया तद्वैपरीत्येन पश्चिमत्वमिति नतेद्वि
षयाणां दिक्प्रतीतिनियामकत्वं किंतु सर्वद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य दिश एवेति अस्याप्येकत्वे न द्वय
मेतस्मात् पूर्वादिकं न पश्चिमेत्यादिप्रतीत्युपपत्तये मूर्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वेन विषयता स्वीक्रिय
त इत्याह सैवेकापीति एवं पूर्वोक्तरीत्या दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया
पि दिक्सिद्धिरूहनीया अत्र वदंति दिक्कालावीश्वरादिनातिरिक्तौ तथाकाशमपि शब्दादिहेतुतया

एवमपरत्वेपि वोध्यं संनिधानादिति संयुक्तसंयोगानामल्पीयस्त्वात् दैशिकापरत्वोत्पत्त्यर्थे: विपरीतमिति दैशि
कपरत्वमिवैकालिकपरत्वमित्यर्थः एवमग्रेपि व्याख्येयं व्यवधानादिति संयुक्तसंयोगानां भूयस्त्वात् दैशि
कपरत्वोत्पत्त्यर्थं: [illegible]दि विपरीतपरत्वापरत्वे उपसंहरति तदिदमिति तामेवं [illegible] कालानुमाने दर्शय
ति कार्यमिदिति अनुमा[illegible] यतीत्यनेन भिन्नकारणस्योत्पत्तिभावप्रधानो निर्दिष्टः दिगादेः कारणत्वस्यासंभवा
दित्यर्थः अयमाशयः यो यद्बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मा निसंनिहितदेशस्थः परोयमिति प्रत्ययः स न दि
क्कृतपरत्वाधीनः तस्यासंनिहितदेशस्थतया दिक्कृतपरत्वाभावात् प्रत्युत दिक्कृतमपरत्वमेव तस्य अपि
च दिक्कृतपरत्वादि स्यापत्ते यथा अमुकस्येदं परमिदमपरं चेति कालकृतं तत्तु निरपेक्षं सर्वसैव बहुः पराव
लोऽपरः यथा वर्तमानत्वादिकं सर्वसाधारणं तद्वत् तथा च न तस्य दिग्जन्यता नयपि यादिजन्यत्वं वाले
यिपरत्वोत्पत्तिप्रसंगात् न च तत्तपनपरिस्पन्दानामेव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं तेषां तपनसमवेततया शरीरसं
बंधाभावेन तल्लिङ्गपरत्वादिज्ञानकत्वानुपपत्तेः तस्माद्यद्बहुतरतप नपरिस्पन्दवानित्यादिप्रतीतिनियाम
कस्य कालिकसामानाधिकरण्यस्य सिद्ध्ये काल एकः कल्पनीयः तथा च बहुतरस्पन्दं परत्वसमवायिका
रणजन्यं जन्यगुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादितरबाधात् समवायिकारणं कालसंयोग एवायाति तत्र कालिक
सामानाधिकरण्येन बहुतरतपनक्रियावत्त्वज्ञानं परत्वोत्पत्तिनिमित्तं अल्पतरतपनक्रियावत्त्वज्ञानं चाप
रत्वोत्पत्तिनिमित्तं पूर्वोक्तयुक्त्या कालस्यैकत्वे सिद्धे वर्तमानातीतत्वादिभेदप्रत्ययानुपपादयति तच्चैकोपीति
वर्तमानेति स्वध्वंसप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं क्रियाया वर्तमानत्वं एवं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमती
तत्वं तथा वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं तथा च वर्तमानादिरूपाया क्रियायाः सैवो[illegible]पाधेर्विशे

षणं तद्घटादेः कोपिकाले वर्तमानादिसंज्ञामेव लभते वर्तमानक्रियाविशिष्टो वर्तमान इत्युच्यते एवम

शेषः सुखदुःखादिकारणतावच्छेदकतया सिद्धः तेनाभिसंबंधात् समवायात् मन इतरस्योपि घटेति
शेषः तच्च मनो विभु नित्येन्द्रियत्वात् आत्मवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वाद्वा स एव तु
विषयाणुत्वं अन्यत्र आत्मादिक्कालवदित्याद्यनुमानेन मनसो विभुत्वमिति मीमांसकाः तन्मतं निरा
करणायाह अणुपरिमाणमिति अयमभिप्रायः अस्ति तावत् सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयसं
न्निकर्षेपि व्यासंगदर्शनात् किंचिदिन्द्रियजन्यज्ञानं भवति किंचिदिन्द्रियजन्यं ज्ञानं न भवति तदनुभ
वः व्यासंगान्यथानुपपत्त्याद्यनुभवात् तच्च मनो यदि विभु स्यात् तदैकदा सर्वेन्द्रियसंयोगसंभवात्
सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानं स्यात् तस्मादणु मनः तस्य च यदिन्द्रियेण संबंधः तज्जन्यं ज्ञानं जायते येन सह सं
बंधो नास्ति तज्जन्यं ज्ञानं न जायत इत्युपपत्तिः एवं क्रमेण सिद्धे मनसो अणुत्वमनेकैव मन्तव्यमानाना
नाप्रयोजकत्वं च बोध्यं न च युगपत्सैव नियामिका अन्यथा तस्य विभोर्मनः संयोगयुगपत्सित
स्यैव ग्रहो नान्यस्येति नियमो न स्यात् तस्माद्व्यासंगस्थले युगपत्सित्तस्यैव बाधकमिति मनो वैभवे पि
नष्टमिति दिदिवान्ये सर्वेषु युगपत्सा यथा हेतुत्वे मानाभावात् अयुगपत्सितस्यापि विषयादेर्ग्रहणात् एककाली
नप्रत्यक्षस्य चित्रग्रहे युगपत्सायाः उपयोगः फलवत्त्वात् एवं गीतादौ भक्षिधानस्यानिकेधध्यं यत्तु
मनसो विभुत्वे मनः संयोगस्यासमवायिकारणस्य सार्वत्रिकत्वात् सर्वत्रैव शरीरे सुखाद्युपलंभा
पत्तिरिति तन्न मनसो विभुत्वेपि चंदनादिसंयोगो यदवच्छेदेन तदवच्छेदेनैव सुखाद्युपलब्धेः संभ
वात् मनसोणुत्वपक्षेप्यतस्यावश्यं वाच्यत्वात् अन्यथा सुखादेरणुदेशोत्पत्तेः एवं च दीर्घ
शष्कुलीभक्षणादिस्थले पंचेन्द्रियजन्यज्ञानानां योगपद्यं वा धीभ्रमः सत्क्रमकालानां भेदाग्रहात्

ईश्वरस्यैव संभवेनातिरिक्तकल्पने प्रमाणाभावादिति तन्न युक्तं शब्दस्येश्वरात्मगुणत्वेऽन्येषां प्रत्यक्षविष
यता न स्यात् अन्यात्मगुणानामन्याप्रत्यक्षत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् कालिकदैशिकपरत्वापरत्वयोः
परस्परवैलक्षण्यं च न स्यात् समानसामग्रीकत्वात् अपिच शब्दादिकं प्रति क्लृप्तत्वादीश्वरस्यैव हे
तुतायां कल्प्यमानायामनंतजीवात्मस्वेकीरादाय विनिगमनाविरहादेकमतिरिक्तमप्यशक
ल्प्यते एवं कालादेरपि बाधः अन्यथा ईश्वरोऽपि न सिध्येत् क्षितिः सकर्तृकेत्यनुमानेन जीवस्य क
स्यचिदेव नित्यज्ञानादिमत्त्वसिद्ध्या चरितार्थत्वसंभवात् तस्माज्जीवविभुविनिगमनाविरहात्सर्व
त्र नित्यज्ञानादिकल्पने गौरवात् लाघवेनैक एवेश्वरात्मा तथा कल्प्यते एवं च सकर्तृत्वेऽपि तुल्यं न च
श्वरस्य कार्यमात्रहेतुत्वं क्लृप्तं न जीवानामीश्वरस्य शब्दादिहेतुतायां विनिगमकमस्तीति वाच्यं
शब्दं प्रतीश्वरस्य समवायिकारणतायाः परत्वादेकं प्रतीश्वरसंयोगस्यासमवायिकारणतया क्ला
(वं) क्लृप्तत्वेन तुल्यत्वान्निमित्तकारणे विशेषमेव नचाकाशस्यापि शब्दसमवायिकारणत्वे तथैव वि
निगमनाविरह इति वाच्यं विनिगमनाविरहकल्पितत्वस्यैव विनिगमकत्वादित्यादि स्वयमूह
नीयं क्रमप्राप्तमात्मानं लक्षयति आत्मेति आत्मत्वस्य जातिसिद्ध्यर्थं प्रयोगमपि आत्मत्व
ज्ञानानात्मत्वं सयुक्तिकमाह सुखदुःखादीति इदमपि प्रयोगे व्याख्यातं देहाद्यतिरिक्ते आत्मनि प्रमा
णकोक्तायां तु बुद्ध्यादिगुणलिंगकमिति पूर्वोक्तं स्मारयति तच्च रूपवेति चतुर्दशगुणवत्त्वमस्य दर्श
यति तस्येति बुद्ध्यादय इति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनारूपा नवेत्यर्थः एवं च
दिति सर्वत्र कार्योपलब्धेः विभुत्वं नित्यत्वं चेत्यर्थः [illegible] येन स्वत्वसामान्य वि

कारादेशिक परत्वापरत्वयोरपि ग्रहणं बहिरिंद्रियसहकारी मनसो दर्शयति यत्तं योगेनेति आत्मसंयोगो
न बहिरिंद्रियसंयोगेन च व्यापारेण बहिरिंद्रियजन्यविषयप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः आत्ममनःसंयोग
शरीरमनःसंयोगयोरपि ज्ञानहेतुत्वे तावपि बोध्यौ अत एवेति यतः आत्मग्राहकं सुखाद्युपलंभ
कं बहिरिंद्रियाग्राह्यग्राहकं च मनः अत एवेत्यर्थः सर्वेति सर्वजन्यज्ञानकारणमित्यर्थः तेनेश्वरज्ञा
नस्यानित्यत्वेपि न सर्वपदासंगतिः पूर्वं प्रमाणमुपदर्शयितुमवतारयति तत्प्रत्यक्षमिति अ
णुत्वान्नीरूपद्रव्यत्वादिति प्राचः अनुमानं दर्शयति सुखदुःखाद्युपलब्धय इति चक्षुरादीति
चक्षुरतिरिक्तकरणसाध्या अंधादेरसत्यपि चक्षुषि जायमानत्वात् एवं च गतिरिक्तकरणसाध्या
कुष्ठ्यादेरसत्यपि त्वगिंद्रिये जायमानत्वात् इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं बहिरिंद्रियातिरिक्तकरणसाध्य
त्वेनात्र स्याप्यदृष्टविशेषाय निबद्धकरणैः प्राकृत्यभावादेर्भावः चक्षुरादौ व्यभिचारवारणाय
असत्यपि चक्षुषीत्यादिकं नित्यव्यभिचारवारणाय सत्वादित्युपेत्य जायमानत्वादिति तेन सर्वब
हिरिंद्रियसत्वस्य जीवतः कस्याप्यसंभवेन हेतुविशेषणासिद्धिरिति प्रत्युक्तं असत्त्वपि वा पक्ष
रहितेप्यपीत्यर्थः इति किंचित् एतावद्धर्मतावलम्भ्य साध्यं दर्शयति पक्षेति लाघवज्ञानोपनीत
मिति कर्तृरेकत्वमिव सुखोपलब्धिकरणस्याप्यणुमनुमितौ विषयो भवतीति दर्शयितुं पूर्वो
क्तं मनसोऽणुपरिमाणवत्वमनुवदति तच्चाणुपरिमाणमिति मनसो व्यापित्वे तादव यवानां का
र्यकारणभावानां च कल्पना गौरवं विभुत्वे चानंतमूर्तसंयोगविभागतन्नाशप्रागभावानां च कल्प
ना गौरवं पूर्वोक्तयुक्तिविरोधश्चेति लाघवादणुपरिमाणमेव मनः कल्प्यत इति भावः इदंत्वबोध्यं

एवांशं शब्दगुरुत्वव्यवच्छेदेन पुरुषप्रयत्नक्रियाजनकप्रयत्नेषु बोध्यं एवं एतावायत्नो विशिष्टक्रियाजनकः कल्पनी-
यः कश्चित्तु मनोऽवयविनस्य च संकोचविकाशाभ्यामेव व्यासंगश्चेन्द्रियसन्निधाने योगपद्यस्योपपत्तिरि-
त्याह तन्मते संकोचविकाशौ प्रति अदृष्टविशेषयोरेव नियामकत्वमवश्यं वाच्यं तथा च तैर्व्यासंगा मेवका ३
नुपपत्तौ मनोऽवयवानां तत्कार्यकारणभावादीनां च कल्पनागौरवात् लाघवेन निरवयवस्यैव क-
ल्पनात् न चादृष्टाभावादेव व्यासंगस्थले ज्ञानाभावोपपत्तेः मनसो विभुत्वमेव साम्प्रतमिति वाच्यं इं-
वेर्द्रियसन्निकर्षादिरूपदृष्टसामग्रीसमवधाने अदृष्टस्याप्यावश्यकत्वात् अन्यथा चक्षुरादेरपि
अनंगीकारापत्तेः अंधादेरदृष्टविशेषाभावादेव रूपादिविषयप्रत्यक्षाभावोपपत्तेरित्यलं बहुना
साधर्म्यान्तरमाह संयोगीति यद्यपि संख्यादिगुणवत्त्वमेव द्रव्यमात्रवृत्तितया इदं वैधर्म्यं तथापि संयो-
गं तारेन्द्रियमनसां साधर्म्यं बोध्यं संयोगप्रत्यासत्त्या आत्मग्राहकेन्द्रियत्वं लक्षणमित्यर्थः ज्ञानलक्षणा-
दिप्रत्यासत्त्या आत्मग्राहके चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगेत्यादि संयोगेन चक्षुरादिग्राहकेत-
त्रैवातिव्याप्तेः आत्मपदं संयोगेनात्मसाक्षात्कारे शरीरे अतिव्याप्तेरिन्द्रियपदं त्वङ्मनोयोगस्ये
रिद्र
वजन्यज्ञानसामान्ये हेतुत्वात् ननु त्वगात्मसंयोगस्यापि तत्रातिव्याप्तिः साधर्म्यान्तरकथनमुद्रण
प्रमाणास्त्वयमिति सुखादीति नित्यमिति लाघवादिति शेषः अथ गुणवत्तो द्व्योपत्ति संख्यादी
ति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारवदित्यर्थः ननु संख्यादिपदेन
विभक्तांत पंचगुणवत्ताभोक्त्र मूर्तत्वेन दैशिकपरत्वापरत्वयोगानामपि संभवात् अत एव मूर्त-
त्वात्परत्वापरत्वसंस्कारेभ्यो नेतिभाष्यं क्वचित्पुस्तके संख्यादिपंचगुणवत्त्वमेवेत्यादि निपाठस्तत्र च

१०.कां०

९८

लक्षणंस्मरमप्याह सर्वेति द्रव्याश्रितत्त्वंद्रव्यसमवेतत्वं इदंच यद्यपि कर्मादावतिव्याप्तं तथापि द्रव्यस
मवेतमात्रवृत्तिनित्यानित्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं गुणत्वमित्यदोषः द्रव्यत्ववत्तया द्रव्ये
ऽतिव्याप्तिवारणाय परत्वांतं असमवेतत्वार्थकं एतस्याभावे द्रव्याश्रितत्वमेवस्यात् एवपदं कर्मण्यतिव्या
प्तिवारणाय नित्यपदं सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय अनित्यपदं सामान्यतो गुणानुक्त्वा विशे
षतो गुणानां लक्षणार्थं विभजते रूपेत्यादिना चक्षुर्ग्राह्यतीति ननु चक्षुर्ग्राह्यति... त्वसंख्यायां गुणरूपायां
द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् कुत्र न कथं चक्षुर्ग्राह्यतीत्यसंख्याप्रयोगः तस्मात्संख्या न गुण इति चेद् विशेषेति रे
वगुणः कथं चक्षुर्ग्राह्यति त्वमिति चेन्नैवं अत्र चक्षुर्ग्राह्यति प्राग्व्याप्यमेको यमेक इत्यापेक्षा बु
द्धिविशेषविषये निरूढलाक्षणिकत्वात् अयमेक इत्यादौ चैकत्वसंख्याया एकार्थसमवाये ने
वभाने सामान्यसदित्यादिवत् संख्यादीनां गुणत्वे रूपादीनां मिवासमवेतत्वे वृत्तिनित्यवृत्तिजा
ति... तत्र तेषु मध्ये रूपलक्षणमाह चक्षुर्मात्रेति संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं
गगग्राह्यत्वेऽ एतावद्गुणाय इदं प्रभायाः एकत्वेतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति अत्र चातीन्द्रियरूपाव्याप्तिवारणाय च
दुर्ग्राह्यत्वप क्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रूपत्वं नीलत्वादिरूपावोधक व्याप्यजाति
नेनमनोग्रा मत्त्वं वाच्यं गुणत्वादिम... तया रसादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति रूपरसान्यतरत्वादि
तयानंसंभ रणाय जातीति ता दृग्जातिमत्त्वं रूपत्वं नीलत्वादिरूपावोधक चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य जाति विशेष
वृत्त्यादौऽति णत्वे मूलोक्तविशेषपदं वैयर्थ्यापत्तेः प्रभैकत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावात् त्वगग्राह्यत्वन्तु
प्तिवारणाय पिगुणवृत्तिजातिमत्त्वमिति ननु लघुलक्षणं बोध्यं पार्थिवजातिविशेषणं प्रयोजनम् मूलोक्तम् प्र
मात्रपदमिति मत्यमेव साधकं द्रव्येऽव्यभिचारवारणाय कल्प्यते कर्मादावव्यभिचारवारणायानित्यवृत्तीति जात्यादौ तद्वारणाय जातीति ।

राम

१८

सो१

यंमनोतिरिक्तद्रव्यत्वाभावेपिनक्षतिः पृथिव्यादिचतुष्टयान्यतमपरमाणोरेवादृष्टविशेषात्कृष्टस्पंदनेरिं
द्रियत्वसंभवात् नचतदादृष्टविशेषः स्पंदकत्वंस्यादितिवाच्यं अदृष्टविशेषस्यैवतस्यप्रतिबंधकत्वात्
सहकार्यंतरविरहाद्वा अतएवोक्तं भौतिकाएवपरमाणवोमनसीतिद्रव्यपदार्थानंतरंगुणप
दार्थंनिरूपयितुंद्रव्याश्रितत्वादिना गुणनिरूपणंद्रव्यनिरूपणाधीनमितिदर्शयति द्रव्याश्रितेति
अत्रद्रव्याश्रिताउक्तानीत्यनेनद्रव्यनिरूपणस्यासिद्धता दर्शिता गुणाश्रयत इत्यनेन गुणनिरूपणस्य
साध्यता तथाचसिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्योत्रहेतुमद्भावः सिद्धस्यद्रव्यनिरूपणस्यहेतुतासा
ध्यस्यगुणनिरूपणस्यकार्यतेत्यर्थः यथामलिनैत्वेवपुःस्नायाः इत्यत्रसिद्धस्यवपुषोमलिनत्वस्यसा
ध्यस्नाने प्रतिहेतुताप्रतीयते तद्वत् गुणलक्षणमाह सामान्यवानिति जात्यादावतिव्याप्तिवारणा
यसामान्यवानिति समवायसंबंधेनजातिमत्त्वेसतीत्यर्थः तेनैकार्थसमवायादिना सामान्यादेरपिसो
मान्यवत्त्वान्नातिव्याप्तिः द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय असमवायिकारणं नसमवायिकारणं असमवायि
कारणंसमवायिकारणभिन्नोद्रव्यभिन्नइत्यर्थः ननुपारिभाषिकेसमवायिकारणभिन्नेत्यर्थे तथा
चसत्यदृष्टादावव्याप्तिः असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमदर्थकत्वेसामान्यादावतएवा
तिव्याप्तिनिरासेसामान्यवानितिपदवैयर्थ्यं तु असमवायिकारणवृत्तिजातिमदन्यार्थकत्वेपुनर
प्यदृष्टादावव्याप्तिः धर्मत्वादिजातिसत्त्वात् यदिचासमवायिकारणावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति
मत्त्वमर्थइत्युच्यते तदायद्यपि यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यं तथापितदपेक्षयाद्रव्यभिन्नत्वस्याति
लघुत्वमिति विभावनीयं कर्मे [illegible] कर्मभिन्नइत्यर्थः गुणसामान्यस्य

यो॥

नीलकपालावच्छेदेन पीतबुद्धिं प्रति प्रतिबंधकांतरकल्पने गौरवात् लाघवात् पीतत्वादिकमेव स्वबो-
धं प्रति विधेयतावच्छेदकं मुक्तमित्यलं ग्रंथगौरवेण केचित्तु यदवच्छेदेन नीलरूपं तदवच्छेदेनाव-
यविनि नीलेतररूपं न जायते तथैव प्रतिबंधकताकल्पनात् अतो नीलकपालावच्छेदेन घटे नी-
लरूपं पीतावच्छेदेन च पीतमित्यव्याप्यवृत्त्य नेकरूपत्वमेव चित्रत्वमिति न चित्ररूपं प्रतिकार्य-
कारणभावांतरकल्पनमिति लाघवं अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः श्वेतः खुर-
विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते इत्यादौ एकस्यैवावयविनः अवच्छेदकभेदेनानेकरूप-
वत्ता श्रूयत इति वदंति एकैक छिन्नसुकुमारस्य र्शवदवयवारब्धे चित्रस्पर्शोपि बोध्यः अ-
न्यथा गजवपुषेन स्पार्शनविषयतानुपपत्तेः सुरभ्यसुरभिकपालारब्धघटस्तु निर्गंध एव षड्-
रसा हरीतकीति प्रतीतिस्तु अवयवरसविषयिणीति सांप्रदायिकाः वस्तुतस्तु चित्रस्पर्शे प्रमा-
णाभावः नैयायिकमते तु उद्भूतस्पर्शस्कंधस्पार्शने प्रतिहेतु लनास्तीति दर्शितं वायुवादे पाक-
जश्चेति नन्विदं कस्य लक्षणं पाकजरूपस्य चेत्पृथिवीवृत्तित्वलक्षणे तदा गंधादावतिव्याप्तिः
पृथिवीरूपस्य चेत्पाकजत्वे तदा आमघटीयरूपादावव्याप्तिः नचैवं पि व्याः पाकरूप-
वत्त्वे लक्षणमिति वाच्यं पृथिवीलक्षणस्य प्रकृतत्वात् पाकज उत्पन्ने न पृथिवीत्वं पूर्वमु-
क्तत्वादिति चेन्न पृथिवीरूपस्यैवात्र लक्ष्यत्वात् पाकजश्चेति चकारेणापाकजमपि समुच्यते
तथा चापाकजमात्रवृत्तिजातिमद्रूपत्वमित्यर्थः गुणत्वादिसत्त्वाद अतिभववारणाय मात्रप-
दं पाकजावृत्तीति पावत् आमरूपत्वादिधर्मवारणाय जातीति सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय

प्र०का०
१९

41

पृ०
१९

भात्ववारणायगुणवत्तीतिलक्षणांतरमाह पृथिव्यादीति पृथिवीवृत्तिजलवृत्तितेजोवृत्तिवृत्ति
वायुवृत्त्यवृत्तिद्रव्यत्वावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनकस्यापिरूपस्यपृथि[illegible]दित्रयवृत्तित्वाभावेपि
नासंभवः अत्रविजातीयजलक्रियाजनकत्वावच्छेदक जलाग्निसंयोगनिष्ठवैजात्यवारणायपृथि
वीवृत्तिवृत्तीति तथापृथिवीतेजःसंयोगनिष्ठपाकजरूपादिजनकतावच्छेदकवैजात्यवारणायजल
वृत्तिवृत्तीति ताहृशजातिश्च रूपत्वमेव नचतत्रमानाभावः नीलतमत्वेनपाकजन्यनीलतमत्वेनैवा
वश्यंचाच्चकार्यकारणभावे रूपत्वस्यानवच्छेदकत्वादितिवाच्यं रूपंरूपमित्याद्यनुगतप्रतीतिसिद्धत्वे
वजातिसिद्धस्यैवजातिविघातस्यलाघवात् रूपपदशक्यतावच्छेदकतयातीन्द्रियरूपादावपि तत्स्वी
कारात् तदवांतरभेदानाह तच्चशुक्लेति शुक्लरक्तपीतहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधमपि
त्यर्थः तत्रावयवशुक्लादिभिरवयवविनिर्मुक्तादिकेजन्यते चित्ररूपंप्रतीतिस्तुक्वचि दवयवानांचित्र
रूपंकारणं क्वचित्तुघटेरूपाभावः तर्हि पत्रनीलपीतावयवाभ्यांघटोजन्यते चित्ररूपंप्रतीतिस्तु
तत्रनीलावयवेनीलेतररूपेच रूपाभावः पीतावयवेचनीलरूपाभावइत्यवयवयोः षडभाववत्त्वा
नीलरूपंप्रतिनीलेतररूपत्वेनप्रतिबंधकत्वात् तथापीतादिरूपंप्रतिपीतादितररूपत्वेनप्र
ति बंधकतया तत्रावयविनिननीलंनवापीतमुत्पद्यते रूपत्वेनजन्यरूपत्वेनच कार्यकारणभा
वात् षडभावसहितेपिनवापि चित्ररूपमुत्पद्यते पृथिवीत्वेन चित्ररूपत्वेन तथात्वाद्य नचनीलरूप
एवावयवस्तु किंषडभावादीनां चित्ररूपहेतुत्वेनेतिवाच्यं तथासत्यवयविनोनीलरूपतयाप्रत्यक्षत्वे
नस्यात् नचरूपद्वयमेवा[illegible]यविनिमायां नीलत्वावच्छेदेन घटे पीतरूपोपलंभापत्तेः ८

गो·को·
८०

त्वादिवारणायजातीति पृथिवीरसंलक्षयति मधुरादीति मधुरलवणकटुकषायतिक्ताम्लरसाः षट् प्रा
मेवेत्यर्थः तिक्त्व निरसत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीरसलक्षणं बोध्यं एवेतिकपदस्थाने लक्षणादिप
दप्रक्षेपेणाखिलक्षणं बोध्यं तादृशजातिश्च पार्थिवभिन्नवृत्तित्वावच्छेदिका रसत्वातिः मधुरत्वं तु प्रापंपृ
थिवीरसे तेनजलरसेव्यतित्वान्नमधुरसत्वस्य साकल्ये पाकजस्यैति वकारेण पाकजस्यापि समुच्चयः
तेना पाकजमात्रवृत्तिजातिमत्त्वरसत्वं पृथिवीरसलक्षणमित्यर्थः जलीयरसवारणाय भूतेति
१६ असंभववारणायमात्र पार्थिववात्पर्थकं पार्थिवपाकजेमधुररसगृह्यमाणजातिघटितं सामान्यादि
वारणाय रसत्वपदं जलरसंलक्षयति अन्निवेति मधुरेऽपाकजरत्वेकं लक्षणं जलरूपातिव्याप्तिमधु
रपदं पार्थिवमधुरेतिव्याप्तिवारणायापाकजइति पाकजांतिमदर्थकं तेन न पार्थिवरसेतिव्याप्तिः
तादृशजातिश्चजन्यजलरसजनकतावच्छेदिकासर्वजलरसवृत्तिः जलरसस्य लक्षणांतरमाह नित्येति
त्यत्रे नित्यानित्यवृत्तिरसत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः तेनैकस्य नित्यत्वयोर्विरोधान्नासंभवः रसत्वगुण
त्वादिनातिव्याप्तिवारणाय रसत्वव्याप्येति नित्यानित्यरसयोः शब्दाय भेदंदर्शयति नित्येत्यादिना गंधल
क्षयति गंधइति रूपादावतिव्याप्तिवारणाय घ्राणेति गंधत्वादिजातावतिव्याप्तिवारणाय गुणइति घ्रा
णग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः तेनातीन्द्रियगंधेनाव्याप्तिः रूपादावतिव्याप्तिवारणाय गु
णत्वव्याप्येति एतत्पदं विहाय स्पर्शवतीति पदप्रक्षेपेण पिलघुलक्षणांतरं बोध्यं लक्षणांतरमाह पृथि
वी३ वीमात्रेति पार्थिवैकवृत्तिजलवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन न पृथिवीमा
त्रवृत्तिरूपादावतिव्याप्तिः शब्दादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यंतं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय जलेत्यादि
पृथिवीत्ववारणाय गुणत्वेत्यादिनीलत्वेतिवारणाय साक्षादिति गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्येति तदर्थः

तरु

वतिट

नित्यत्वात्

रस
८

42

रूपत्वव्याप्या जातिः शुक्लभास्वरत्वादिरूपा तेजोरूपलक्षणमिति शुक्लेति भास्वरत्वं परप्रकाशकत्वं तेज
स्यातिव्याप्तिवारणाय शुक्लपदं जलरूपादिवारणाय भास्वरेति तेजोजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावा
शुक्लभास्वरत्वे तेन न सुवर्णादिरूपाव्याप्तिः लक्षणान्तरमाह अपाकजमिति जलावृत्तित्वे सति पार्थि
९४ वावृत्तिजातिमद्रूपत्वमित्यर्थः जलरूपवारणाय सत्यन्तं आमघटादिरूपवारणाय जातिघटितं जल
रूपलक्षणमिति तदेवेति अक्षरलाघवाय व्युत्क्रमनिर्देशः तदेव पूर्वोक्तमेव लक्षणवाक्यं अभास्वरं भास्व
रपदरहितं अभास्वरपदवत्तदा शुक्लरूपं तल्लक्षणवाक्यमित्यर्थः यथाश्रुते पूर्वोक्तशुक्लभास्वरस्या
पाकजस्य तेजसरूपस्याभास्वरत्वे जलवृत्तित्वेन विरुद्धमित्यसंगतं स्यात् तथा च शुक्लमभास्वर
मपाकजमिति जलरूपलक्षणं पर्यवसन्नं आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय शुक्लमिति तेजोरूपवा
रणायाभास्वरमिति पार्थिवशुक्लरूपवारणायापाकजमिति पार्थिवावृत्तिजातिमदित्यर्थः तेनामपा
र्थिवशुक्लरूपे नातिव्याप्तिः तादृशजातिश्च जन्यजलजनकतावच्छेदिका सकलजलरूपवृत्तिः
जलीयशरीरस्यापि शुक्लरूपयोगित्वात् रसं लक्षयति रसेति रसनेन्द्रियग्राह्यो रसत्वादवृत्तिवाह
अत्र विशेषगुण इति गुणविशेषो गुणत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः तथा च रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्व
व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनातीन्द्रियरसेनाव्याप्तिः विशेषपदस्य नवे पर्यं क्वचित्पुस्तके तु विशेष
गुणशून्यः पाठः रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिरूपावृत्तिजातिमत्त्वं रसत्वमित्यादि लघुलक्षणं तदं बोध्यं लक्ष
णान्तरमाह पृथिवीति पृथिवीवृत्तिजलवृत्तिवृत्तितेजोऽवृत्तिगुरुत्वावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ते
नैकस्याविरसस्य पृथिवीजलोभयवृत्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः [illegible] वारणाय [illegible] तेगंधवार

णाय द्वितीयं स्पर्शादिवारणाय तेजरसादि गुरुत्वातिव्याप्तिवारणाय गुरुत्वेत्यादि तेजसान्यरूप

गो॰ कों॰ ८१

णापसंबंधेत्यंतं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यांतं वेगत्वसंख्यात्वगुणत्वकर्मत्वादिवारणाय मन इत्यादि
न्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वादिरूपधर्मवारणाय जातीति अवांतरभेदानाह सर्वेति शीतेत्यादि दुःखनियतरो
मांचकम्पादिजनकस्पर्शत्वं शीतत्वं कामिनीकामुकस्य शीतेति व्याप्तिवारणाय दुःखनियतेति दुःखनि
यतस्वेददाहादिजनकस्पर्शत्वमुष्णत्वं दुःखेति पदव्यावृत्तिः पूर्ववत् अपाकजेति स्पर्शपदं अदृष्टादावति
व्याप्तिवारणाय तदुभयभिन्नस्पर्शत्वं अनुष्णाशीतस्पर्शत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शपदं अप
(वारणाय पदं) कृष्टादावतिव्याप्तिः शीतत्वादिजातयो लक्ष्यतावच्छेदकविधया आश्रयभेदेनापि लक्षयति शीते
ति पयसीति पयोवृत्तिस्पर्शत्वं शीतत्वमित्यर्थः रूपादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शपदं एवं क्रमेणोष्ण
स्पर्शस्यापि लक्षणं बोध्यं पृथिवीवाय्वोरिति पृथिवीवायुस्पर्शान्यतरवृत्तिजलस्पर्शावृत्तिजातिम
त्त्वमित्यर्थः रूपादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यंतं पृथिवीवायुस्पर्शसाधारणस्यैकस्यानुष्णाशीतत्व
स्य जातित्वे विवादात् संभववारणाय अन्यतरेति स्पर्शत्वगुणत्वादिवारणाय जलेत्यादि ता दृशं च जा
तिद्वयं एका पृथिवीजन्यतावच्छेदिका अन्या च जन्यवायवीयस्पर्शजनकतावच्छेदिका वायुपरमा
णुस्पर्शसाधारणी जातिः प्रसंगाद्रूपादीनां चतुर्णां प्रत्यक्षत्वातीन्द्रियत्वव्यवस्थामाह उद्भूतेति महत्
त्वेति महत्त्वसमवायिनि समवेतत्त्वे सतीत्यर्थः तेन परमाणुद्व्यणुकरूपादीनामतीन्द्रियत्वे तत्र
समवायिनि परमाण्वादौ महत्त्वस्य समवायाभावात् त्रसरेणुस्पर्शस्य तु महत्त्वैकार्थसमवायसत्त्वेपि अतीं
द्रियत्वं प्रतिबंधकसद्भावात् उद्भूत इति उद्भूतत्वं जातिविशेषः अनुद्भूतत्वजात्यभावो वा तच्च प्रत्यक्ष
त्वप्रयोजकं तेन चक्षुरादिरूपादीनां न प्रत्यक्षत्वं दीधितिकृतस्तु अनुद्भूतरूपादौ मानाभावः रूपा
दौ साध्ये पृथिवीत्वादेः प्रयोजकत्वात् लाघवाच्चक्षुरादेर्नीरूपत्वमेव विषयतारंभे परमाणूनां नीरू

43 ९ गाम ८१

तार

ताहशजातिर्गंधत्वं तद्वांतरभेदं दर्शयति सुरभिरिति सुखविशेषजनकीभूतसाक्षात्कारविषयगं
धत्वं सुरभित्वं दुःखविशेषजनकीभूतसाक्षात्कारविषयगंधत्वमसुरभित्वं असुरभिधूमादिगंध
ग्रहे कस्यचित् सुखोत्पत्तेः सुरभिहिंगुगंधादिगंधग्रहे दुःखोत्पत्तेश्चातिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वये विशे
षपदं चंद्रसूर्यादिस्पार्शनानां सुखदुःखाविशेषजनकत्वादि तथापि लक्षणद्वये गंधपदं सुरभि
त्वमसुरभित्वं जातिविशेषो वा ननु गंधस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वं कथं नूतनम्... दिस्थले सौरभ हृदय
प्रतीतेः तथा पुरातनकूपोदकादौ दुर्गंधस्याप्युपलंभात् इत्यत आह जलादाविति संपृक्ते जलसंपृक्ते
पार्थिवावयवे गंधसमवायात् लोहितस्फटिकइत्यादिवदौपाधिकप्रत्यय इति भावः पृथिवीत्वे
न गंधत्वेनैककार्यकारणभावकल्पनात् कालांतरे पार्थिवावयवापगमे तस्य जलस्यानिर्गंधताप्र
तीतेश्च न च रसेप्येवमस्त्विति वाच्यं घनमुक्तजलादौ पार्थिवसंबंधाभावेपि मधुररसप्रतीतेः
लवणरसस्तु तस्यौपाधिकः समुद्रमध्यमेघनमुक्तानां पार्थिवावयवापगमे क्षाररसाभावोपल
ब्धेः स्पर्शं लक्षयति स्पर्शइति तत्रचक्षुर्ग्राह्यत्वे सतीति विशेषणीयं तेन न संख्यादावतिव्याप्तिः
विशेषगुणा इति पाठः त्वगिंद्रियमात्रेति पाठांतरे वा एतद्विशेषणं नोपादेयं बुद्ध्यादावतिव्याप्तिस्त्व दाय
गिंद्रियेति स्पर्शत्वजातावतिव्याप्तेर्गुण इति चक्षुर्ग्राह्यत्वग्ग्राह्यवृत्ति गुणत्वव्याप्यजातिम
त्त्वमर्थः तेन नातींद्रियस्पर्शाव्याप्तिः चक्षुर्ग्राह्यत्वग्ग्राह्यजातिमत्त्वं वा लघुलक्षणं बोध्यं लक्ष
णांतरमाह पृथिव्यादीति स्वसमवायिसमवायसंबंधेन पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिमनोवृत्तित्वावतिर
भाववज्जातिमित्यर्थः तेन कस्यापि स्पर्शस्य चतुष्टयवृत्तित्वाभावात् असंभवः असंभववार
मतं

रण त्रित्वादिव्याप्यत्वाघाघवदिति तथा चैकाव्यक्तिव्याप्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः एकपृथक्त्वापतिव्याप्तिवा
रणाय संख्येति एवं त्रित्वभूत्पचतित्वसत्पनेकवृत्तिसंख्यात्वं द्वित्वमित्यादिक्रमेण लक्षणान्यूह्यानि त्रित्वाप्र
तिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं एकत्ववारणायानेकेति परार्द्धपर्यंतेति परार्द्धातिरिक्तसंख्यानास्तीत्यत्र पुराणादि
कमेव प्रमाणं तथा च विष्णुपुराणे एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा लक्षं च प्रयुतं चैव कोटिरर्बुदमे
व च वृंदखर्वौ निखर्वशंखपद्मसागराः अंत्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् इति परार्द्धत्व
लक्षणं च संख्याव्यक्त्यंतराव्याप्यसंख्यात्वं स्वभिन्नसंख्यासमाने: तिव्याप्तेरव्याप्तं एकत्वेनरूपेण एके
त्वव्याप्यत्वादसंभववारणाय व्यक्तिपदं स्वस्यापि स्वव्याप्यत्वादसंभववारणाय अंतरपदं स्वभिन्नार्थ
कं आकाशादावतिव्याप्तेः संख्येति सर्वासामेव संख्यानां समानाधिकरणाधिकव्यक्तिवृत्तिसंख्यांत
रव्याप्यत्वात् परार्द्धेपेक्षया अधिकव्यक्तिवृत्तिसंख्यांतराभावात् लक्षणसमन्वयः एकत्वं लक्षयति ।
नित्येति अनित्यमात्रवृत्तिजातिमत्संख्यात्वमेकत्वमित्यर्थः द्वित्वादिवारणाय भूतांतं असंभ
ववारणाय मात्रेति नित्यानित्यैकत्वयोरधिकरणव्यवस्थामाह नित्यगतमित्यादिना अनित्यैकत्वस्य
लक्षणांतरमाह स्वाश्रयेति कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या एकत्वासमवायिकारणकत्वमित्यर्थः कार्यैका
र्थप्रत्यासत्त्यैकत्वासमवायिकारणकद्वित्वादिवारणाय कारणैकेत्यादि द्व्यणुकपरिमाणद्वि
त्वासमवायिकारणकद्व्यणुकपरिमाणवारणायैकत्वेति एतेन सत्त्वापत्तिवान्नानुगमः द्वित्वं
लक्षयति द्वित्वं चेति अनित्यमेवेत्येवकारोऽवधारणार्थः तेनानैकत्वातिव्याप्तिः तेनानित्यसंख्या
मात्रवृत्तित्वाघवृत्तिजातिमत्त्वं तत्त्वं यत्त्वादिवारणाय संख्यापदं त्रित्वचतुष्ट्ववारणाय त्रित्वत्वादि
अनेकत्वसंख्यालक्षणं तु व्यासज्यवृत्तिसंख्यात्वं संयोगादिवारणाय संख्येति एकत्ववारणाय

नै॰ कौ॰
८२

नि४

न्यू
८२

पत्वात् अनियतारंभे च गुणादीनां प्रतिबंधकत्वादिति वदंति इदमुपलक्षणं अनतिप्रसक्तस्यापि बोध्यं तेन न सुव
र्णरूपस्य प्रत्यक्षता संख्यां लक्षयति संख्येति एकादीति व्यवह्रियते हेतोनोपानादि कं क्रियते अनेनेति व्यव
हारः प्रत्ययस्तस्याश्च विषयतया एकोनेक इत्यादि प्रत्ययस्य तत्र हेतुर्गुणः संख्येत्यर्थः ताहृशप्रत्ययत्वकार
णाहृष्टादावतिव्याप्तिवारणाय विषयतयेति हेतुपदस्थाने विषये पदप्रक्षेपो वा एकोनेको द्वौ त्रय इ
त्यादि प्रत्ययतारगम्येकत्वप्रापादाने अन्यत्राव्याप्तिवारणाय समुदायपदोपादाने असंभववारणाय
च इत्यन्यतमपदं अयमेको घट इत्यादौ घटादेरपि विषयत्वादतिव्याप्तिवारणाय गुण इति अपव
मबुद्धिपते ज्ञायते अनेनेति व्यवहारः शब्दः तथा चैकत्वादिषूदन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संख्या
त्वमित्यर्थः अन्यतमप्रयोजनं पूर्ववत् एकपदप्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वं द्विपदप्रवृत्तिनिमित्तं द्वित्वमित्या
दिक्रमेण बोध्यं प्रवृत्तिनिमित्तं च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं आकाश
वतिव्याप्तिवारणाय वाच्यवृत्तित्व इति शब्दाश्रयत्वादावतिव्याप्तिवारणाय वाच्यत्वेति दण्डितदा
रणा वाच्योपस्थितीति यद्वा एकादीत्यस्य गणितत्वमित्यर्थः तेन गणितपदप्रवृत्तिनिमित्तं सं
ख्यात्याचार्याः लक्षणांतरमाह सामान्येति स्वसमवायिसमवायेन सकलद्रव्यवृत्तिपरिमाणाद्यवृत्ति
धर्मवत्त्वमित्यर्थः असंभववारणाय स्वत्वादिरूपत्वादिवारणाय सकलेति असंभववारणाय द्रव्ये
ति परिमाणत्वगुणत्वादिवारणाय परिमाणेत्यादि अवांतरभेदमाह एकत्वादीति आदिपदा
द्द्वित्वादिपरिग्रहः एकपदप्रवृत्तिनिमित्तम[illegible]त्वमेकत्वं स्वसमानाधिकरणयावत्संख्याव्याप्तिव्याप्य
संख्यात्वं वा घटैकत्वस्य पटै[illegible]कत्वाव्याप्यत्वात् समानाधिकरणानंदित्वादौ देरपि समानाधिक

त

कौ०
८४

तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वं व हुच्चं उक्तसिद्धसंबंधरूपा प्राप्तिः पूर्वा का प्राप्तिरिति लक्षणं तु पूर्व
मेव व्याख्यातं घटासमवायिकारणत्वव्याप्य कर्मगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं संयोगत्वमित्यादिरीत्यापि
लक्षणीयं लक्षणांतरमाह अप्राप्तयोरिति व्यासज्यवृत्तिरित्यर्थः समवायेन प्रत्यक्षवृत्तित्वे सति पर्या
प्ताख्यस्वरूपसंबंधेनोभयाश्रितत्वमेव नैकाश्रितत्वं संयोगस्येत्यर्थः इदं च यद्यपि द्वित्वादिसंख्या
पाप्यप्यस्ति तथापि व्यासज्यमात्रवृत्तिविभागावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वे बोध्यं संख्या
त्वादिवारणाय मात्रपदं रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं विभागत्ववारणाय विभागेत्यादि गुणत्वेति
द्वित्ववारणाय लक्षणांतरमाह अप्राप्तेति जन्यद्रव्यवृत्तित्वे सति स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गिविभागभिन्नगुणत्वमित्यर्थः कालादिवारणाय सत्यंतं रूपादिवारणाय स्वेत्यादि विभाग
वारणाय भिन्नांतं घटादिवारणाय गुणपदं अवांतरभेदानाह स चेति अन्यतरेति क्रियाप्रागभाव
वत्समवेतत्वे सति क्रियावत्समवेतत्वे संयोगत्वं अन्यतरकर्मजसंयोगत्वं उभयकर्मजेति
प्रागाद्वारणाय सत्यंतं संयोगजसंयोगवारणाय क्रियेत्यादि तादृशविभागवारणाय संयोगेति
स्वजनकक्रियाभाववदसमवेतसंयोगत्वमुभयकर्मज संयोगत्वं कंपमानशाखादोषेण क्रि
यामात्रजन्यसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वजनकेत्यादि कर्मजन्यसंयोगत्वं संयोगजसंयोगत्वं
एवं रूपेण वैविध्यं अन्यथा कर्मजन्यसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिद्वयवत्त्वात् द्वैविध्यमेव
स्यात् उभयकर्मजस्थले कर्मत्वेनैव कारणतात् उभयत्वादिकं तु न कार्यनिष्ठवैजात्यनियामकं
किं तु अर्थसमाजः अन्यथोभयदंडजघटादावपि वैजात्यापत्तिः कारणाकारणेति अत्र कारणं

45

राम
८४

रणं तस्याप्यवयवस्य तूलस्यस्य समवायिकारणम् तन्तूनां प्रचयाख्यो प्रशिथिलः संयोगः अवयवइत्यर्थः प्रशिथि
लत्वं संयोगत्वावान्तरजातिविशेषः तज्जातिमिति तज्जातिमित्यर्थः नित्यपरिमाणं दर्शयति परमा
णिवति अत्र परमाणुपदेन मनसो विग्रहणं परममहत्परिमाणस्याप्यं दर्शयति आकाशादिति आदिपदा
त्कालदिगात्मग्रहः नित्यमेवेत्य चकारो भिन्नक्रमः परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमाणं चेति द्वय
मेव नित्यमित्यर्थः तेन त्रुटेरेव विभक्तानि इति त्रुटिमहत्वस्यापि नित्यमिति मनच्छेदः पृथक्त्वलक्ष
यति पृथक्त्वमिति पूर्वोक्तरीत्या पंचम न पृथगित्यादिज्ञानविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वेलक्ष
णंपदव्यावृत्तिः पूर्ववत् एतेन पृथक्त्वे प्रमाणमपि दर्शितं तेन याहि पृथक्त्वस्य गुणस्य नान्योन्याभा
वेनगतार्थता घटः पटात् पृथगिति प्रतीतेः सावधिक निरवधिक पदार्थविषयतया भिन्नवि
षयत्वादिति साम्प्रदायिकाः एकदेशिनस्तु अत्र पंचम्या उपपदविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वार्थं प्रतियोगि
तार्थकत्वं वा घटप्रतियोगिक भेदाश्रयो घट इत्यर्थः घटः पटान्न इत्यत्र नामार्थयो भेदो वस्थापक
विभक्ते स्तंत्रत्व मित्यव्ययनिपातातिरिक्ते निविशेषणान्तस्पंचम्यपदात् तस्मादन्योन्याभावस्य पृथक्त्वं
ऽन्न एव घटाद्रूपं पृथगित्यादि गुणादिषु पृथक्त्व प्रतीति विशेषवदभिन्नतामपुपपद्यते इत्तिवदंति
नदवान्तरभेदानाह तच्चेति द्विपृथक्त्वादिकमिति व्यासज्यवृत्तिपृथक्त्वमनित्यमित्यर्थः तेन त्रिपृ
थक्त्वादीनामपि संग्रहः एकत्ववन्नानमिति नित्यानां परमाण्वाकाशादीनामेकपृथक्त्वं नित्यं जन्यानां
कारणगतैकपृथक्त्व समवायिकारणकमित्यर्थः द्वित्ववदिति द्विपृथक्त्वस्य पिंडद्वयसमवायिका
रणं तदुत्ते कपृथक्त्वे असमवायिकारणं अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तं अपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्विपृथक्त्वनाश इ
त्यर्थः एवं पृथक्त्वादावप्यु द्वितीयं संयोगं ... इति संयुक्तमिति अनेन नदसंयुक्तमिति प्रतीतिविषयच

टी

ना४

तु आद्येषु कर्मसु असमवायिकारणस्य नोदनरूपधनुर्गुणेषुसंयोगस्य नष्टत्वात् अगत्या कर्मजन्यवेगस्य कर्मांतरा
ज्ञो० समवायिकारणत्वं स्वीक्रियते नदुःख आद्यनोदनादाद्यमिषोः कर्मतत्कारितात्त्ववेगादुत्तरोत्तरं कर्मतिवेग
८७ जन्यतावच्छेदकं कर्मनिष्ठवैजात्यं हि तैयाद्यपतने विनिगमनाविरहादुभयमपि हेतुर्वैजात्यमेक र आद्य
पतने गुरुत्वादिजन्यतावच्छेदिकायाजातेः द्वित्रादिकर्मणि वेगजन्यतावच्छेदिकायाजातेःसत्त्वात्
एकत्र द्वितीयपतनादौ संकीर्णत्वात् तस्मान्न वेगस्य पतनासमवायिकारणत्वमिति यथाश्रुतमेव रम्यं
सुधीभिरालोचनीयं कश्चिन्मूलपुस्तके आद्यपतनेतिपाठः आद्यपतनयोः पृथिवीजलयोः पतनमित्यर्थः
तेनतेजःपतननिरासः पतनसमवायिकारणद्रव्यवृत्तिव्याप्यैतरसमवायीति पतनासमवायिकारणवृत्तिगुण
त्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन क्वापि अप्रवृत्ततस्योत्पन्नविनष्टस्य घटादेर्गुरुत्वेनाव्याप्तिः लक्षणांतर
त्य माह पृथिवीति पृथिवीवृत्तित्वे सति जलवृत्ति[illegible] रसावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः स्नेहेतिव्याप्तिवारणाय तिवृत्तितेजोव
दृष्टिवेत्यादि गंधवारणाय जलेत्यादि रूपत्वादिवारणाय तेजइति रसत्ववारणाय रसेति यद्वा लक्ष
णद्वयं तत्राद्ये पृथिवीवृत्तित्वे सति प्रत्यक्षावृत्ति गुणोमात्रव्याप्यजातिमत्त्वमित्येकं पृथिवीपदस्थाने ज त्व
लपदप्रक्षेपात् द्वितीयं अप्रत्यक्षत्वादिवारणाय गुणत्वं तु रूपत्वादिवारणाय प्रत्यक्षेत्यादि स्थितिस्थापक
वारणाय जात्यादिति पूर्वं निरुक्तार्थे स्थितिस्थापकस्यापत्तिरित्यत्वादतएव गुरुत्वधर्मधर्मिभाव
नाहि आद्याः क्रियाइति भाववापदेनात्र स्थितिस्थापकाप्रक्रियाद्वारत्याचार्याः गुरुत्वस्य पतनासमवायि एम
कारणत्वे [illegible] पातसिद्धांतमितितदर्शयति यथा फलमिति वैशेषिकस्वीकृतेतिशेषः गुरुत्वसत्त्वेपि पतना ८७
भाव दर्शनात् अन्वय व्यभिचारस्य वारणाय प्रतिबंधकाभावानां सहकारित्वं दर्शयति संयोगेत्यादिना
वृक्षगुरुणा सफलानां वृंतसंयोगस्य पतनप्रतिबंधकत्वात् पक्वत्वादशायां तदभावे सति

कालिकपरत्वोत्पत्तिं दर्शयति ॥ अपेक्षेति ॥ अत्र च परत्वापरत्वयोर्विनाशकारणं सहधावाच्यं तदुक्तमाचार्यैः
अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशाः पृथक् पृथक् द्वाभ्यां द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सप्तधा तयोः ॥ अपेक्षाबु
द्धिनाशात् परत्वादिनाश इत्येकः प्रकारः ॥ संयोगनाशादिति द्वितीयः ॥ संयोगनाशश्च त्रिविधः परत्वाधा
रभूतपिंडस्य तद्दिक्संयोगनाशात्परत्वनाशः ॥ एवं तदपेक्षया परत्वाश्रयस्य तद्दिक्संयोगनाशाद
पि परत्वनाशः ॥ तथावधिभूतस्य द्रव्यस्य देशद्वेश संयोगनाशादपि परत्वनाश इति त्रिधा संयोगनाशः ॥ एवं पर
त्वाश्रयीभूतद्रव्यनाशादपि परत्वनाश इति तृतीयः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशाभ्यामिति चतुर्थः ॥ संयो
गनाशद्रव्यनाशाभ्यामिति पंचमः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशाभ्यामिति षष्ठः ॥ द्वाभ्यां चेति चकारेण तत्ती
पश्चाद्विनाशद्वयस्य समुच्चयः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशद्रव्यनाशेभ्य इति सप्तमः ॥ प्रत्येकं नाशकत्वाभि
लितस्थले सर्वेषामेव हेतुत्वात् ॥ एवं च संयोगस्याधिके द्वैविध्ये सह परत्वादिनाशकानां नवविधत्वं वोध्यं
एतेषां च परस्परासंकीर्णस्थलानयनप्रक्रिया गुणकिरणावलीलीलावत्योरनुसंधेया ॥ ग्रंथगौरवभयान्ने
ह प्रपंच्यते गुरुत्वं लक्षयति गुरुत्वमिति पतनेति कपालसंयोगादावतिव्याप्तेः ॥ पतनपदं प्रथमपिंडस्य
संयोगानुकूलक्रियात्वमेव पतनत्वं तादृशी च क्रिया गुरुत्वाभाववति तेजस्यपि वर्तते शिरसि सूर्यकिरणाः
पतंतीति प्रयोगाच्च ॥ पततीत्यादिव्यवहारात् तथा च तेजः ॥ पतनासमवायिकारणे ॥ अदृष्टवदात्मसंयोगादा
वतिव्याप्तिः तथापि गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नसुवर्णादिपतनविशेषो न विवक्षितः ॥ अत्र हि वति
तीयादिपतनमात्रं च तत्कारितवेगसमवायिकारणत्वात् वेगः ॥ तिव्याप्तिवारणाय आद्यत्वेन पतनं विशेष
णीयमिति कश्चित् वस्तुतस्तु द्वितीयादिपतनेपि गुरुत्वस्यैवासमवायिकारणत्वं तेजोवर्तिविलक्षणपतनत्वा
वच्छिन्नं प्रति लाघवेन तस्यैव हेतुत्वात् [illegible] इच्छादिकमेस्थले

चयः । ध्वंसस्यापि द्वितीयक्षणे नाशस्तत्रार्थ; अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह त्रिक्षणावस्थायितेति यत्र तस्य स्वो
त्पत्तिक्षणावधिकतृतीयक्षणवृत्तित्वं नास्ति उत्पन्नः स्वोत्पत्ति द्वितीयक्षणोत्पत्तिकनाशस्य द्वितीयतृतीय
क्षणेऽसत्त्वं संभवतीत्यर्थः । एतादृशो नाशोऽन्त्यनाशस्य नाशजनकनाशसंभवादिति अत्र कार्यकालवृत्तित्व
पाकारणत्वं नास्तीति दर्शयितुं तृतीयपदं कार्यपूर्वकालवृत्तितया कारणत्वापत्त्यसंभवतीति द्योतनाय
द्वितीयपदं एतत्फक्किकोक्तस्या बाधकं स्वयं प्रदर्शितं गोवर्द्धनधर्मबीजं तस्मा दुपपत्तेतितच्चा
त्यस्यापि द्वितक्षणावस्थायित्वमिति भावः । वस्तुतस्तु ध्वंसपक्षवृत्तिनाशो प्रतियोगिध्वंसनाशत्वेन हेतु
त्वापत्तेः यालाघवात् ध्वंसत्वेनैव हेतुत्वमुचितं न चान्त्यशब्दस्य क्षणिकत्वापत्तिरेव दोष इति
वाच्यं क्रमहान्यतानापाकमयसंभवेन यत्र तत्र दार्शनिकमित्याद्यनुमानानां प्रयोजकतया जगते ।
क्षणभंगुरत्वं नाङ्गीक्रियते । ध्वंसशब्दस्य तु विनाशसामग्रीसमवहितत्वात्यन्त्यस्य क्षणिकत्वे बाधका
भावादित्यत्र मतुरवादे स्वयि बोध्यं ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानाभिन्नः शब्दः श्रावणप्रत्य
क्षविषयत्वात् शब्दत्वादित्याद्यनुमानान्नो शब्दस्य नित्यत्वमेवेति मीमांसकादयः तत्कथमिह
शब्दस्य नाशः प्रतियोगित्वं इत्यत आह विनाशित्वं चेति अनुमानमेव दर्शयति । अनित्यत्वमिति अप्रा
नां सुखबोधार्थं साध्यादिकं विवरणोति शब्दस्यानित्यत्वमित्यादिना अनित्यत्वं चेति नाशप्रतियो
गित्वमेवास्ति त्वं न तु नाशप्रतियोगित्वं गौरवात् प्रागभाव अव्याप्तेश्चेति हेतुविशेषणानां राम
प्रयोजनं निदर्शयति प्रत्यक्षत्वादित्युच्यमानइति तेनैवात्मनैवेत्यर्थः योगिनां इंद्रियेति यो ८१
गजधर्मस्य सर्वेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वादिति भावः अस्मदादीति प्रत्यक्षपदस्य लौकिकप्रत्यक्षपर ८२
त्वे तात्पर्यं ग्राहकं तेनास्मदादीनां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या जन्यप्रत्यक्षविषयत्वेपि अप्रा

कत्वादत एव पूर्वमुक्तं क्रियादिसंयोगांतानां चतुर्णां [illegible] धाभिमानो न स्यादिति तथा च शब्दस्या
पेक्षाबुद्धिभि[illegible]न्नबुद्धेरिवायाः कर्मणश्च लक्षण[illegible] त्रयावृत्तित्वं साधर्म्यमित्यर्थः जन्यकृतेरप्यत्र
त्त्वेन बोध्यं यद्यपि द्वेकपालद्वयसंयोगनाशकालोत्पन्नघटसंयोगादावतिव्यापकं तथापि
अपेक्षाबुद्धिभिन्नत्रिक्षणावृत्तिजन्यावृत्तिजातिमत्वं बोध्यं ज्ञानत्वसंग्रहाय अपेक्षाबुद्धिभिन्ने
ति असंभववारणाय त्रिक्षणावृत्तीति नित्येश्वरज्ञानादिवृत्तिज्ञानत्वादिसंग्रहाय जन्येपदं
घटादिवारणाय सत्यंतं सामान्यादिवारणाय जातीति तन्नाशकप्रकारं दर्शयति त
त्रेति तेषां मध्य इत्यर्थः कार्यशब्द इति स्वकार्योपि शब्दः तज्जन्यनाशप्रतियोगी नहीत्य
र्थः स्वकार्यस्य च शब्दस्य स्वद्वितीयक्षण एवोत्पत्तिः तदनंतरमेव शब्देन स्वस्य नाशः अप
क्षणीयांतराभावादिति लक्षणद्वयमाद्यावस्थायित्वमाद्यमध्यमशब्दानामिति भावः अंत्य
भिन्नशब्दानामेव द्विक्षणावस्थायित्वं अंत्यस्य तु नाशकस्य बहितस्यैवोत्पत्तेः क्षणिक
त्वमिति प्राचीनमतं दर्शयति अंत्यस्त्विति सुंदोपसुंदौ नाम द्वावसुरौ परस्परप्रहारवशा
देकदैव विनष्टौ तद्वत् अंत्योपांत्यशब्दावपि मिथो विनाशकत्वादेकदैव नष्ट इत्यर्थः एतन्म
ते चरमशब्दस्य बोद्धा निमित्त लक्षणत्वापत्तिस्तथा चैत दृष्टांतेन न्यायापित्त [illegible] स्यादिति
उपांत्यनाशस्यैवांत्यनाशकत्वादंत्यस्यापि द्विक्षणावस्थायित्वमिति दर्शयति तद्युक्तमि
[illegible]त्यादिना अत्रापि त्रिक्षणावस्थायित्वमित्यादिं नेति वकारशून्यः पाठः वकारपाठे तु
पूर्वोक्त एवार्थः अत्र चैवमन्वयः अंत्यस्य द्विक्षण[illegible]मिना द्वितीयक्षणानुपपत्तेः इति तिं स
मुच्चयं [illegible] द्वितीयचेति चकारेण द्वितीयक्षणस्थायित्वमु
पपन्नं [illegible] प्रथमक्षणावृत्तिनेत्यर्थः ॥ २४

मेवेतिवाच्यं कालावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षावच्छिन्नकालावच्छेदक इति विनिगमनाविरहात् गुरुतर
कार्यकारणभावद्वयापत्तेः प्रत्यक्षत्वानिवेशे च कालावच्छिन्नात्मशब्दादौ व्यभिचार इति दिक् ननु घ्र
द्व्यणुकस्य नित्यत्वसाधकहेतौ योगिप्रत्यक्षविषयत्वघटितात्मादौ व्यभिचारवारणाय अस्मदादिपदं तदा स
मर्थं भवेद्यदि तदा योगजधर्मवशात् अतीन्द्रियादिकं कश्चित्प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह ; प्रमेयो
तरगं तत्र प्रमाणं दर्शयति किंपुनरित्यादिना परमाणवइति अत्र प्रत्यक्षत्वे सामान्यलक्षणाज्ञान
लक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं तेन नास्मदादीनां सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षविषयतया अप्रयोजनं
तथापीश्वरप्रत्यक्षविषयतयार्थान्तरवारणाय कस्यचिदिति जन्यज्ञानवत इत्यर्थः पक्षधर्मताव
लव्याप्तिसिद्धिं दर्शयति पश्यति ननु योगिनामतीन्द्रियार्थविषयकप्रत्यक्षवत्त्वं तः ज्ञाति[illegible]
त्व अस्मदादिवदिति योगिप्रत्यक्षं नातीन्द्रियविषयकं प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्यादिमीमां
सकोद्भावितानुमानानां कागतिः नैरीश्वरानेकान्तिकत्वात् तु ईश्वरप्रत्यक्षे तेन व्यभिचार इति चेन्मीमांसा
गुरवो न मीमांसामिश्राः प्राणित्वादस्मदादिवन्मीमांसकवेद्धि नैवेदार्थविवेचिकाबुद्धित्वात्प्रमा
दिबुद्धिवदित्याद्यनुमानानां या गतिः सात्राप्यस्ति तेषामप्रयोजकत्वमिति चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यं
स च योगी द्विविधः युक्तो वियुक्तश्च तत्र युक्तानां कदाचित्समाधिः कदाचिद्व्युत्थानं समाधिश्च
इंद्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कार्यवस्तुनि आदरेण मनोधारणं कुर्वतां चिंतास
तानरूपः समाध्यभावो व्युत्थानं युक्तास्तु समाधिदशायामेवातीन्द्रियपदार्थदर्शिनो नान्य
काले अत्र च युक्तानां योगजधर्मसहितं प्रत्यासत्तिः वियुक्तास्तु अत्यंताभ्यासेन वशीकृत
मनसः सदैव समाधिस्थाः योगजधर्मवशादणिमाद्यष्टविधसिद्धियुक्ता एवं व्यवहितातीं

त्वादिषु न व्यभिचारः सामान्यादिनेत्यादिपदात्समवायाभावयोः परिग्रहः विशेषपदार्थेऽस्यातीन्द्रियत्व
पातत्र व्यभिचारासंभवात् सामान्यवत्त्वे सति समवायसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थवत्त्वे सतीत्यर्थः तेन
सामान्यपदार्थप्रविष्टनित्यत्वादेर्नैव पर्याप्ती सामान्यादीति सामान्यादिपदस्य त्रयस्याविशेषसमवाय
भावरूपस्य तत्सामान्येन समभेदानुष्ठ यमित्यर्थः एतदनुमानेन शब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः पूर्वोक्तप्र
त्यभिज्ञानानेकाग्रतिरिति चेदुच्यते प्रत्यभिज्ञानात्पूर्वानुभूतगकारेणानुभूयमानगकारस्याभे
दोऽवधृतेः अभेदो हि भेदाभावः स च द्विविधः गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सामान्यभेदः तद्
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको विशेषभेदश्च तत्रोत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतीतेस्तद्व
क्तिभेदाभावस्य बाधितत्वात् गत्वावच्छिन्नसामान्यभेदाभाव एव तज्जातीयत्वरूपः प्रत्यभि
ज्ञाया विषयः यथा पूर्वं या लिपिः सैवेदानीं लिखितेत्यादौ नोहवर्णवन्नस्यादिरूपलेखायालि
पेरापेक्षिकस्य लिप्यन्तरेण नित्यत्वं निन्द्यः शब्दस्यानुमानेन च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकसत्ताभा
ववत्त्वमुपाधिः अनित्यत्वानुमानेन बलवता बाधश्च अपि च ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वादि चैत्रादिप्रयोज्यनाद
स्योदकजातिभिन्नश्चैत्रोच्चारितत्वानुमानस्यानुम[illegible] विकृततया शब्दस्य न नित्यत्वेन च धनेरेवा
नन्तरं अनित्यत्वात् तत्रता एव ता हय जालपदु निवाच्य वर्णव त्तित्वे बाधकाभावान्न च सोऽयं ग
कार इति प्रत्यभिज्ञैव बाधिकेति वाच्यं सेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञाया धनावपि तुल्यत्वात् समा
नस्य तज्जातीयत्वमेव विषय इति वक्तव्यत्वात् तत्र वर्णेऽपि तुल्यं किं च वायुसंयोगादेः कार्यतावच्छे
दकं भवन्मते कप्रत्ययत्वं वाच्यं कस्य नित्यत्वात् मन्मते तु कत्वमेव तत्पुनरिति लाघवतः कोपनि
त्यत्वानुमानसहकारि[illegible]तावच्छेदक इति तुल्य

वेतिप्याधिकारणापगुणपदं दुःखं निरूपयति पीडेति पूर्ववत्सर्वं लक्षणे सुखस्थाने दुःखपदं प्रतिकूले
ति प्रतिकूलत्वेन निषेध्यत्वेन ममेदं मास्त्विति ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः द्विष्टसाधनता विषयकजन्य
ज्ञानाजन्ये द्वेषविषयकगुणत्वे तत्त्वं तेन तपःक्लेशादौ मुनीनां प्रतिकूलवेद्यत्वाभावेपि न क्षतिः
पदव्यावृत्तिः पूर्वरीत्यावोध्यः सुखाभावकारणापगुणपदं ननु सुखाभाव एव दुःखमस्तु किं माति
रिक्ते नेति चेन्न घटादेरपि दुःखत्वप्रसंगः सुखध्वंस इति चेत् स्वर्गेपि दुःखानुभवप्रसंगः
पूर्वसुखध्वंसानां विद्यमानत्वात् सुखासमानकालीनसुखध्वंसस्तथेति चेन्न नरकेपि दुःखानुभ
वो न स्यात् स्वर्गीयसुखसमानकालीनत्वात् समानाधिकरणसुखासमानकालत्वं विवक्षितमि
ति चेदिदानीं तनानां दुःखाभावप्रसंगः सर्वेषामेव ध्वंसानां तादृशसुखसमानकालत्वेन त
द्भिन्नत्वाभावात् चरमदुःखध्वंसस्यैव तथात्वात् तादृशसुखानधिकरणकालवृत्तित्ववि
वक्षायां स्तस्येति चेत् सुषुप्तावपि दुःखापत्तेः नच सुषुप्तौ तत्सत्वेपि त्वङ्मनोयोगाभावात् नानुभव
इति वाच्यं प्रत्यक्षात् सुखदुःखयोः प्रमाणभावात् एतादृशदुःखध्वंसस्यैव सुखत्वेपित्य।
स्यापि सुखत्व तथापि विनिगमनाविरहेणाभावरूपगुणत्वमित्यलं बहुना इच्छां लक्षयति राग इति
पूर्ववत् इच्छात्वमित्यनुभवविषयगुणत्वे तत्त्वं प्रत्नोत्कट इच्छा राग इति इच्छाविशेषो रागो वो
ध्यः एतत् ईश्वरस्य न रागित्वं द्वेषं निरूपयति क्रोध इति यद्यपि क्रोधद्वेषयोः न पर्यायता
नरकादौ क्रोधाभावेपि द्वेषात् तथा च द्वेषविषय एव क्रोध इति प्रतिपादयितुं तथाभिधानं
द्विष्टार्थसाधनीभूतचेतनविषयकद्वेषस्यैव क्रोधत्वात् न हि कण्टकादिषु द्वेषे क्रोधव्यवहारः

ग्र॰ कौ॰ ६३ व राम ६३ 49

द्रियविषयग्रहणरूपवहिरिन्द्रियसिद्धिमान् कालविप्रकृष्टातीतानागतपदार्थग्रहणरूपमानस
सिद्धिमन्तः सिद्धादेवसर्वज्ञाः तदुक्तं शब्दानेषशृणोति योजनशतादित्यादि तेषां योगजध
र्मः सर्वेन्द्रियाणामेव प्रत्यासत्तिः योगेन धर्मोत्पत्तौ निदिध्यासितव्य इत्यादिविधिघटकवाक्यमन्तर्म
नसो वहिरस्वात्तत्रापि स्वप्नेपि मनोयोगस्वात्र योगजधर्मः सहकारी उच्यते फलस्य प्रमाणसि
द्धत्वादिति संक्षेपः ॥ अधिकं गुणकिरणावल्यादावनुसंधेयं बुद्धिं लक्षयति अर्थेति प्रकाशो
ज्ञानं पर्यायस्य कथनेन मनोरूपबुद्धिरित्यादिना सांख्याभिमतमनोरूपबुद्धेर्नित्यविज्ञान
मानन्दं ब्रह्मेत्यादिना वेदान्ताभिमतप्रकाशस्वरूपात्मनश्च निरासः आत्मगुणत्वे सतीति क्वा
कौंच चिदप्यपि वेदान्तसंमतात्मस्वरूपस्य निरासः ज्ञानरूपाबुद्धिः न मनो नात्मेति भावः तत्तदु
पेत्तत्र पर्यायस्य प्रयोगसंभवात् इत्यधिकमग्रे दर्शयिष्यते लक्षणं ज्ञानामीत्यनुव्यवसायविषय तु९
वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वेति अनुव्यवसायाविषये
परमाणावव्याप्तिवारणाय जातिघटितं सुखं निरूपयति प्रीतिरिति पर्यायकथनेन प्रमाण
मादर्शितं ज्ञातोस्मि सुखी भवामीत्यादिप्रत्यक्षेण व्यवहारेण च सुखं सिद्धमिति भावः लक्षणं तु
अहं सुखीत्याद्यनुभवविषयगुणत्वं गुणपदप्रयोजनं पूर्ववदूह्यं धर्मान्निरसाह तदुक्तेति अनु
कूलत्वेन स्वीयत्वेन ममेदमस्त्विति क्रमेण वेदनीयं ज्ञानविषयीभूतं सुखं तल्लक्षणमित्यस्व
वनित्तियच्चतेत्तत्सुखमित्यर्थः यज्ञादीदं परदृष्टोपभोगादिजन्यसुखसाधनत्वाद्इष्टदर्शनाद
व्याप्तं तथापीष्टसाधनताविषयजन्यज्ञानाजन्यजन्यत्वविषयगुणत्वं वाच्यं सुखसाधन
भोजनादावतिव्याप्ति [illegible] जन्ये नि दुःखाभा

चेत्तदनुपपत्त्वेनापि गुणो विशेषणीयः आत्मादौ व्यभिचारवारणायेदं नोक्तत्वं न मैत्रादिशरीरे व्यभिचार
वारणाय देवदत्तस्येति भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः एकैकोपादानेनेदं तु इयं तात्पर्यं तेननैकतर
वैयर्थ्यं दृष्टांतस्य साध्यविकलत्ववारणाय दृष्टान्ते देव. दत्तस्येति वस्तुग्रहादि रूपमित्यर्थः एत
धर्मे तावल्लभ्यं साध्यं दर्शयति यत्नेति यत्नादिनाऽर्पित्तिं वारयति यत्नादीनामिति आद्यश
रीरोत्पत्तिकाल शरीराभावेन देवदत्तीयप्रयत्नादेरसंभवादिति भावः संस्कारं निरूपयति संस्कार इति
अत्र चात्मविशेषगुणवृत्तिमूर्तवृत्ति वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं
रूपत्वादिवारणायात्मेति संख्यादिवारणाय विशेषेति ज्ञानत्वादिवारणाय मूर्तेति अवांतरभेदा
न्दर्शयति वेगइत्यादि मनोवृत्तिवृत्तिसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगत्वं आत्मवृत्तिसंस्कारत्वं
भावनात्वं पृथिवीवृत्तिवृत्ति मनोवृत्त्यवृत्ति संस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्थितिस्थापकत्वं भावना
यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिवीति वेगेतिव्याप्तिवारणाय मन इति रूपेतिव्याप्तिवारणाय संस्कार
त्वेति तेषां मध्ये वेगविशेषं दर्शयति पृथिवीति वेगस्य लक्षणं तरमाह क्रियाहेतुरिति क्रियाहेतु
वृत्तिमनोवृत्तिसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमर्थः संख्यात्वादिवारणाय क्रियेति स्थितिस्थापकवा
रणाय मन इति संयोगत्वादिवारणाय संयोग इति भावनालक्षयति भावनेति आत्मेति उक्तं प्रा
गेव लक्षणं तरमाह अनुभवेति उपलक्षणमेतत् स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वात् तथा च जन्य
ज्ञानजन्यसंस्कारत्वं स्मृतिजनकसंस्कारत्वं च भावनात्वमिति भावः ईश्वरज्ञानादिजन्य
वेगादिवारणाय जन्यपदं पूर्वलक्षणे अत्र च घटत्वप्रकारक घटविशेष्यकसंस्कारं प्रत्यु
पेक्षान्यनाशेन निष्प्रपत्वेन हेतुना घटविषयोत्पन्नास्तत्वैव संस्कारानुत्पत्तेरिति न च स्मृतिं प्रत्येव

संशयसत्वे

गौ. का.
८४

वृ. ति. ८

व्या. १
वृ. ति. ६

50

ताम
२४

प्रामाणिकोऽमतश्चेत्तनपदं पत्नलक्षणेति उत्साह इति अत्रापि पत्नविशेषणं चोत्साहो बोध्यः विशेषणं च सु
खविशेषजनको भक्तकर्मविषयकत्वं पथा कृत्वा युद्धादौ स्त्रीणां वरकर्तृ दर्शनादौ भारवाहनाय तर्कुं लय
नो उत्साहपदाप्रयोगात् करोमीत्यनुभवविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं प्रयत्नत्वं बुद्ध्यादीनामेकस्मा
धर्म्मोमाह बुद्ध्यादयः इति मानसप्रत्यक्षविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन निर्विकल्पक
जीवन योनियत्नेश्वरयोगिज्ञानादिषु नाव्याप्तिः षट्पदं चादृष्टादीनां लक्षणविभावना । धर्म्माधर्म्मौ
लक्षयति धर्मेति लक्षणं इ येतात्पर्यं सुखासाधारणकारणं धर्मत्वं सुखमन्यदपि कालादिवारणाय असा
धारणपदं इदं च यद्यपि कामुकसुखादिजनके कामिनीदर्शनादावतिव्याप्यकं तथापि यागजन्यस्वर्ग
जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं गङ्गाजलसंयोगादेरपि स्वर्गहेतुत्वाद्यागजन्येति यागजन्य
प्रत्यक्षत्वं वारणाय स्वर्गेति स्वर्गजनककीर्तनादिनष्टे धर्मे अव्याप्तिवारणाय गुणत्वेति एवं निषिद्धक
र्मजन्यनरकजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमधर्मत्वं तेन कण्टकसंयोगादेः दुःखासाधारणका
रणत्वेऽपि न क्षतिः ईश्वरज्ञानत्वादिवारणाय जन्येति अन्यत्पूर्ववत्सा ननु दृष्टसामग्रीवशादेवकार्योत्प
त्तिसंभवे अदृष्टे किं प्रमाणं तत्र श्रुत्यादि प्रामाण्यसंभवेऽपि तत्प्रामाण्यमनभ्युपगन्तारं प्रत्यनुमानं दर्शयति
देवदत्तेति चैत्रशरीरादौ बाधवारणाय देवदत्तस्येति पक्षविशेषणं आदिपदाद्विपयपरिग्रहः अत्र
च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तेन द्वितीयादिशरीरादेर्जीनादिजन्यतासंभवा
न्नांशतः सिद्धसाधनं दोषाय आद्यत्वेन पक्षो विशेषणीय इति कश्चित्तत्र आद्यशरीरोत्पत्तिकाल
देवदत्तीयज्ञानादेरसंभवात् ईश्वरगुणविशेषमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये देवदत्तस्येति एक
त्वादिवारणाय विशेष[illegible] मिति न तेनार्थान्तरं

मेणे निरासः लक्षणमाह गुणत्ववदिति अनेन पूर्वोक्तगुणलक्षणं स्मारयति यथा सामान्यवानसमवायि
कारणमस्पंदात्मा गुण इति तत्र लक्षणे स्पंदपदस्थाने गुणपदं गुणपदस्थाने स्पंदपदं चेद्भवति त
देव कर्मलक्षणवाक्यं भवतीति भावः व्याख्यापूर्वं वत्तलक्षणान्तरमाह द्रव्येति सत्तासाम्मान्यव्या
प्यमात्रपदं द्रव्यभिन्नसमवेतत्वे सति नित्यद्रव्यासमवेतत्वमर्थः तेन न विशेषपदार्थेतिव्याप्तिः
तस्य नित्यद्रव्यमात्रसमवेतत्वात् द्रव्यगुणभिन्नत्वे सती त्यपि विशेषणीयं तेन न तयोरतिव्याप्तिः
सामान्यान्तरमाह विभुरिति अविभुः परममहत्परिमाणाभाववत् द्रव्यस्य परिमाणेनावच्छिन्नप
रिमाणेनेत्यर्थः तदेव पर्यायशब्देन कथयति मूर्तत्वापरेति एकेति एकस्मिन्द्रव्ये समवेतमित्य
र्थः तथा च मूर्तत्वव्याप्यता वच्छेदकपदार्थ [illegible] विभज्यकोपधि
मत्वं लक्षणमित्यर्थः द्रव्यत्वगुणत्वादिवारणाय मूर्तत्वव्याप्येति घटत्वादिवारणाय पदार्थेति
लक्षणान्तरमाह विभागेति उत्तरसंयोगहेतुत्वं पूर्वसंयोगनाशस्यैव न कर्मण इति मतनिरासाय
विभागपूर्वसंयोगनाशयोर्द्वारत्वप्रदर्शनं तथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः
हेतुपदं समवायिकारणपरं तेन न द्रव्यादावतिव्याप्तिः तेन संयोगविभागासमवायिकारणत्वं क
र्मत्वमिति सिद्धं एकैकासमवायिना संयोगविभागयोरित्यव्याप्तिरित्युभयोपादाने अत एव संयो
गविभागयोरनपेक्षकारणमिति वैशेषिकसूत्रे अनपेक्षकारणं असमवायिकारणमिति तर
त्नपंथाः तदवांतरभेदान्दर्शयति उत्क्षेपणत्वादयः कर्मत्वव्याप्यजातिविशेषा वि
जातीयत्वं तत्संयोगजनकतावच्छेदकतया प्रत्यक्षानुमानसिद्धा एवमूर्ध्वदेशसंयोगासमवायिका
रणं कर्म उत्क्षेपणं तथाधः संयोगासमवायिकारणं कर्म अपक्षेपणं अभिमुखदेशसंयोगास

ताद्दशनिश्चयत्वेन हेतुतास्तु संस्कारं प्रति तु ज्ञानत्वेन हेतुतेति वाच्यं तथा सत्युपेक्षादितः स्मृत्यज
नकत्वे ऽसंस्कारकल्पनापत्तेः तथा घटत्वप्रकारक घट विशेष्यकस्मृतिं प्रति घटत्व प्रकारक
घटविशेष्यक संस्कारत्वेन हेतुता अन्यथा घटादिसंस्कारात्पटादिस्मरणापत्तेः एवं सति स्मृति
प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतालाघवात् ननु तत्रापि समानप्रकारकत्वादिनिवेशः संस्कार कार्यकार
णभावेनैवातिप्रसंगनिरासात् इत्यलं बहुना तस्य स्मृतिजनकतायां सहकारिणमाह उद्बुद्ध इति उ
द्बोधपदार्थमाह उद्बोधश्चेति लाभः समवधानं एककालवृत्तित्वमिति यावत् सहकारिणो विशि
ष्य दर्शयति सहकारिणश्चेत्यादिना सदृशेति सादृश्यज्ञानस्योद्बोधकत्वं यथा शुक्तिदर्शनाद्र
जतस्मरणादिस्थले एवं ज्ञातमात्रस्य तत्त्वप्रणोनेष्टसाधनता स्मरणस्थले जीवनादृष्टस्योद्बोध
कता विस्मृतश्लोकादिस्मरणे मनः प्रणिधानस्य चापि चिन्तायां उद्बोधकत्वं आद्यपदेन संबंधि
दर्शनादेर्ग्रहणं यथा हस्तिपकदर्शनात् हस्तिनः स्मरणं ह्यनित्यस्यापकत्वलक्षणपति स्थितीति स्पर्शेति
वेगवदस्पन्दपावत्स्पर्शवद्वृत्तित्वं घटादावेवाभावादिति द्योतयितुं विशेषपदं लक्षणं तु पूर्वो
क्तलक्षणे पृथिवीपदस्थाने स्पर्शवत्पदप्रक्षेपादवगंतव्यं ग्रन्थकृत् आदिपदात् शरणादिग्र
हणं नामित्यस्य धनुरादेः पुनस्तादृगवस्थापूर्वरूपतापादकस्तत्संपादकक्रियाविशेषहे
तुरित्यर्थः बुद्ध्यादिभावनांतानामेकं साधर्म्यमाह एत इत्यादिना आत्मेति रूपादावतिव्याप्ति
वारणाय संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति गुणा कृष्णा इति द्रव्यास्युक्तानीति वद्धात्वे
पं संप्रतिकर्मणो लक्षणीयेलक्षनिरूपणार्थं पर्यायशब्दमाह चलनेति चलनं गमनं तदात्मकं
तज्जातीयस्वरूपं तन [illegible] कर्त्वं यद्रूपस्य वाक्।

गौ॰ कां॰
८६

प्रसिद्धं लक्षणमाह नित्यमिति संयोगविभागादिवारणाय नित्यमिति एकपदं स्वरूपकथनमात्रं न तु लक्षण
घटकं अव्यावर्तकत्वात् आत्मैकत्वादिव्याप्तिवारणाय अनेकेति अनेकसमवेतमित्यर्थः तेनात्यन्ताभावादि
वारणं अवान्तरभेदं दर्शयति तच्चेति परमिति परं व्यापकं अपरं व्याप्यमित्यर्थः परं दर्शयति तत्रेति सत्ता
रूपं सामान्यं परं सामान्यान्तरस्य सकलस्य व्यापकमिति निर्बाधं हेतुमाह बहुतीति सामान्यान्तरापेक्षया आधि
क्यदेशसंबद्धत्वात् प्रमेयत्ववदिति भावः अत्र समवायविशेषणं ज्ञानादिकवारणं संबद्धत्वमेकं हेतुनिष्ठ
तेन दृष्टान्ते समवेतत्वाभावान्न साधकवैकल्यं व्यतिरेके घटत्वादिकं वा दृष्टान्तो बोध्यः तस्य लक्षणान्तर
माह अनुवृत्तीति मात्रपदं द्रव्यत्वादिवारणाय तदर्थश्च अनुगतानुवृत्तिप्रत्ययप्रकारत्वे सति स्वाश्रयस्य
जातिमदपेक्षया अव्यावर्तकत्वे सति जातिमत्प्रतियोगिकभेदसाधने व्यभिचारित्वं प्रमेयत्वादिवा
रणाय सत्यन्तं घटत्वादिवारणाय विशेष्यं सामान्यादेरपि व्यावर्तकतया असंभववारणाय जातीति सामा
न्यमात्रमिति सामान्यमेव उच्यत इति शेषः एतत्पदेन वक्ष्यमाणसामान्यविशेषसंज्ञा निरासः अपरमिति
द्रव्यत्वादिजात्यन्तरं व्याप्यं सत्तापेक्षया अल्पदेशवृत्तित्वात् घटत्वादिवदिति शेषः व्यावृत्तेरपीति जा
तिमत्प्रतियोगिकभेदसाधकत्वादिति भावः अपिकारादनुवृत्तिप्रत्ययसमुच्चयः लक्षणं पूर्ववत् अनुवृ
त्तिप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यपदस्य व्यावृत्तिहेतुत्वं च विशेषपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति पंचम्यार्थः उच्यते
अनुगताकारस्य अलीकत्वात् वादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति अत्र केचिदिति व्यक्तीति अयं भावः अयं घ
टः इत्यादि सविकल्पके अतद्व्यावृत्तिरेव प्रकारतया भासते सा च घटेतरभेदरूपा अभावस्य तु तुच्छस्या
नतिरिक्ततया अलीकस्वरूपैव किमालंबनेनेति किं विषयेत्यर्थः अयमाशयः यथा अयं घटोयं घट इति
ज्ञानयोर्विषयभेदकत्वेनैव लक्षणं न तथा घटोयं पटोयमिति ज्ञानयोर्भिन्नविशेष्ययोरपीति सर्वानु

राम
८६

52

मवायिकारणमाकुंचनं तिर्यक्संयोगासमवायिकारणं प्रसारणं अग्रिमतोत्तरदेशसंयोगासमवायि
कारणं गमनमिति बोध्यं नन्वन्यान्यपि कर्माणि विद्यमानाः संति तत्कथं पंचैव दर्शितानि इत्यत आह भ्रमणाद
पठन्ति आदिपदाद्रेचनस्पंदोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनमनानान्तर्मतोदीनां ग्रहणं सामान्यलक्षणमि
अनुवर्ततीति स्ववृत्तिप्रकारिता निरूपितायत् किंचिद्विशेष्यत्वासमानाधिकरणविशेष्यत्वनि
रूपितस्वनिष्ठप्रकारिताशालिप्रत्ययत्वं अनुवृत्तिप्रत्ययत्वं अत्रैकस्मिन्नेव घटे रूपवान् रूपवा
नित्याद्यनुगतप्रत्ययहेतुत्वं रूपस्यैकैकरूपोत्पत्तेः एकं असमानाधिकरणं ते प्रथमज्ञानीयविशे
ष्यत्वस्यासमानाधिकरणत्वात् नानाविशेष्यकत्वानेकैकस्येव घटत्वादेः प्रकारतया भवति तादृ
शविशेष्यत्वासमानाधिकरणमिति नानाविशेष्यकैकप्रकारकप्रत्ययत्वहेतुत्वं वानुगम

हेतुत्वे

प्रत्ययत्वं विषयतया बोध्यं तेन न इच्छादावतिव्याप्तिः विषयतापि प्रकारता तेन न विशेष्ये
अतिव्याप्तिः प्रकारता च समवायसंबंधावच्छिन्ना बोध्या तेनाभावत्वादे [illegible]
निव्याप्तिः तथा समवायनिरूपितत्वे सति अनुवृत्तिप्रत्ययकारणत्वं सामान्यत्वमिति लक्षणं
सिद्धं गुरुत्वत्वादिज्ञानस्यातींद्रियत्वेपि ईश्वरस्य योगिनो वा तादृशप्रत्ययविषयत्वान्नाव्याप्तिः
एतेन सामान्यपदार्थे प्रत्यक्षं प्रमाणमादर्शितं लक्षणान्तरमाह द्रव्यादीति अत्र लक्षणत्रयं तत्र
घटत्वादौ अतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यवृत्तिजन्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमेकं विशेषपदार्थे अतिव्याप्तिवारणा
य घटत्वादि गुणत्वादिवारणाय जन्यत्वादि पटत्वादिसंग्रहायोपाधिपदं गुणवृत्तिवृत्तिपदा
र्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्वितीयं कर्मवृत्तिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तृतीयं एकलक्षण
परत्वपदार्थद्वयोपादानं [illegible] तेन [illegible]व्याप्तिः

त्यरूः व्यवहारः दूरे एकके [illegible] गुरुः [illegible] परमाणोरातौ द्विपत्वेपि पुंजस्य प्रत्य-
त्व५

गौ॰ का॰
६७

क्षत्वाद्धिति व्यभिचारि नच तदेकपक्षस्य हेतुः तत्परमाणौ भेदासिद्धेः प्रत्यक्षापितत्त्वपदार्थो
ग्रहात् तन्मात्रपरमाणुमात्रसमवेतत्वे हितिस्पन्दत्वं तस्मात् प्रतिनित्यद्रव्यमेको विशेषपदार्थः सएव
भेदकः इति संप्रदायः तदाम्नायदर्शनायाह नित्यद्रव्याणीति समवायं निरूपयति प्रयुक्त इति
व्याख्यातं प्राक् नन्वयुतसिद्धत्वं भवनशायत्ततयोः संबंधः कथं ज्ञातव्यः इत्यपेक्षायामाह सचोक्त
एवेति परमाणुपुंज एव घटः तत्सेनावनादीनामिवैकत्वं मित्यवयवविखंडकानां बौद्धानां मतं
दर्शयति नन्वित्यादिना बाधकाभावात् इति नन्ववयवरूपरमाद्व्यक्तितोऽवयविनिरू-
पादीनां रूपाद्यनुपलब्धिरेव बाधकं नच सजातीय संभेदादेव भेदाग्रहोपपत्तेः क्षमादीनामिति वाच्यं
तथाप्यवयवगुरुत्वैरवयविनि गुरुत्वोत्पादनात् पूर्वोपस्थिति कनकायत्तयाकुंडलावयव
विनतोलने पतनोत्कर्षप्रसंगात् सुवर्णखंडद्वयापेक्षया सुवर्णखंडत्रयपत्तोलने तथादर्शनादिति
चेन्न अवयवावयवि गुरुत्वैरेकजातीयपतनं जन्यते यथैकेन दंडेन दंडाभ्यां दंडैर्वा एकजातीय
एकघट उत्पाद्यते तद्वत्सुवर्णखंडत्रयस्थले च गुरुत्वद्वयारब्धमयुतसिद्धानां बहुत्वादेरपि प
तनप्रकर्षे नियामकत्वं कल्प्यते फलबलात् एतदेव समाहार गुरुत्वमिति कलं पन्नाविततन
विधिमुखप्रत्ययेति द्रव्यत्वादिप्रकारके त्यर्थः भावरूपा इति द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववद्भि
न्ना एवेत्यर्थः निषेधेति द्रव्यत्वाद्यन्यतमधर्मानिरूपितस्वनिष्ठविशेष्यता शालिप्रमा विषय
त्वमभावत्वमित्यर्थः अन्यथेह घटाभावो नास्तीति विषये घटे प्रतियोग्यभावमात्रेति व्याप्तेर्वा
रणाय निरूपितांते घटाभावस्वेति प्रमा विषये घटेत्तिव्याप्तिवारणाय स्वनिष्ठेति सप्तमपदार्थ
रूपोऽभावत्वमविशेषे घटे प्रतियोगित्वाभिवारणाय प्रमेति घटघभावाभावरूपस्य घटादेर्लेः

तम
६७

भवसिद्धं तत्रचज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्ययोः विषयभेदाभेदनियतत्वात् घटोयं पटोयमिति ज्ञानावैल
क्षण्याद्विषयैक्यं तत्रापि विशेषणयोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् विशेषणस्य घटत्वस्यैवाभेदं ज्ञायानित
स्माद्विशेषणाभेदादेवप्रत्ययवैलक्षण्यनियामकोऽत एवैकस्मिन्नपि घटे घटोयं द्रव्यमिति पृथिवी
यमित्यादिप्रत्ययभेदाइत्यलंबहुना इदानीमनुगतवृत्तिरभावरूपेवातिरिक्तास्तु सामान्यकार्यकार
णी किंभावरूपसामान्यपर्यन्तपदार्थान्तरकल्पनेनेत्याशंकते नन्वित्यादिना विधिरूपेति भावरूप
त्यर्थः विधिमुखेनेति गौरयमित्यादिना नञर्थानुल्लेखेनैव एकाकारप्रत्ययादित्यर्थः इदं चयद्य
पि प्रलयपदार्थे ध्वंसरूपे तमः पदार्थे तेजोऽभावात्मके च विधिमुखप्रत्ययदर्शनादसंगतं तथा
पि गवादिपदानां लाघवाद्गोत्वमेव शक्यतावच्छेदके ननु गोभिन्नभेदो गोत्वमस्तु किंच गोत्व
विशिष्टग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणज्ञानाद्गोभिन्नग्रहः तद्ग्रहे च तद्रूपगोत्वविशिष्ट
ग्रह इत्यन्योन्याश्रयः इत्यादि दूषणं बोध्यं गोभिन्नभिन्नोयं गौरयमित्यादिप्रत्ययवैलक्षण्य।
स्यानुभवविरुद्धत्वाच्चातिरिक्तं सामान्यमिति विशेषपदार्थं निरूपयति नित्येति यद्यपि [illegible] द्रव्यात्मक
त्वादावतिव्याप्तिः [illegible] पर्कं तथापि जन्यवृत्त्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति तल
क्षणं व्याख्येयं शब्दत्वादिवारणाय पदार्थेति लक्षणं तस्माह व्यावृत्तीति मात्रपदमनुवृत्तिबु
द्धिवारणाय तेन न द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः सामान्यरहितत्वे सतीत्यपि बोध्यं तेनेतरव्यावृत्तिक
रूपादिव्यक्तिनिरासः ननु विशेषपदार्थे किं प्रमाणं न चात्यन्तसंकीर्णानां परमाण्वादीनां का
लाकाशादीनां च भेदकधर्मं विनाभेदासिद्धेस्तदर्थमेकैकविशेषः कल्प्यत इति वाच्यं एकरू
पकस्य रूपादिव्यक्तेर्विभेदकत्वसंभवादिति चेन्न यद्वयपरमाणुरेतत्परमाणुभिन्नः एकरू

न्या०कौ०
१०१

ज्ञानमस्तीत्यादिशाब्दबोधदर्शनात् अर्थेति विषयविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मनसा ग्रहणादित्यर्थः एतेन निर्विषय
मेव ज्ञानं ज्ञायते तथापि विषयांशे न प्रत्यक्षं विषयता किं त्वाकारेणानुमेयत्वमित्यादिकमसं गतमिति सू
चितं मनोरूपप्रमेयं निरूपयति अंतरिति प्रवृत्तिरूपप्रमेयांतरं दर्शयति प्रवृत्तिरिति धर्माधर्ममयी जगज्ज
नकेत्यर्थः तत्स्वरूपमाह यागादीति रागादि क्रियते तज्जन्यते नयेमुत्पत्या यागादिजनककृतिरूपेत्यर्थः
आदिपदान्निषिद्धपरिग्रहः तथा च धर्माधर्मजनकीभूतजन्यकृतित्वं प्रवृत्तित्वमित्यर्थः जीवनयोनियत्न
वारणाय भूतेति ईश्वरप्रयत्नवारणाय जन्यपदं सा च त्रिधा वाक्प्रवृत्तिर्बुद्धिप्रवृत्तिः शरीरप्रवृत्तिश्चेति त
त्र वचनद्वारा धर्माधर्मजनिका अध्यापनादिरूपा बुद्धिद्वारा अदृष्टजनका द्वितीया शरीरक्रियाद्वारा तथा
भूता तृतीया अदृष्टद्वारा प्रवृत्तेर्भोगसाधनत्वं दर्शयति तस्या इति प्रवृत्तेरित्यर्थः तयोरिति पाठे धर्माधर्म
योरित्यर्थः जगतः संसारिसमूहस्य व्यवहारो ज्ञानं सुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति यावत् तत्साधन
त्वादित्यर्थः जगत इति कार्यमात्रस्येत्यर्थे व्यवहारस्येति व्यर्थं स्यात् दोषाख्यं प्रमेयं लक्षयति दोषा इति
अदृष्टजनकप्रवृत्तेः साधारणकारणत्वम् विशेषगुणत्वं दोषत्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं दोषं विनापि ज
नकादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् असंभववारणाय जनकांते अदृष्टवारणाय साधारणमिति सुखादिवार
णाय कारणांतं यज्ञेत्यादिविधिवाक्यवारणाय आत्मेति आत्ममनोयोगवारणाय विशेषेति रागइच्छेति इ
च्छाविशेष इत्यर्थः स च स्वसमानाधिकरणदृष्टोत्पादकयत्नजनकेच्छारूपः तेन नेश्वरयोगिनोरि
च्छायामतिव्याप्तिः द्वेष इति व्याख्यातं प्राक् विपर्यय इति अनात्मनि देहादौ आत्मत्वभ्रमरूपो विपर्य
य विशेष इत्यर्थः प्रेत्यभावाख्यं प्रमेयं निरूपयति पुनरिति पुनः पदेन मरणोत्तरत्वं सूचितं इदं बोध्याप
कं आत्मनो पूर्वदेहादिसंबंधः प्रेत्यभाव इत्यर्थः प्रेत्य मृत्वा भवनमुत्पत्तिरित्ताहृशार्थपरत्वं प्रेत्यभाव
पदस्य दर्शयति स चेति पूर्वदेहेति पूर्वदेहाय जीवनादृष्टध्वंसः पूर्वदेहावच्छिन्नदुःखजनकात्मम

लोकं[illegible]नं मंदाकिन्यवगाहनादिदर्शनमिति संक्षेपः स्मरण[illegible]ति स्मरणजन्यज्ञानमनुभव इत्यर्थः
तेन न सिद्धान्तविरोध इति केचित् अयथार्थमिति अत्रापि सर्वमित्यनुवर्तते ननु स्वप्नस्यापि क्वचि
द्यथार्थता संभवति यथा स्वप्ने [illegible] इत्याशङ्क्याह दोष इति मनसो निद्रि
यप्रदेशावच्छेदेनात्मसंयोग एवात्र दोषः तत्प्रयोज्यत्वमित्यर्थः तदिति स्थान इति पसं[illegible]कौस्तु
भ[illegible] तत्स्थाने [illegible]त्वेन [illegible] बोधो दयादिति भावः दोषस्य [illegible]मस्यैवोत्पत्तेः स्थानत्वेन
न तत्प्रतिभेदत्वाभ[illegible] इदानीं ननु [illegible]विषयत्वं [illegible] नास्ती
तिन्यायमात्वमिति [illegible]ः अत्र कश्चित् सर्वं ज्ञानं साकारं जन्यम् [illegible] योग्यो जन्यपदार्थः सा
कारः ज्ञानं निराकारं [illegible]भावात् जन्यत्वादेश्च जन्यपदार्थस्य निराकारत्वाभावादित्यर्थ
[illegible]र्थः तेन न प्रतिबिम्बप्राप्तिरित्याह तन्मतमा[illegible]ते न चेति आकारो[illegible] ज्ञानेन ज्ञाने न प्रवि
[illegible]न तत्र स्वविषयित्वं जन्यत्वमित्यर्थः साकार[illegible] मूलग्रंथे दूषितं स्मारयति तत्र स्व
प्रविषयित्वस्य स्वरूपसंबंध[illegible]स्य विषयजन्यत्वे[illegible]ः अतीतानागतादिविषयकज्ञा
नस्थले व्यभिचाराच्च यदि[illegible]नाकार एव विषय[illegible] इति मतं तदाभोजने नैव भोज
नज्ञानेनापि तृप्तिः स्यादित्याके[illegible]नुसंधेयं रज्जुसर्प[illegible]स्थले आकारेण विषयानुम
न मितिमतं निराकरोति अत एवेति यतो ज्ञानं [illegible]साकारं [illegible]विषयजन्यत्वमानाभावात् इत्य
र्थः दूषणान्तरमाह [illegible]ति तत्र [illegible]सिद्धसाधनमिति भावः ज्ञाने विषयसंबन्धमेवोत्पद्यते
न तु तदुत्पत्तेः सद्विषय[illegible] भवतीति [illegible]पति सर्वमिति अर्थमि[illegible]मिति विषयनिष्ठवि
षयता निरूपित विषयता[illegible]विषयमित्यर्थः न तु विषयग्राहकमात्रग्राह्यमित्यर्थः

बेर उत्पत्ते   त्वात्   ति

जौ० को० १०२

रणाय समानकालीनांतःप्रकादिमुक्तावच्छिन्नवारणाय समानाधिकरणे इत्युक्ते कत्वादिसमानकालीनत्वादसंभव
वारणाय विशेति । यथा हि ध्वंसेतिव्याप्तिवारणायानेति मुक्तात्मघटसंयोगध्वंसातिव्याप्तिवारणाय चरमविशे
षणपदं न च स ध्वंसो लक्ष्यः घटस्यापि मुक्तापत्तेः न चैवमात्मजनकादृष्टसमानकालीनत्वादसंभव इति वाच्यं
योगभोगसाधनंच प्रत्ये[क]वादृष्टस्य हेतुत्वं यो[गि]कारणं मोक्षस्य तत्त्वज्ञानेनादृष्टजन्यत्वाभाववत्त्व
व्यथा तत्वा[ग्रे] प्रत्यपि [च] दृष्टान्तरापेक्षायां अनवस्थापत्तेः [शा]दनिर्मोक्षापत्तेरिति चेन्नैवं चरमदुःखसाक्षात्
कार । समानकालीनत्वस्य असंभवात् वर्तमानाप्यचिरमनुभूत इति तस्माद्दुःखध्वंसस्यात्यंतिकत्वम

तदुक्तं

बहुवचनमिति चेत् समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसो मोक्षः इदानीं तन मुक्त
व्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति घटात्मसंयोगप्रागभावादिनाले भववारणाय दुःखपदं मुमुक्षुप्राग

सं० ९   ख ९

प्तिवारणाय प्रागभावेति मुक्तात्मसंयोगध्वंसवत्वात् इदानीं मुक्तत्वप्रसक्तेश्चरमदुःखेदं न च तस्या पुंपोत्पदुः
खध्वंसस्य दुःखप्रागभावासमानकालीनतयातिव्याप्तिरिति वाच्यं असमानकालीनत्वस्य दुःख
विशेषणत्वात् इति सर्वमतसिद्धं कस्यापि मते मुक्तस्य दुःखोत्तं गीकारात् परं तु तादृशदुःखध्वंस
स्य मुक्तित्वे विवादः तथा हि भट्टमते नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति अत्र सुखाभिव्यक्तेः सांसारिक
दशायामपि सत्वादतिव्याप्तिरतो नित्येति सुखविशेषणं अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषा
पत्तेः । न च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरत्वेन हेतुत्वान्मुक्तस्य नित्यसुखाभिव्यक्तेः कारणाभावना
स्तीति वाच्यं शरीरजन्यतावच्छेदकजातिविजातीयकल्पनात् नित्यसुखाभिव्यक्तौ तु चरमदुःख
ध्वंस एव कारणं नित्यसुखे च नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिः प्रमाणमिति तदभिप्रायः तन्न मुक्तजी
वस्य नित्यसुखे मानाभावात् अहं सुखी न दुःखी मम इदानीं सुखं जातमिदानीं सुखं नास्तीत्या

एम १०२

उपांत्यदुःखस्य चरमदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात् अन्यमुक्तानादशायामात्यंति
तिकदुःखध्वंसोवृत्तः

नः संयोगनाशेन वापूर्वदेहनिवृत्तिः प्रेत्यभावस्यार्थः भावपदार्थमाह उत्तरेति स्वीयादृष्टाकृष्टदेहांतरसंबंध इत्यर्थः देहसंघातो देहसमूह इत्यर्थः संसारस्य धारावाहिकत्वात्प्रेत्यभावोऽनन्तःप्रवाहमिति व्यत्ययेन साधुत्वेतिवाचस्पतिमिश्राः फलाख्यप्रमेयमाह फलमिति भोगपदार्थमाह सुखेति जीवन्मुक्तस्यापि भोगो भवत्येव किंतु नासौ बध्यत इति विशेषः अत एवोक्तमसक्तो हि तीर्थपरो भुंक्त इति दुःखाख्यप्रमेयमाह पीडेति पूर्वोक्तं सर्वं स्मारयति तदेति अपवर्गं लक्षयति मोक्षइति अपवर्जनमपवर्गः संन्यासादिभ्रमनिरासाय मोक्ष इति प्रसिद्धार्थैकपर्यायपदं तत्र प्रदर्शनं मोक्षलक्षणमाह सेवेति एकविंशतीति

२१ तथाच मुमुक्षुहेयत्वेन रूपेण दुःखपदस्य जहत्स्वार्थलक्षणया एकविंशतिप्रभेदोपस्थापकत्वबोध्यं आत्मापवर्गान्यप्रमेयत्वमेकविंशतिदुःखानां साधारणधर्म इति केचित् इदं च मुक्तिकाले एकविंशतिदुःखानामभावप्रदर्शनाय स्वरूपकथनपरं न तु लक्षणांतर्गतं प्रयोजनाभावान्मुक्तिलक्षणे दुःखपदमात्मविशेषगुणपरमेव ॥ नन्वेवं सति पचक्कमिकमुक्तौ ब्रह्मणा सह मोक्ष इत्युक्तस्तत्र ब्रह्मलोकीयचरमसुखध्वंस एव मोक्षः तत्र दुःखाभावादित्येकविंशतिपरत्वमेव दुःखपदस्येति चेन्न स्वर्गपातादिवत् तत्रापि मरणजन्यपत्त्याः दुःखोत्पत्तिकारात् अदृष्टासाधारणकारणत्वेन दुःख पदस्य सुखदुःखोभयपरत्वाद्वा एकविंशतिप्रभेदपरत्वे सर्वेषां चरमदुःखध्वंसस्य चरमदुःख त्वेतरदुः त्मकदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादसंभवापत्तेः न चास्तु चरमभोगध्वंस एव मोक्षः वाच्य चरमभोगध्वंसस्य पुरुषार्थत्वात् दुःखस्य निवृत्तिध्वंसः सांसारिकध्वंसाति व्याप्तिवारणाय आत्यंतिकी ति ननु किमिदमात्यंतिकत्वं न तावद् दुःखसमानकालीनत्वं प्रागभावादिदुःखध्वंसादेरस्मदादिदुःख समानकालीनत्वेन तत्राव्याप्तेः स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं सुषुप्तावतिव्याप्तेः अ
साधिकरणविशेषगुणसमानकालीनात्मविशेषगुणध्वंसो मोक्षः संसारकाले नेत्यतिव्याप्तिवा

५१

तिकत्वं विशेषणमित्यपरे : तन्न मुक्तस्य दुःखप्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अपि च मुक्तिरूप
दुःखप्रागभावस्य किं दुःखप्रतियोगिनामीतं तत्प्रागभावानां नष्टत्वात् नापि भाविसमानाधिकरणस्य तस्या
प्रसिद्धेः प्रागभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् किन्तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः ननु कस्य दुः
खस्यात्यन्ताभावो विवक्षितः परदुःखस्येति चेत्तदा सर्वदेव सत्त्वात् सिद्धः स्वदुःखात्यन्ताभावस्य तु स्वात्म
न्यसंभवः त्रैकालिकाभावस्यैवात्यन्ताभावत्वात् एवं च घटादेरपि तत्त्वान्मुक्तिप्रसंगः अत्यन्ताभावस्या
जन्यतया मुक्तेः पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वानुपपत्तिश्चेति चेन्मैवं स्वदुःखानां सामयिकात्यन्ताभावस्य वि
वक्षितत्वात् न च घटादेरपि तस्य तत्त्वं वस्तु दुःखसाधनध्वंसस्य संबंधेन तद्दुःखस्य विवक्षितत्वात् यद्यपि
दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषार्थः तादृशाभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टाभावस्यात्यन्ताभावस्य पुरुषार्थत्वे
विशेषणस्य तादृशध्वंसस्य जन्यत्वमिति विशिष्टस्यापि साध्यत्वं बोध्यं अत एव दुःखेनात्यन्तविमुक्त
श्चरतीति श्रुतेः तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति चात्यन्तपदं अपि तदिति तन्न दुःखसाधनध्वंसस्यात्यन्ता
भावसंबंधे प्रमाणाभावात् तादृशदुःखध्वंसापेक्षया गौरवाच्च तत्र यावदात्यन्तपदस्य ध्वंसगत
निरुक्तात्यन्तिकपरत्वात् एके वेदान्तिनस्तु ब्रह्मैव तदा तत्कार्यादविद्यायां निवृत्तायां केवल
स्यात्मनः स्वप्रकाशकमनन्तपावस्थानं मोक्ष इति वदन्ति तदपि न युक्तं तादृशस्य ब्रह्मणो नित्यत
या संसारिदशायामपि तदनपायात् तस्य च स्वतः सिद्धत्वेन मुक्तेः प्रयत्नसाध्यत्वाभावापत्तेश्च नि
त्यज्ञानस्य पौष्पदार्थान्तररूपतया वा अविद्यायाः निवृत्तेः सुखदुःखाभावान्यतररूपत्वाभावात्
नातिरूपाधिपुरुषेच्छाविषयत्वरूपपुरुषार्थत्वं तादृशसाधनत्वाभावेन नोपायत्वमपि तस्या ध्वं
सरूपायाः अधिकरणस्वरूपत्वे प्रयत्नसाध्यत्वाभावः इत्यात्यन्तिकत्वेः पादुका नरहरिसंतेयः

मो० ऽऽ० १०३
दा०
56
त्व०
राम
१०२

या ३ द्वितिः

बाधितप्रत्यक्षत्वाबनाच्च आनंदमितिश्रुतेर्नानंदात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः किंतु मत्वर्थीयप्रत्ययेनानंदवदित्यर्थः
अन्यथा नपुंसकलिंगत्वानुपपत्तेः तथा च यथा शब्दवत्त्वरूपाकाशत्वविशिष्टस्य नित्यत्वेपि न शब्दस्य
नित्यता तथा चानंदशब्देनानंदवतो नित्यत्वे बाधितेपि नानंदस्य नित्यत्वं प्रतीयेत वस्तुतस्तु नित्याद्विभु
तिरीश्वररूपब्रह्मपरा तस्य च दुःखात्यंताभाववत्त्वमेवानंदत्वं अस्तु वा नित्यसुखवानीश्वरः तथापि
जीवस्य मुक्तताद्दशायां नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवती सत्रमार्ग भावः यत्तु तत्र अशरीरं वाव संतं प्रिया
प्रिये न स्पृशत इति मुक्तस्य सुखादिसंबंधाभावबोधिका श्रुतिर्बाधिका न च घट इति घटपटोभयाभाव
प्रतीतिवत् सुखवत्त्यपि सुखदुःखोभयाभावप्रतिपत्तिर्नानुपपन्नेति वाच्यं छत्रपदवैयर्थ्यापत्तेः वा[illegible]
[illegible]तमिति पदं कुलु किंस्यं तेन संसारतादृशायां पूर्वशरीरनाशानंतरं अशरीरत्वेपि न क्षतिः तथा य
त्रतस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं जिघ्रेत् केन किं स्पृशेत् केन किमभिवदेत् केन कं शृणु
यात् केन किं मन्वीत केन किं विजानीयादित्यादिबृहदारण्यकश्रुतिरपि बाधिका यत्रेति यत्र द
शायामस्य सर्वं देहेंद्रियविषयस्वरूपं हित्वेति शेषः आत्मैवाभूदात्ममात्रमेवावस्थितो भवदि
त्यर्थः अनया श्रुत्या मुक्तस्य ज्ञानसामान्यसामग्रीविरहात् ज्ञानसामान्याभावो दर्शितः इति कु
तो नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तस्येति स्वयमूहनीयं अस्तु वा आत्यंतिकदुःखप्रागभावो मोक्षः तत्रात्यं
तिकं न विनाशित्वं संसारितादशायामपि तत्सत्त्वेनातिव्याप्तेः किंतु समानाधिकरणदुःखजनक
प्रागभावसामान्याभाववद्विशिष्टत्वं चरमदुःखोतिव्याप्तिवारणाय दुःखेति सुषुप्तिव्याप्तिवारणा ९२
य दुःखजनकप्रागभावेति वैशिष्ट्यं कालिकसामानाधिकरण्येन बोध्यं समानाधिकरणपदं दुःख
ध्वंससमानकालीनत्वमात्यंतिकत्व[illegible] संसारिके [illegible] दुःखप्रागभावे आत्य

ति

गौ०का०
१०४

गसिद्धिवशात्क्लेशजात्यायुर्भोगरूपपरं तं चात्मकं वे धापेन मेत्वातं मोक्ष इत्याहुः तन्न यदित्वा तं दुःखतत्
साधननिवृत्तितदा स्मनूसंभव पदिच योगवशात् प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यं तदा स्वर्गादिवत् दुःखानंतर्यत्वादि
नाशित्वाच्च हेयमेव मुमुक्षुणामिति चार्वाकादयस्तु दुःखहेतुतया शरीरादिवदात्मनोपि नाशो मोक्ष इति वे
दंति तेषां मते शरीराद्यतिरिक्तं यथात्मत्वं नास्ति तदा कस्य नाशः यदि वास्ति तदा धर्मिग्राहकमानेन तस्य
नित्यतया पि सिद्धे नाशो न संभवी अयथाहमिति निश्चयय एव आत्मास्तु विनाशो वेति चेदस्मन्मते विज्ञानाभा
वो मुक्तावचनरूपपरं तु ज्ञानातिरिक्तात्मनि प्रमाणाभावेति तद्दर्शितमात्मग्रंथे विज्ञानवादिनस्तु विज्ञा
नं द्विविधं आलयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानं च तत्र प्रथममेव वर्त्तणीकं [illegible] तत्र
प्रवृत्तिविज्ञानं घटपटादि विविधाकारं तदुपादानमालयविज्ञानं निर्विषयं तदतिरिक्तं सर्वमेवालीकं त
त्र संसारकालीनप्रवृत्तिविज्ञानसंतानोच्छेदे केवलालयविज्ञानधारा मोक्ष इति मन्यंते तन्न विज्ञानसामा
न्यं प्रत्येव शरीरादिहेतुत्वस्यौचित्यात् मुक्तिकालीनायां विज्ञानधारायां सत्त्वे प्रमाणाभावादिति संक्षेपः
एकविंशतिदुःखानि दर्शयति शरीरमिति यद्यपि षडिंद्रियाणि षड्विषयाः एतावन्मात्रमपेक्षितं तेषु श
रीरस्य चक्षुरादिविषयत्वात् बुद्धिसुखदुःखानां मानसविषयत्वे यदि [illegible]दे नैव संग्रहसंभवात् तथापि श
रीरबुद्धी दुःखाश्रयाधारणकारणत्वात् सुखदुःखादीनामन्यथापि [illegible]मिति सूचयितु
मुक्तेति दुःखमेव हेयं तदन्यविंशतिकं च तत्संबंधितयेति सूचयितुं पृथगुपादानमिति बोध्यं ननु श
रीरादीनां तदात्मसंबंधिनां तदात्ममुक्तौ निवृत्तिः संभवति विषयाणां तु रूपरसादीनां कथं न हि चैवें
द्रियविषयाणां सर्वेषां विनाशश्चैत्रस्य मोक्ष इति कश्चिदभ्युपैति संभवति वा चक्षुरादिजातीनां नित्यत
या निवृत्तेरसंभवादिति चेन्नैवं विषयपदेन च विषयसंबंधिरागस्योक्तत्वात् संचोक्त दृष्टरूपरतिन

एम
१०४

त्रिदंडिवेदान्तिनस्तु परमात्मनि जीवात्मलयो मोक्षः लयो नाम जीवस्य लिंगशरीरनाशः लिंगशरीरं च पंचतन्मा
त्रपंचमहाभूतकार्यं द्विपाणिपादिलिंगं नि जीवस्य सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छेदकमित्याहुः तदप्यविद्या
नाशस्य पुरुषार्थतया पूर्वोक्तदूषणग्रस्तं सेश्वरास्तु पुरुषं न कर्तृभोक्तृत्वादिकं किंतु त्रिगुणात्मिका प्र
कृतिरेका नित्या परिणामिनी तस्याः प्रथमपरिणामो महत्तत्वं बुद्धितत्वमिति वाच्यते कर्तृत्वादिकं तस्यैव
तथा भानाभिकं च नापि तस्यैव भावाः पुनः द्विविधं यथा धर्माधर्मज्ञानाज्ञान वैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यरूपं
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः हृष्टसंस्काररूपं च कार्यकारणयोरभेदाच्च प्रकृतिः कर्त्री उच्यते पुरुष तु
स्तु चैतन्याश्रयः धर्मधर्मिणोरभेदात् ज्ञानस्वरूपोऽपि अकारणोऽकूटस्थो नित्य इति चोच्यते तत्संबंधाज्ज
डस्यापि महतः स्वच्छस्य चेतनत्वाभिमानश्चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानः एवं तन्निष्ठकर्तृत्वस्य पुरुषेऽध्या
ध्या[illegible]हारः इत्थं च बुद्धितत्वस्यज्ञानस्वभावः परि[illegible]णामः तेन संबद्धो विषयः स्वरूपतिरोधायक इति
बुद्धितत्वनाशे सुखदुःखादिविषयावच्छेदेन पुरुषस्य स्वरूपतिरोधानाभावादकर्तुरभोक्तुश्च त[illegible] नरू
पस्यावस्थानं मोक्षः अत एवोक्तं मनोनाशो महोदय इति मनो बुद्धितत्वमिति तदपि न साधीयः बुद्धितत्व
नाशस्य स्वरूपतिरोधानाभावस्य वा सुखदुःखाभावभिन्नत्वेनापुरुषार्थत्वात् तदनयापत्तेश्च किंच सोम
स्य कृति धर्माधर्मसमानाधिकरणत्ववद्बुद्धितत्वसामानाधिकरण्यस्याप्यौचित्यत्वात् अहं कर्ताऽहं सुखीत्या
दिवद्बु[illegible]तनोऽहं करोमीत्यबाधितप्रतीतेः किंच बुद्धितत्वं नित्यमनित्यं वा नित्यं चेत्तदा बुद्ध्युपहितचै
तन्यस्य सर्वदा सत्वादनिर्मोक्षः अनित्यं चेत्तर्हि नित्यभावस्य उत्पत्तिनियमाज्जन्यतावाच्या तथा च तदु
त्पत्तौ एवं तत्परिणामरूपादृष्टविरहात्तदपि नोत्पद्येत संसाराभाव एव स्यादिति तदुक्तमाचार्यैः कर्तृ
धर्मा नियंतारश्चेतितारश्च त एव तु अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुव इति पातंजलास्तु योगिनोऽपि

गौरीकां॰ १०५

भावस्यापेक्षा। वदेव हितत्वान्मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वमिति संक्षेपः अपवर्गोऽस्त्विति प्रकारं पृच्छति सपुनरिति
कथं केन प्रकारेणोत्पद्यते तत्तात्पर्यः शास्त्रादित्यनेन श्रुत्यादिशास्त्रजन्यं श्रवणमादर्शितं तदुक्तं श्रोतव्यः श्रु
तिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति विदजेत्यनेन च मननं दर्शितं अत्र च परमात्मा। इतरेभ्योऽभिधत्ते ज
गत्कर्तृत्वादित्याद्यनुमानं च तत्प्रतिपादकतया। परमात्म प्रतिपादकश्रुतीनां प्रयोजकं शास्त्रादिति पंचम्या
प्रदर्शितं सर्वं समस्तमिति ज्ञानसत्त्वेऽपि न तत्त्वज्ञानमिति समस्तपदविशेषणरूपेण ज्ञानलाभार्थं विषयेभ्यो
दिनाम्भो ह्यधिकारो दर्शितः। अन्यथा विषयासक्तत्वमात्तोपायकर्मस्वप्रवर्तते: ध्यायिनो निदिध्यासनं कु
र्वतस्तात्पर्यः ज्ञानस्य परिपाके फले योगजधर्मरूपं तद्ध्यानं साक्षात्कृतौ आत्मानौ जीवात्मपरमात्मानौ
येनसत्तथा तस्य तात्पर्यः अथात्मतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिं प्रति कारणं तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतिपरमात्म
प्रकरणीयश्रुतेः आत्मानं चेद्विजानीयाद् अयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्व
रेदिति जीवात्मपरत्वेनैश्च तत्र परमात्मसाक्षात्कारे [illegible] क्लेशेति क्लिश्यते
संसारयातनानुभवः क्लिश्यतेऽनेनेति क्लेशः सवासनमिथ्याज्ञानं तद्रहितस्य तात्पर्यः यथाश्रुत तत्त्वज्ञा
निनो विशारदस्य कर्माधीनदुःखसत्त्वाऽसंगतेः निष्कामकर्मेति ज्ञात। कृतात्मन इत्यत्र हेतुत्वेनान्वितं
कामः फलकामना तद्रहितानां भगवत्प्रीत्यर्थं विहितानां कर्मणाम् आत्मशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानं प्रतिहेतु
त्वात् काम्यनिषिद्धकर्मणां तु स्वर्गादिफलजनकत्वेन प्रतिबन्धकतया मुमुक्षुभिर्वर्जनीयं अत एवं कर्म
फलकामनां विना भगवत्प्रीत्यर्थं कृतैः कर्मभिः पापक्षयपूर्वात्मशुद्धिर्भवति ततो विषये वैराग्यं ततः
[illegible] श्रवणादौ प्रवृत्तिः ततः श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः ततः सवासनमिथ्याज्ञाननाशः प्रार
ब्धेतरपूर्वकर्मनाशश्च ततः प्रारब्धकर्मणां भोगात्क्षयेसति मिथ्याज्ञानाभावादन्यकर्माऽसत्त्वभावे
योगजधर्मप्राप्तसतिः जीवात्मसाक्षात्कारे यथापि मनःसंयोगास्तथापि तोद्दृश्यकालाकाशभिन्नतया तत्
साक्षात्कारोऽनयोगजधर्मविनेति ज्ञापितदपेक्षा॰

३४ 58 एम १०५

प

काप्यनुपपत्तिरितीत्तो शरीरादेः प्रपञ्चमुपादानमिति द्रष्टव्यं विषयपदे नात्र विषयसंबंधिदुःखपदमात्मविशे
षगुण एव मुख्यमन्यत्र गौणमिति दर्शयति गौणमुख्येति ननु मोक्षे दुःखवत्सुखस्याप्यभावात् तुल्याप
ायत्वेन प्रेक्षावतां कुतस्तत्साधने प्रवृत्तिरित्यत आह सुखमिति दुःखमेव दुःखानुविद्धमेव अनुषं
गपदार्थमाह अविनेति अविनाभावो व्याप्तिः तथा सुखेन दुःखासमानकालीनेन दुःखव्याप्यत्वा दित्यर्थः

लक्षण्

यद्वा दुःखाव्याप्यत्वेनैकरूपेण यावद्दुःखपदं दुःखादीनां सर्वेषामुपस्थापकमिति तात्पर्यं एतदेव दर्शय
ति सर्वेति उपचारो लक्षणेत्यर्थः विषयत्वेति ताद्दृशमधु निर्मुक्ते विषं . मुक्तमिति वि . षा विनाभावात्
लक्षणया विषयपदप्रयोगादित्यर्थः अप्रमाणमपः स्फर्णादिसुखस्यापि वह्निवितव्यपसाध्यत्वात् भी
त्यादिजन्यदुःखांतरित्वात् विनाशित्वेनोत्तरकालिकदुःखसत्त्वाच्च मधुविषसंपृक्तान्नभोजन
जन्यतृप्तिवद्दुःखानुविद्धत्वं किं पुनरन्येषां वैषयिकसुखानां दुःखवहुलत्वाद्वाच्या तेषु च वहुल
तर प्रहार परिश्रमप्राणवियोगकालस्य जलपानजन्यसुखवद्वैषयिकसुखविषयमगतत्वा नुराणां
रागिणां मग्नत्वमाजलेषु मरुमरीचितत्वानां मगाणमिवापातत्तः सुखवोधः तथा च पंच विवेकि
नः सुखमात्र लि प्सवो दुःखभीरवः त्रिरः क्षेदश्चेत्तत्भवति तदा भव . नु चोपे तु कर्तव्यमेवैतस्य सापेक्षो
रागाधात्तो त्रमवुद्धपापकर्मस्वनधिकारिणः यस्य वहुजन्माराधितभगवत्कृपया दुःखवत्सुखादि
ष्वपि वैराग्यं स एव मोक्षो पापात्मसाक्षात्कारकरणेश्रुतिः काम कर्मसु श्रवणमननादौ च प्रवर्तते त
स्य च केवलदुःखाभावार्थिनो दुःखाभावदशायां सुखेनास्ती तिज्ञानं न प्रतिबंधकं यथा ग्रीष्मकालीनम
ध्यं दिनमार्त्तंडकरप्रतप्तस्य हू . रान्नीत गुरुभारस्य भारवाहकस्य पदे वादनुपम च्छायां समासाद्य क्षिप्र
पिपासोः सुषु प्तौ भोजनपानादिज्ञानं नास्तीति ज्ञानं न प्रवृत्तिप्रतिबंधकं तद्वत् अतएव सुखापेक्षया दुःखा

गो० का०
१०६
स्पर्द्ध
59

गमइत्यत्र पूर्वकर्मनिवृत्तेर्हेतुत्वेनोध्यं एवमपूर्वशरीराद्यभावे पितस्याएव हेतुत्वे अत्रेदं तत्त्वं कर्मतावद्द्वि
विधं प्रारब्धं अप्रारब्धं च अत्र विद्यमानशरीरारंभकं कर्म प्रारब्धमित्युच्यते तद्भिन्नमपरं नाशुकं द्वितीय
नेकर्मकल्पकोटिशतैरपि इति स्मृतेः प्रारब्धकर्मपरत्वे अन्यथा प्रायश्चित्तादिविधिवैफल्यापत्तेः
तत्र च शास्त्रबोधितनाशु[illegible]कानाश्यकर्मत्वं भोगकार्यतावच्छेदकं तत्त्वज्ञानस्यापि कर्मनाशकत्वेन
शास्त्रबोधितं क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनीति श्रुतेः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते
ऽर्जुनेत्यादि[illegible] तेष्वस्त्वेव प्रारब्धेतरकर्मपरं परमज्ञानिनां दत्तात्रेयप्रभृतीनामपि भोगश्रवणात् न
च शापभित्तिविध्यनुपपत्त्या शापभित्तानाश्यकर्ममात्रनाशकत्वमस्तु भोगस्य तत्त्वज्ञानस्य तु कायव्यू
होत्पत्तिद्वारा भोगद्वारा च कर्मनाशकत्वमिति वाच्यं कायव्यूहभोगयोस्तत्त्वज्ञानव्याप्यत्वमानाभावात्
तत्त्वज्ञानं विनापि सौभर्यादेः कायव्यूहदर्शनात् तस्मादेनव्याप्तासिद्धेः दर्शितश्रुत्यादिबलात्
नाशकमिति [illegible] प्रारब्धमात्रपरत्वे तत्त्वज्ञानिनोऽनिर्दिष्टकर्मभोगार्थं कायव्यूहकल्पनमप्रा
माणिकं अन्यथाकल्पान्तरस्थायिफलजनकप्राचीनकर्मवतः काशीमरणादौ तत्त्वज्ञानात्काय
व्यूहेजातेपितावत्फलानुपपत्तेरनन्तकल्पमोक्षाभावप्रसंगात् यदि च काशीमरणोत्तरमपि भो
गावसानाभवतीति प्रामाणिकं तदा तदपि प्रारब्धं तत्त्वज्ञानाद्यनाश्यमिति कल्पनीयमिति दिक्
कार्याणि शरीरस्य कारणाभावादित्यर्थः उपसंहरति सोपमिति प्रमेयपदार्थं निरूप्य शेषपदार्थं
निरूपयितुमाह इहेदानीमिति एकस्मिन्निति इमौ प्रमाणपुरुषौ विनिर्णये अतिव्याप्तिवार
णाय एकस्मिन्निति समानाविशेषणलाभः स्यादद्वयमिति निर्णयवारणाय विरुद्धेति अयं

राम
१०६

नमोक्तं निष्पत्तिरिति ननु तत्त्वज्ञानं विनापि गंगास्नानकाशीमरणतुलापुरुषदानादिकर्मणां सात्त्विको हेतु
त्वं श्रूयते तत्कथं कर्मणां न तत्त्वज्ञानोपयोगित्वं हेतुर्मुच्यते तस्मात्त्वरमदुःखनिवृत्तेः तत्तत्कर्मनाश्यतावं
च्छेदकवैजात्यकल्पना व्रीहियववत् उभयकर्मणो मुक्तिहेतुत्वे विकल्प इति चेन्न संसारस्य सकार
णादिसंवासनामिथ्याज्ञानस्य त्वनर्थो हेतुनितस्यात्यंतिकोच्छेदे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारि
तकारणताकतत्त्वज्ञानमेव कर्मस्थलेपि कल्प्यते अत एवं मेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्य तप
तेऽयनायेति श्रुतिरपि तत्त्वज्ञानाद्विघटिता मोक्षसामग्री नास्तीति प्रतिपादयति अतिमृत्युमिति
[illegible] मृत्युमत्येति मृत्युवशो न भवति देहांतरं न लभत इत्यर्थः अतिमृत्युपदस्य मोक्षेवा लक्षणा
यत्तु ब्रह्मज्ञानेन मुच्यते प्रयागमरणेन वा अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधाविति वचनं त
स्यायमर्थः चिरकालासेवितश्रवणमननादिकर्मोत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेन मुच्यते प्रयागमरणजन्येन
वोत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेन मुच्यते एवमग्रेपि योज्यमिति संक्षेपः ननु न हि कश्चित्क्षणमपि जा
तु तिष्ठत्यकर्मकृदिति न्यायेन सदैव कर्मोत्पत्तिसंभवात् तेषां चाभोगे न ज्ञानकल्पात्सर्वदा भोगात्तत्त्वे
कथं मोक्ष इत्यत आह अनारब्धेति अनारब्धपत्तः अजनैः इत्यर्थः धर्माधर्मकारणीभूतसवासनमि य१
थ्याज्ञानाभावादिति भावः तत्त्वज्ञानात्प्रारब्धेतरकर्मणां नाशः प्रारब्धकर्मणां तु भोगादेव नाश
इति दर्शयति पूर्वोपात्तेति प्रारब्धेत्यर्थः समाहृत्येति समाभावेति स्वरूपकथनमिदं कर्मभोग
ज्ञानस्थानेप्युदितत्वात् समाहृत्य परिहृत्येत्यर्थे इति यावत् रागद्वेषाविति प्रायः सुखभोगे रागं प
रिहृत्य दुःखभोगे च द्वेषं परिहृत्येति भावः तदुक्तं प्रपंचे द्विपदाद्भुं मुंक्ते इति शरीरादिवि

न्या १

त्वंदुपायादौ तु गौरवमिति भावः। तदेव लक्षणं योजयति तदर्थमिहेति बलात्कारेणापि सुखादिव्यतिरेकेणापि
प्रवृत्तिदर्शनादित्याह स्वस्येत्यादि स्वस्येति स्ववशस्येत्यर्थः। यत्तु तद् बलात्कारादिस्थलेऽपि तत्कालिकदुःखनिव
त्तिः संभवति बालकोन्मत्तादीनां तु। साधने कर्मणि सुखजनकत्वभ्रमादेव प्रवृत्तिरित्यवधेयं दृष्टान्तपदा
र्थं निरूपयति वादीति संप्रतिपत्तीति। संमतिः साध्यसाधनवत्तया साध्याभावसाधनाभाववत्तया च
बोध्या तेनैकरूपादाने न दृष्टान्तेनाव्याप्तिः। तथा च प्रकृतानुमितिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतव्याप्त्या
पक्षरूपसंबंधैरूपकसंबंधि द्रव्यवत्वेनोभयवादिसम्मतत्वं सर्वस्यैव प्रमेयत्ववाच्यत्वादिसत्त्वादतिव्या
प्तेः। प्रकृतेति वह्निमान् धूमादित्यत्रापि गोलकस्य दृष्टान्ततावारणाय द्रव्यपदं आत्मा नित्यो द्रव्यसमवे
तद्रव्यत्वादित्यादौ शब्दस्य दृष्टान्तत्ववारणायोभयवादीति अत्र मीमांसकमते स्वपक्षहेतुसत्त्वं नैया
यिकमते इति नाव्याप्तिः। साधर्म्येति अन्वयव्याप्तिनिरूपितसाध्यसाधनवानित्यर्थः। वैधर्म्येति साध्याभा
वसाधनाभाववानित्यर्थः। अत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं उभयासंमतत्वं चेति त्रयो दोषाः। प्रथमस्याह साध्य
वत्वं साधनवत्वं उभयासंमतत्वं चेति त्रयो दोषाः। द्वितीयस्य दृष्टान्तस्य बोध्याः तथा च यत्र स्वमतमात्रसि
द्धत्वे विपक्षाग्रे परं प्रतिज्ञा साधनीयं भवति तत्र प्रसाध्यांगक दृष्टान्तेन दोषस्तथापि बोध्यं यथा बौद्धानां सत्वेन
क्षणिकत्वे साध्ये घटो दृष्टान्त इत्यादिकम् सिद्धान्तपदार्थं लक्षयति प्रामाणिकत्वे प्रामाणिकत्वं प्रमि
तत्वं प्रमाविषयत्वमिति यावत् तृतीयार्थः। प्रकारता तथा च प्रामाणिकत्वप्रकारकनिश्चयविषयो
र्थः प्रामाणिकमिदमिति निश्चयो वा सिद्धान्त इत्यर्थः। सिद्धान्तसिद्धमिति व्यवह्रियते ननु अमुकसिद्ध
न्तरूपता दृष्टा निश्चयविषयीभूतपदार्थस्यैव सिद्धान्तत्वमिति मताभिप्रायेणाभ्युपगमार्थ इत्युक्तं मूले
यत्तु तज्ज्ञानमेव सिद्धान्तः अत एवेदममुकमिति निश्चयमात्र भ्रमप्रमासाधारणो बोध्यः। तेन शब्दादेर्नित्य
त्वादीनां नोभयमतसिद्धान्तताहानिः सर्वथाहे प्रामाणिकत्वाभ्युपगमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः धर्मिमात्रेति

गौ॰ को॰ १०७

निध

60

नेति

तम १०८

पुरुषइतिस्थाणुविशेष्यकनिश्चयेतिव्याप्तिवारणायनानेति तथाच एकधर्मिविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वं संशय
त्वमितिलक्षणं सिद्धं अयंस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यमर्षमित्यादौच्छायामतिव्याप्तिवारणायज्ञानपदं अवांतर
भेदानाह सचेति तत्रचसाधारणधर्मदर्शनजंसंशयं दर्शयति एकइति तथाचसाधारणधर्मज्ञानेपिवि
शेषदर्शनदशायांन संशयइतिदर्शयति सत्येतेनाविशेषदर्शनमेककोटिव्याप्यदर्शनं एवमग्रेपि समान
धर्मेति उभयकोटिसहचरितधर्मइत्यर्थः विशेषादर्शनसत्वंदर्शयति स्थाणुत्वनिश्चायकमित्यादिना
समानधर्मदर्शनमाह स्थाणुपुरुषयोरिति किंस्विदिति अत्रस्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्वतदभावरू
पचतुष्कोटिसंशयोयंस्थाणुर्नवेत्युभयकोटिकः विप्रतिपत्तिजसंशयंतु उभयकोटिक एवसंभवति कोटिद्वयां
तरेणस्थापकाभावादितिबोध्यं कोटिविप्रकर्षं विप्रतिपत्तिजसंशयमाह द्वितीयइति विरुद्धप्रतिपत्तिर्ये पत्ति
त्या स्वद्वादातृविप्रतिपत्तिरूपः शब्दः तज्जन्याविप्रतिपत्तिजः संशयइत्यर्थः कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा।
विप्रतिपत्तेर्जनकत्वात् एकः अपरइत्युपलक्षणं शब्दोनित्योनवेतिमध्यस्थविप्रतिपत्तेः संशयजनक
त्वात् अपरइत्यत्रापिद्रष्टव्यम् इतिपूर्वोक्तानुषंगः तृतीयमाह असाधारणेति अगृहीतकोटिद्वयसहचार
कोधर्मो असाधारणस्तद्दर्शनजन्यइत्यर्थः वस्तुगत्यान्वयव्यतिरेकस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वाभावात् संशया
नंतरंप्रयोजनपदार्थमाह येनेति येनप्रयुक्तोयंप्रवर्त्तते तत्प्रयोजनमिति यदिच्छाप्रयुक्तोयद्विषयक
भावानित्यर्थः तेनप्रयोजनपदार्थस्यप्रामाण्यंदर्शितं प्रयुज्यतेस्वोपायेप्रवर्त्त्यतेपुरुषोऽनेने
नेतिप्रयोजनं तत्तीयार्थश्च ज्ञानजन्येच्छाजन्यत्वं तथाच यद्विषयकज्ञानजन्ये
च्छाजन्यपुरुषप्रवृत्तिस्तत्प्रयोजनं ज्ञानेवृष्टसाधनत्वादिविषयकंबोध्यं तेननोपायेतिव्याप्तिः स्वरू
पंदर्शयति तच्चेति सुखेति सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्चेत्यर्थः सुखंदुःखाभावयोरेवमुख्यप्रयोजन

[illegible] साधारणाद्दर्शयति नित्यादनित्याच्चेतिव्यावृत्तेन तत्तद्रूपव्यावृत्ततया
गृहीतेनेत्यर्थः ५६

गौ० का०
१०८
61

गुणइतिनकारप्रश्लेषेणप्रयुक्तः पाठः नकारशून्यपाठेतुसंधावकारलोपाद्गुणो गुणभिन्न इत्यर्थः अन्यथामीमांसक
मते शब्दस्य द्रव्यस्य गुणत्वाभावात्संगतेः तथाचमीमांसकानां स्वशास्त्रमात्राभ्युपगमस्य शब्दस्य गुणभेदस्य प्रामा
णिकत्वाभ्युपगतसिद्धान्त इतिभावः तथाचशब्दस्य गुणभिन्नत्वेसिद्धे नित्यः शब्दः ध्वनिधर्मान्यत्वे सति श्रावणप्र
त्यक्षविषयत्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानेन नैयायिकैरुद्भावितस्य गुणभिन्नत्वस्य उपाधेः साधनव्यापकत्वेनानुपा
धित्वादुक्तानुमानादेवशब्दस्यनित्यत्वसिद्धिर्भविष्यतीति मनसिकृत्योक्तं नित्यानित्येत्यादि [illegible]
अत्रमीमांसकैः शब्दस्य गुणत्वाभ्युपगमे सर्वतंत्रसिद्धान्त एवायमिति तर्कभाष्यकारः [illegible] इतित त्वस्यै
वसंधावकारलोपस्थानाभावेन [illegible] प्रकाशना [illegible] शब्दस्य द्रव्यत्ववादिनो मीमांसकस्य गुणत्वाभ्युपगमो
गुडजिह्विकान्यायेनेति वदन् बलभद्रो [illegible] एव शब्दस्य गुणत्वाभ्युपगमस्य मीमांसकमतेसिद्धान्तत्वा
भावात् प्रकृते दृष्टान्तत्वासंभवात् नित्यानित्येत्यादेहेरूपस्तत्प्रलापस्तुल्यत्वापत्तेश्चेतस्मात्संधाव
विश्रान्तस्यग्रंथकारोच्चरित इतिवचनं [illegible] इति [illegible] अवयवपदा
र्थं निरूपयति अथानुमानवाक्यत्वेन न्यायः [illegible] यत्तु च प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यपरप्रकृत हेतुपर
प्रकृतव्याप्तिपरप्रकृतपक्षधर्मतापरप्रकृतसाध्य हेत्वबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितपरवाक्यपंचकसमुदा
यः [illegible] एकैकपरस्यपदान्तरव्यवधाननातिव्याप्तिः एकसाध्यान्वय हेत्वादि
घटितपंचवाक्यातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतसाध्येत्यादिपदानि प्रतिज्ञाद्यवयवपंचकसमुदायइत्युक्तेप्रतिज्ञा
दिलक्षणस्य न्यायावयवत्वघटितत्वादन्योन्याश्रयापत्तेः समुदायपदमेकैकावयवे [illegible] व्याप्तिवारणाय
एकैकपरशब्दोत्तरभागस्य [illegible] पादाने तत्तदवयवातिरिक्तावयवचतुष्केतिव्याप्तिवारणाय परशब्दोत्तरभागपंच
कोपादानं [illegible] अनुमानवाक्यस्य परार्थानुमानोपयोगिवाक्यसमुदायस्य एकदेशोऽवयवो

घटितप
तम
१०८

ह

धर्मिमात्रस्य घटादेः सर्वतांत्रिकैः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमात् इति भावः। धर्मस्य घटत्वादेर्बौद्धादिभिरनंगीकारात्
मात्रपदं द्वितीयइति। अन्यशास्त्रे निराकृतस्यार्थस्य स्वशास्त्रे प्रामाणिकत्वनिश्चयः प्रतितंत्रसिद्धांतः यथा
प्रमाणेनाव्यवच्छेदादीश्वरस्यासामाण्यत्वं नैयायिकानां तदाहुः स्वतंत्र एव सिद्धोर्थः परतंत्रैर्निवारितः प्रति
तंत्रोपयान्याये सर्वज्ञस्य प्रमाणेनेति मतइति इदं त्वभ्युपगमसिद्धांतोदाहरणं बोध्यं तदाहुः स्वापितः
परतंत्रैर्यः स्वतंत्रेधिकृतश्चयः स अभ्युपगमोन्यायेमन्तव्योनुमितिर्यथेति स्वतंत्रेणानिषिद्धस्य परतंत्रीय
स्य प्रामाणिकत्वाभ्युपगमोभ्युपगमसिद्धांतः तदुक्तमाचार्यैः सिद्धः परतंत्रेणोक्तः स्वतंत्रेवानिषिद्धोर्थोभ्युप
गम इति यंरुचोपकारैरभावप्रसंगे। वैशेषिकमते अभ्युपगमसिद्धांतसिद्धत्वादितन्यायमते प्रतिपा
दितस्याभावस्य वैशेषिकमते अभ्युपगमसिद्धांतत्वमिति भावः। तथा चात्र प्रतितंत्राभ्युपगमसिद्धांतयो
र्वैपरीत्येनोदाहरणप्रदर्शनं ग्रंथकारस्य भ्रमविजृंभितमिति ये वदंति ते तस्याभिप्रायं न जानंतीति तथाहि
प्रतिज्ञावस्य समानार्थकं तया समानतंत्रे सिद्धत्वमेव प्रतितंत्रसिद्धांतः अतएवोक्तं तत्रसमानतंत्र इति भे
वदुक्ताभ्युपगमलक्षणमेव तल्लक्षणं तथा च सवहत्यादिकं तस्योदाहरणमुचितमेव एवमभ्युपगमः स्व
शास्त्रेणवनपरशास्त्रे इत्यर्थात् भवदुक्तप्रतितंत्रलक्षणमेव अभ्युपगमलक्षणमिति एवं क्रमेण पि
सर्वतंत्राधिकरणाभ्युपगमेत्यादि सूत्रस्य पदार्थव्याख्यानसंभवाद्ग्रन्थे तथैवोदाहरणदर्शनादिति ग्रंथ
कारस्याशयः तत्तीपदेति पदं धर्मतावच्छेदकलभ्यसाध्यविशेषस्य प्रामाणिकत्वाभ्युपगमो धिकरणसिद्धांतः
सर्वज्ञत्वमिति असर्वज्ञानां जीवानां क्षित्याद्युत्पत्तेः प्रागशरीरतया [illegible] सो यमधिकरणसिद्धांतः यत
थेति अभ्युपगमसिद्धांत इत्यर्थः। ग्रंथकारमते एतल्लक्षणं तु प्राचीनमतेन प्रतितंत्रसिद्धांतलक्षण
मेव जैमिनीयस्य निमतइति शेषः यथा तथ्यति साकृतोक्तिः केचिदभिप्रायं प्रकाशयति तावच्छेदाने
उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाद्यभावात् क्षित्यादेर्यत्नस्तद्बाधनव्यशरीरी सर्वज्ञः कर्त्ताप्यायाति २

गौ॰ कौ॰ १०९

त्यस्य प्रयोजनं पूर्वोक्तवदेवाथ यांशवमन्येपि नन्वेवमपि दंडदंडगत्वजातं दंडसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाघ दंडगत्वजातेन दंडसंयो
गजन्यद्रव्यं यथा घटत्वादौ अयं न क्रमाद्दृष्टिमान् आर्द्रेधनजन्यत्वाभावे मा दृष्टिमत्वनार्द्रेधनजन्यत्वं यथायस
हानस्वरूपादौ च व्यतिरेकव्याप्युदाहरणे निरुक्तहेतुलक्षणाणां तिव्याप्तिरिति चेन्न हेतुत्वेत्यस्य प्रकृतसाध्या
न्विते तिविवक्षणात् उक्तस्थले तु प्रकृतसाध्ये दंडजन्यभिन्नत्वे क्रमज्ञानजाप्यत्व दृष्टिमद्भिन्नत्वं वा अत्र
च पंचम्यर्थहेतुत्वस्यनान्वय इति नातिव्याप्तिरिति बालकदुर्बोधकतयाविरम्यते क्रमवत्वादिति प्राचीन
मताभिप्रायेण कथायां क्रमादित्यत्र प्रयोक्तव्यं न तु क्रमवत्वादिति मणिकृत् तु पौर्वापर्य सापेक्षत्वादिति चिंतामणिकाराः
उदाहरणं लक्षयति सव्याप्तिकमिति उपनयादावतिव्याप्तिवारणाय दृष्टांतेति यद्यपि दृष्टांतप्रयोगस्यनस्या
वैकल्पिकत्वे समयबंधाधीनत्वात् योयः क्रमवान् सः अभिमानेनावतेव व्याप्तिग्रह इति सिद्धांतः तथाप्युभयवादि
सिद्धसाध्यसाधनवद्दृष्टान्तस्य दृष्टान्तशब्दस्यात्र व्याप्यव्यापकवन्मात्रपरत्वेन व्याप्तिकपदे नच व्याप्यव्याप
कवत्वस्य व्याप्तिनियतत्वं लभ्यते तथा च व्याप्यत्वाभिमतवद् दृष्टापकव्यापकत्वाभिमतविधेयकज्ञान
६) जनकव्यापारवत्वमुदाहरणत्वमित्यर्थः उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेयस्य भासत इति नियतत्वे उ
द्देश्यविधेयभावस्थले तथैव व्युत्पत्तेः योयो क्रमवानितिव्याप्यत्वाभिमतक्रमवद्धटकी उद्देश्यत्वसो रामः
भिमानितिवह्नेर्विधेयत्वं तत्रोद्देश्यतावच्छेदकक्रमव्यापकता वह्नौ लभ्यते एवं यत्र वह्न्यभावस्तत्र
क्रमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्युदाहरणे व्याप्यत्वाभिमतो वह्न्यभावो व्यापकत्वाभिमतो क्रमाभावो वा राम
च्यः यथोरेव व्याप्तिप्रदर्शनतात्पर्यमुदाहरणवाक्यस्य तावेव व्याप्यत्वव्यापकत्वाभिमतौ अतिप्रसंगस्य १०९
न्यायावयवपदेनैव वारणात् तत्र सद्व्याप्यपदस्थाने व्याप्यव्यापकभावान्यतरेति व्यापकपदस्थाने वि
व्यापकव्याप्याभावान्यतरेतिलक्षणे प्रवेशपर्यवसितिं निकतरोदाहरणं विविप्तिः अभिमतपदं च व्यभि

इतिव्यवहर्तव्या इति शेषः। यद्यपीदं प्रतिज्ञावयवादिरूपावयवैकदेशे पर्वतइत्यादिभागे प्रतिव्याप्तं तथा पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्याद्यवयवद्वयघटितभागेप्यतिव्याप्तं तथापि न्यायलक्षणे समुदायपदं हित्वा न्यायान्तर्गत
त्वसहितत्वा इत्यवाक्यपंचकान्यतमान्यतमत्वं वाच्यं। उदासीनवाक्यातिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं अवयवैकदेश
रूपावयववद्रूपत्वाच्च न पूर्वोक्तपंचकान्यतमेनातिव्याप्तिरिति भट्टाचार्यशिरोमणिप्रदर्शितरीत्या यथा
सारीसरलः पंथाः अवयवानामवान्तरभेदप्रदर्शनायाह तत्रेति प्रतिज्ञां लक्षयति साध्येति साध्यस्य योपी
धर्मस्तद्विशिष्टो यो धर्मी पक्षस्तत्प्रतिपादकमित्यर्थः अत्राप्युदासीनवाक्यवारणाय न्यायान्तर्गतत्वं सतीति

ति०

देयं उपनयेतिव्याप्तिवारणाय साध्येति पक्षसाध्ययोर् उदाहरणवारणाय धर्मिपदं पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्नपरं उदाहरणं तु सोऽग्निमानित्याकारबोधो न तु पर्वतोऽग्निमानिति भवति न द्वारणं धर्मिपदं
च साध्यतावच्छेदक संबंधेनैव विशिष्टपरमापत्तेनव दृष्टान्तेऽव्याप्तित्वपरे पर्वतोऽग्निमानित्यादौ नाति
व्याप्तिः तथा च अवयवान्तरसन्निधानानुपस्थितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसाध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकन्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वमिति लक्षणं बोध्यं निगमनवारणाय अनु
पस्थितत्वांतं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकमिति तस्माद्वह्निमानिति निगमनस्य तु तथा वाच्यमिति उपनय
स्यापि पक्षसंविधानादेव पक्षविषयकत्वात् हेतुबोधजनकत्वमिति नातिव्याप्तिः पर्वतो वह्निमानित्यत्र वह्नि
व्याप्यवह्निमान् पर्वतस्तेजस्वीत्यादि प्रतिज्ञावारणाय पक्षसाध्यतावच्छेदकानुसरणमिति संक्षेपः हेत्ववयवं
लक्षयति पंचम्यन्तमिति तृतीयेत्यत्र ति वाकारो ग्राह्यः हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वं तात्पर्यं इदं चोप
नयातिव्याप्तिवारणाय निगमनवारणाय लिंगेति लिंगप्रतिपादकं लिंगमात्रप्रतिपादकं साध्यप्रतिपाद
कमिति भावः तथा च हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वे सति साध्याप्रतिपादकन्यायावयवत्वं हेतुत्वं न्यायो

पक्षपूर्वोक्तहेत्वा इदं च यद्यपि प्रतिज्ञायामनित्यत्वं तत्साध्यवयवांतरोपस्थापितत्वपदहेतुसाध्यवैशिष्ट्यं हिंसा
नुजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वं वैध्यं उपनयस्थितधर्मित्वेन उपस्थापितपदार्थ [illegible] निगमनेन साध्य
वैशिष्ट्यबोधात् प्रतिज्ञायामपि तस्यावयवांतरोपस्थापितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः एकदेशिमते निगमन
वाक्यं दर्शयति तस्मात्तथेतीति अत्रापि वाक्यार्थः नास्थायि तथात्वेन पूर्वोक्त [illegible] यद्धि वाच्य क्रमवा
नित्युपस्थितेः अनन्वयादित्याद्यदूषणं द्रष्टव्यं विज्ञैरिति अत्र पंचानामवयववाक्यानां क्रमो बोधप्र
कारः संक्षेपेण प्रदर्श्यते तत्रादौ प्रतिपत्त्यनंतरं पर्वतो वह्निमान् साध्यपद इति मध्यस्थेनोक्ते प्रतिज्ञावाक्यं विना
हेत्वभिधानस्यानन्वयात् प्रथमं प्रतिज्ञारूपावयवप्रयोगः आवश्यकः यथा पर्वतो वह्निमानिति अत्र पर्व
तत्वविशिष्टे वह्निमदभेदो भासते ततः कुतोऽस्य वह्निमत्त्वमित्याकांक्षायां धूमादिति हेत्ववयवप्रयोगः
अत्र धूमस्य वह्निं प्रति तदनुमितिं प्रति वा हेतुत्वस्याभावात् लक्षणया धूमपदेन धूमज्ञानं पंचम्या ज्ञा
प्यत्वमुपस्थाप्यते विभक्त्यर्थे च प्रकृत्यर्थः प्रकारत्वेनान्वेति तेन धूमज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः तच्च वाक्यै
कवाक्यतया प्रतिज्ञास्थवह्निपदोपस्थाप्यान्वेति तथा च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभिन्नः पर्वत इति
प्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यतया बोधः नवीनास्तु धूमपदे ज्ञाने न लक्षणा किंतु पंचम्या एव ज्ञानज्ञाप्यत्वे
लक्षणेति वदंति ज्ञानज्ञाप्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं ततः कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायां व्या
प्तिपक्षधर्मतावत्त्वदर्शनीयापि व्याप्यर्थं [illegible] उदाहरणप्रयोगः बोधो धूमवान् [illegible]
नि[illegible] सर्वोऽप्युपनये [illegible] व्यापकत्व वह्निविधेयस्य तथा [illegible] हि योपनयेति वी
प्सया महानसत्वचत्वरत्वादिरूपेण शेषतो धूमाधिकरणव्यक्तिरूपस्थाप्यते तासां च सर्वासां
पक्षसदृजन्यबुद्धिविषयाणां एकेनैव तन्नयेदन [illegible] स्य वाचकेनोपस्थापना तत्राग्निमत्त्वस्यान्वयेऽक

वारिहेतुघटितउदाहरणव्याप्तिकारणायेतिसामान्योदाहरणलक्षणं विशेषलक्षणंतु साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्श
कोदाहरणत्वमन्वयोदाहरणत्वं साध्याभावसाधनाभाव व्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणत्वंव्यतिरेकोदाहरणा
त्वमितिनिबोध्यं यच्छब्दसमभिव्याहृतपदार्थं तदुद्देश्यकृत तच्छब्दसमभिव्याहृतपदार्थविधेयकबोधज
नकन्यायावयवत्वमुदाहरणमिति। वा सामान्यलक्षणमिति निबोध्यं उपनयलक्षणे दीति यत्तदिति लिंग
स्यव्याप्तिविशिष्टस्य उपसंहारो वै (प्र) शब्दबोधेस्याद्विति तथावैशिष्ट्यस्याधिकरणत्वाकेल
त्वात् पदस्य तस्य समस्तस्यैतन्यायान्वयः तथाच पक्षविशेष्यक व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानज
नकन्यायावयवत्वमुपनयत्वं निगमनवारणाय विशेष्यकान्तं तत्रव्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेनवैशिष्ट्यग्र
हः किंतु पंचम्यर्थहेतुत्वग्रहवत्यत्र न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यादि प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरि
तिवाच्यं पक्षतावच्छेदकविशिष्टव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्योक्तत्वात् अत्र च वह्निव्याप्यधूमवत्प
ता२ र्वतत्वस्य पक्षे नवच्छेदकस्यैव विशेष्यतावच्छेदकतया तथाविधविषयत्वाभावादिति साध्याविषय
कत्वं वा विशेषणं देयमिति संक्षेपः। अत्र सामान्योपनयलक्षणे व्याप्तिपदे व्यभिचारिधीविरोधिधी
विषयत्वरूपेण व्याप्तिद्वयपरं व्याप्तिद्वयपरत्वेनोपनयव्यभिचारधीरिति प्राचीनमतानुसारात् विशेषलक्ष
णे अन्वयव्याप्त्युपनयेऽपि पदमन्वयव्याप्तिपरं व्यतिरेकव्याप्त्युपनये व्यतिरेकव्याप्तिपरमितिबोध्यं
पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकं एवोपनयो नतु धूमवांश्चायं मित्याकारः अनुमि
त्युपयोगितृतीयलिंगपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मताकत्वाहिनोऽवयवांतरादत्र आदितिकस्यचिन्मतेनेदम्
नर्थं चेति वाशब्दोऽस्यार्थो तथेत्यस्य तत्प्रकारकत्वेन उदाहरणप्रकारेण पक्षेतत्त्वधूमादीनामत्र प्रको
रत्वासंभवात् पूर्वोक्त एव उपनयः सर्वोपीत्यनिगमनं लक्षयति पक्षइति साध्योपसंहार इति समाप्ता।

गौ॰ कौ॰ ११९

योर्वाएकवाक्यतासंभवोनान्येषांमि मीमांसकास्तु केवलप्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपावयवत्रयवादिनः तदेकदे
शिनस्तु उदाहरणाद्यवयवत्रयवादिनः बौद्धास्तु उदाहरणमुपनयश्चेत्यवयवद्वयवादिनः तन्न प्रतिज्ञाहेत्वो
रूपनयनिगमनयोश्चाकांक्षायाः प्रयोजनस्य च वक्तव्ये [illegible] दर्शितत्वात् अतएव महाभारते भगवद्व्यासचरणैः
पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषौ इति ग्रंथगौरवभियाविरम्यते ननु अनुमानवाक्यस्य शब्दरूपतया कथं तद
वयवसंभवः द्रव्यस्यैव सावयवत्वात् इत्यत आह एतदित्यादि तथाचाश्रुमीमांसक इति वदवयव [illegible] इति
भावः तर्कपदार्थं लक्षयति तर्कइति अनिष्टस्य प्रयोगः प्रसंजनमाहार्यमानसारोपः आहार्यत्वं च बाधसत्त्वेपीच्छा
वशात् जायमानं ज्ञानं अनिष्टं च द्विविधं प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकस्वीकरणं च यथा पर्वतो न वह्निमान् यदि पा
सा न स्यात् तदापि पाकशाला [illegible] अत्र प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य [illegible] परित्यागो निवृ
द्वितीयं तु [illegible] अनेन अप्रामाणिकस्य [illegible] निदर्शन विषयत्वस्य [illegible]
अप्रामाणिकत्वं [illegible] इत्याशंक्य [illegible] इत्यत आह तच्चेति आपाद्या
पादकभावो [illegible] तर्ककारणं ननु [illegible] व्याप्य [illegible] प्रतिपादयितुं [illegible]
[illegible] व्याप्यस्य [illegible] आहार्यो [illegible] व्यभिचार [illegible]
[illegible] पुरुष इति [illegible] आदेयं पुरुष इत्याहार्यारोपे [illegible] व्यभिचार [illegible]
प्रथमस्य महार्यपदं रजतत्वव्याप्य [illegible] आहार्य [illegible] इदं रजतमित्याहार्यज्ञा
ने [illegible] व्यभिचारणाय द्वितीयस्याहार्यपदं [illegible] आहार्यज्ञानस्य प्रमारूपत्वा[illegible]भावात्
[illegible] व्याप्य [illegible] आहार्यज्ञानान्तरं [illegible] इत्याहार्यारोपे लक्षणमिदमतिव्याप्ते
[illegible] व्यापकस्य प्रसंजनं [illegible] मिति [illegible] मुखमिदं [illegible] मुखमित्यादावतिव्याप्तेः एवं निरुक्ता
आहार्यारोपे व्यापकस्यापाद्यस्य प्रसंजनमाहार्यारोपस्तर्क इत्यर्थः तथाच व्याप्या
[illegible] व्यापकतादृशाभमस्तर्कः आदि

राम १११

६४

मव्यापकत्वाद्धेतुः सिध्यति अत्र वीप्सा यत्पदेन तु तत्पदोपनिनाहस्येण यत्पदोपस्थापितानां युगपत्तत्पदोप
स्थापने तात्पर्यं यथा यैर्या यं प्रलिज्ञ हि जगन्नाथेन तस्य तन्नेत्रत्ति मालतीमाधवे यत्र तु यत्पदोपस्था
पितानां क्रमेण तत्पदोपस्थितौ तात्पर्यं तत्र तत्पदे वीप्सा यथा निवर्तकभावं ससाभूमिपाल इति रघुवंशे
यथा वा पार्था प्रियः प्रेक्षते कानराती सा सा हि पानन्तमुखी बभूवेति माघे यथा महानसे इति हेतौ
तत्र वने न स चैत्र एव दृष्टान्तो वश्यवक्तव्य इति समय संबंध स्तत्रैव न तदा वश्यकत्वे तत्तन्त्र भवतु क्रमो व
ह्नि व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वं विधत्ते वा नैवेत्याकांक्षायां वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति उपनयप्रयोगः
निरूपकतासंबंधेन वह्निसंबंधि व्याप्तिमद्विलोयो धूमेन संयोगमितिलिपि पर्वत इति शाब्दबोधः
व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञाने विनानानुमितिः तज्ज्ञानं नान्यदन्तरादिति उपनयप्रजावश्यक हेतोः पक्ष
धर्मताज्ञानेपि बाधितत्वा [illegible] नानुमितिरिति पदवगमे सति यन्नभवति नन्तद्भावज्ञावज्ञानसा
ध्यामीतिव्याप्तिवद्यावाधितत्वादिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वमतस्तदर्थं निगमनप्रयोगः तस्माद्व
ह्निमानिति अत्र तत्पदेन पूर्वोक्तवह्निव्याप्यधूमपरामर्शः ग्रहः पंचम्यर्थोपि पूर्वोक्त एव तथा च वह्नि
व्याप्यधूमज्ञानं व्याप्यवह्निमदभिन्नो यमित्युपस्थितः पमित्यनेनान्वयः अत्र तस्मादित्येत
स्यान्तरस्यारूतिपरतया नान्यथा सादिन्येसत्प्रतिपक्षितत्वलाभः वह्निमानित्यस्य चेतरस्य त्यानन्त
दभाववानिति बाधितत्वलाभः अत्र पंचावयववाक्यान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं पर्वतो वह्नित्वव
ह्नि ज्ञानजनकीभूतज्ञानविषयो धूमो वह्निव्याप्यः पर्वत इति बाधितो [illegible] प्रतिपादितत्वे
ति महावाक्यार्थबोधो जायत इति प्राचीनाः वदन्ति भट्टाचार्यशिरोमणिभिस्तल्लोगोक्रियते
उदाहरणस्य निराकांक्षितया केनाप्यवयवेन [illegible] प्रतिज्ञाहेतोरुपनयनिगमन

गौ० को०
११२

ति ॥ अप्यमित्यादिना । यद्व्यापारो यस्य कारणत्वं दर्शयति यदिकं ॥ निदिति एवमापाद्यापादकयोर्व्याप्तिज्ञा
नमपि कारणत्वे धूमं तर्कमाह यद्यमिति ॥ अग्निर भविष्यत्तर्हि धूमोऽभविष्यदित्येव पाठः ॥ अनग्नि
कत्वाद धूमो भविष्यदिति पाठे ॥ अनग्निकत्वादिति स्वरूपकथनमात्रं यो यो नाग्निः स सो धूमः यथाज
लह्रद इति व्याप्तिस्मारकं वा यदि वह्न्यभाववान् स्यात्तदा धूमाभाववान् स्यादित्यर्थः प्रसंजनं क्रियते ।
आहार्यज्ञानं जन्यत इत्यर्थः ॥ इदानीमस्य तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वं दर्शयति ॥ अयं चेति अवर्तमान
स्य च स्वानुमितिं जनयतीत्यर्थः ॥ धूमलिंगस्य धूमलिंगपरामर्शस्येत्यर्थः ॥ विषयमिति ॥ अनुमा
नस्य हि विषयं एव तर्कोऽनुग्राहकः ॥ विषयपरिशोधकत्वं व्याप्तिग्राहकस्तत्रोपायं दर्शयति ॥ हिती
यो यस्या धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति चिंतामणावनुसंधेयं ॥ अप्रयुज्योने
ति विपर्ययपर्यवसानेन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ एतदेव दर्शयति ॥ अनग्नीति ॥ ननु धूमाभाववान् न
स्यात्त्व धूमाभाववान्नेति विपर्ययपर्यवसानेन वह्न्यभावत्वसंशयनिरासादिति भावः ॥ तर्कस्या
नुमानानुग्राहकत्वमुपसंहरति ॥ अत इति एवं च प्रमाणार्थसंदेहे पितर्कोऽनिर्णयः तदुक्तं मनुना
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति ॥ अनिर्धारितवि
षय तया तर्कस्य संशयरूपत्वं वादिनो मतं दर्शयति ॥ अत्रेति एकेति तथा च पूर्वोक्तसंशयलक्षणाना
क्रांतत्वात् संशयत्वमिति भावः ॥ न च लक्षणं न तरस्यैव किं यत्ता मितिवाच्यं लक्षणकारैरेव तथा ल
क्षणकरणात् ॥ अयं च तर्कः पंचविध इति प्राचीनाः ॥ तदुक्तं आत्माश्रयादिभेदेन तर्कः पंचविधः स्मृ
तः इति तथाहि आत्माश्रय इतरेतराश्रयश्चक्रकमनवस्था व्याघातश्चेति तत्राद्ये तर्कस्य किं सापे

राम
११२

65

निष्ठस्य मुखं चंद्र इत्यादावपि संभवाच्च तथाप्यनिष्टं प्रकृतेच्छाविरोधि यद्व्यापकस्य प्रसंजनं तदिति वाच्यं भव
तिचर्यादिमधुविषाक्तमन्नं भक्षयिष्यसि तदा मरिष्यसीत्यादितर्कस्य भोजनादिविषयकेच्छाविघटकत्वं न
घ३ चलौदितर्के व्याप्तिरिति वाच्यं तेषामत्र लक्ष्यत्वात् प्रमभ्रमसहकारितया तर्कपदस्य तत्र गौणत्वात् अनि
व्यापत्ताचेत्तर्कपदं मुख्यं यदि चलौ घवादिसाधारण्यमुपपादितं तदा नादृशव्यापकारोपवत्तिमानसत्वव्याप्य
जातिमत्वं लक्षणमकर्तव्यं अहृत्वादिकारणमुपनृत्यते गुरुत्वादिवारणाय मानेत्यादि तादृशतर्कत्व
रूपजातिमत्तर्कयामीत्यत्र नु व्याप्यारोपेन तर्कपदस्य मता व्याप्यकतया चासिद्धत्वदाहरति यथेति अ
त्र घट: पक्ष: अत्राभविष्यदित्यापादकेन संपायोस्यादित्यर्थः वह्निग्रहणयोग्यत्वे सती तिविशेष
णीयं तेनैतद्दृशसंयुक्त परस्परावादौ न व्यभिचार: नदाहृदादिव्याप्ये एतद्भूतलवृत्तिनपदानीतन
वान्तुषविषय: स्यादित्यर्थ: तेन देशभेदात्कालभेदश्च नेत्यापत्ति: भूतलमिवेति दृष्टान्त: एतद्
तलस्य पर्यादिवदित्यर्थ: तेनैतद्भूतले एतद्भूतलभ्रान्तियौगिकसंयोगाभावात् दृष्टां तस्यापादके
वैकल्ये यद्यत्र एतद्भूतवृत्तिसंयोगवान्स्यादित्यापादकं तदास्ववृत्तिसंयोगस्यत्व भिन्नत्वेपि सत्ताघपा
कुत एव भूतलमिवेति दृष्टान्ते: संगच्छते अत्रव्याप्यस्य यामत्वविशिष्टैतद्दृशवृत्तित्वस्य घटसत्वेप्या
हार्यतदारोपव्यापकस्य तादृशचाक्षुषयत्वस्य हार्यज्ञानरूपतर्कप्रतिकारणमिति लक्षणसमन्वयः
तर्कस्य प्रयोजनं दर्शयति सहचारिमिति प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनामनुग्राहकप्रमाजनने सहकारीत्य
र्थः अनियतजिज्ञासाविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रह इत्याचार्य तत्र घटाभावादिमत्यत्तप्र
माणस्य सहकारी तर्कः अव्यवधानेन दर्शितः अनुमानप्रमाणस्य सहकारित्वं दर्शयितुमाह त
र्याहीत्यादिना अत्रसंदिग्धत्वार्थे तर्के: प्रव तेनद्दृति ज्ञापयितुं तर्कविषयीभूतस्य सत्त्वेयदर्शय

गो॰कौ॰
११३

विरोधिनी मूलक्षयकरी स्युच्यते तदुक्तमाचार्यैः मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणम् इति इयमेवोर्ध्वमुखी ऽनव-
स्था कार्यकारणकल्पनोन्मुखकालीनत्वात् व्याघातो विरोधः यथा यदि वह्न्यभाववान् स्यात्तदा धूमाभाववान्
स्यादित्यत्र वह्न्यभाववान् धूमाभाववान् मास्त्विति शंकिते व्याघातः वह्न्यभावधूमयोः परस्परं विरुद्धयोरे-
कत्रासंभवात् यथा वा क्षित्यादिकं यदि प्रयत्नजन्यं न स्यात्तदा कार्यं न स्यादित्यत्र प्रयत्नजन्यत्वं मास्तु कार्यं
भवत्विति शंकायां व्याघातः प्रयत्नजन्यत्वाभावकार्यत्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकोपलम्भात् वह्नित्वेन धूमत्वे-
न कार्यत्वेन हेतुहेतुमद्भावाग्रहे यदि च गृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुं विना पि कार्यमित्यतिमाशं-
क्येत तदा तत्प्रयुक्तभोजनादावपि न प्रवर्तेत स्वक्रियाव्याघातापत्तेः पिन वीनास्तु एकादश विभक्तर्क इति वदंति
तत्र पंचधर्वोक्ताः प्रतिबंदि लाघव गौरवोत्सर्गापवाद वैयर्थ्यानि षडिति मिलित्वा एकादश तत्र पूर्वपक्षसि-
द्धान्तयोः साम्यं प्रतिबंदी यथा ईश्वरश्चेत् क्षित्यादिकं करोति तदानीमपि किं न करोतीति मीमांसकादेये न तुल्य-
मिदं कर्मणो जनकत्वपक्षेपीति नैयायिकानां प्रतिबंदी तथा च तत्तत्कालादेः सहकारित्वया समाधानमपि तु-
ल्यं समानप्रयोजनकत्वे सति कल्पनीयांतरापेक्षया कल्प्यमानस्याल्पत्वं लाघवं तत्र घटं प्रति दंडत्वेन तत्तत्क-
पालापेक्षया कपालत्वस्य लाघवकारणापसत्वं यथाऽनेकेश्वरकल्पनापेक्षया एकेश्वरकल्पने लाघवं
लाघवलक्षणं एवाल्पपदस्थाने ऽनल्पपदप्रक्षेपे गौरवलक्षणं भवति यथैकेश्वरकल्पनापेक्षयाऽनेकेश्वर
कल्पने ऽत्र यथान्वयस्यापुदाहरणं व्यतिरेकव्याप्त्युदाहरणे यत्र केवलसाध्यसिद्धिः फलं तत्र हृदनयोरपि तत्
कयोरेकार्थ्यसिद्धिः फलं यथा द्वयोर्मध्ये पक्षलाघवं तत्कल्पनेन तु तद्भिन्नं यथोर्मध्ये पक्षगौरवं तत्क-
ल्प्यते किंतु तद्भिन्नमिति विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि तुल्यकक्षतया प्रयोगः ननु यत्र गौरवं तदेव क-
ल्प्यते यत्र लाघवं तत्कल्प्यत इत्येव किं न स्यादत्र किं विनिगमकमिति चेदुच्यते ईश्वरस्यैकत्वकल्पन
मिथ्यानुबोधि समानप्रयोजकानां न्यूनानल्पयोर्मध्ये स्वल्पविषयकल्पनत्वात् कल्प्यानानात्वापेक्षयाए

राम
११३

त्वेनात्माश्रयः यथा घटस्य लक्षणं घट इत्यत्र तद्व्यक्तित्वस्यैव तत्त्वेऽन्तरे तदाश्रयः यथा घटस्य घटत्वं लक्षणं
घटस्य तु घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वमिति परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः। यथा घटस्य घटत्वं लक्षणं
प्रथमव्यक्तिसापेक्षता। द्वितीयव्यक्तेस्तृतीयव्यक्तिसापेक्षतात्तृतीयव्यक्तेः प्रथमव्यक्तिसापेक्षत्वं तत्र चक्रकं
त्वं४ यथा घटस्य घटे लक्षणं घटत्वस्य घटत्वमखण्डोपाधिर्लक्षणं तल्लक्षणं च घटेतरावृत्तित्वे सति
सकलघटवृत्तित्वमिति तज्जातीयस्य घटत्वस्य घटत्वं यत्प्रथमव्यक्तिसापेक्षत्वाद्भवति चक्रकं एवं
चतुःपञ्चादिस्थलेऽपि चक्रकं बोध्यं प्रथमाद्वितीयव्यतिरिक्तस्यैव प्रथमसापेक्षत्वं चक्रकसापेक्षत्वं च
तद्विषयकज्ञानानिरूप्यत्वं इदं चात्माश्रयादिनामुदाहरणं ज्ञप्तौ दर्शितं एवमुत्पत्तिस्थलेऽपि बोध्यं
यथा घटं प्रति घटस्य हेतुत्वे आत्माश्रयः घटसंयोगस्य घटं प्रति हेतुत्वे घटं प्रति घटस्य हेतुत्वे अन्यो
न्याश्रयः घटसंयोगो हेतुः स्वं प्रति घटक्रिया हेतुः क्रियां च प्रति घटो हेतुरिति चक्रकं एवं क्रमेण
सर्वत्र बोध्यं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसापेक्षत्वमनवस्था यथा घटलक्षणं घटत्वजातिस्तल्लक्षणं घट
त्वत्वजातिस्तत्रजात्यन्तरं तत्राप्यन्यजातिरिति परंपराकल्पने अनवस्था यतिरिति नजातेर्जाति
वृत्तित्वं इदं च ज्ञप्तौ उत्पत्तावप्यनवस्था यथा घटोत्पत्तौ घटान्तरं कारणं तत्राप्यन्यदित्यादिक्रमेण यत्र
कार्यकारणभावादिग्राहकप्रमाणाभावस्तत्रैवेयमनवस्था दोषः अत एव बीजाङ्कुरादीनामन्व
यव्यतिरेकवत्त्वात्कार्यकारणभावप्रमिते अङ्कुरं प्रति बीजं कारणं तदङ्कुरान्तरं तत्रापि बीजान्तरमि
त्यनवस्थायामपि कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् तदुक्तं प्रामाणिकोऽनवस्था न दोषायेति तथा
मेवाधोमुखी अनवस्थेत्युच्यते एवमनादृत्यानवस्थापि बोध्या। यथा घटं प्रत्यदृष्टं कारणं तत्राप्यदृष्टान्त
रमित्याद्यनवस्था घटं प्रति घटस्य हेतुत्वं क्लृप्तं न तु किंचित्कल्पनीयं तत्र कल्पे पाभियमनवस्था।

नैर स्या ना

त०कौ० ११४

दकपार्थ्याप्तिः विपरीततर्कप्रतिघातः आपादकविपर्यये पर्यवसानं आपाद्यस्यानिष्टत्वं प्रतिवादीष्टसाधकस्वरूपमनु
कूलत्वं चेति एषामंगानामेकतमस्याभावे तर्काभासत्वं तत्र तर्काभासोदाहरणं दर्श्यिष्यते तर्काभासाः सप्तधा
आपाद्यासिद्धिः आपादकासिद्धिः उभयासिद्धिः मूलशैथिल्यं प्रतितर्कविरोधः इष्टापत्तिः विपर्यये पर्यवसानाभावेति
तत्रापाद्यासिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि जगत्कर्ता स्यात्तदा गगनकमलादेरपि कर्ता स्यादिति आपादकासिद्धिर्यथा
ईश्वरो यदि शरीरी स्यात्तदा जीवः स्यादिति अत्रेश्वरस्य शरीरित्वं नैयायिकैर्नांगीकृतमित्यापादकासिद्धिः उ
भयासिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि नित्यशरीरवान् स्यात्तदा नित्यधर्मवान् स्यादिति आपाद्यापादकयोर्द्वयोरपि विरहान् मू
लशैथिल्यं यथा ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदा ब्राह्मणः स्यादिति एतेषु तर्काभासेषु व्याप्तिरूपतर्कांगविरहः
एवमापादकविपक्षबाधणासि दृष्टोपि द्रष्टव्या यथा कांचनमयः पर्वतोयं यदि कांचनमयवह्न्यभाववान् स्या
तदा कांचनमयधूमाभाववान् स्यादिति अत्र विशेषणस्य व्यर्थत्वाद् असिद्धिः प्रतितर्कविरोधो यथा ईश्व
रो यदि कर्ता तदा रागी स्यादिति मीमांसकतर्कोपरि नैयायिकानां तर्कः ईश्वरो यदि कर्ता न स्यात्तदात्मा
न स्यात् घटवदिति अत्र विपरीततर्कप्रतिघातरूपतर्कांगाभावादुभयोरपि तर्काभासत्वं यदेष्टापाद्य
स्य प्रतिवादिसंमतत्वात् इष्टापत्तिः यथा ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदा ज्ञानवान् भवेदिति अत्रापाद्यस्यानिष्टत्व
रूपतर्कां[illegible]गाभावः विपर्यये पर्यवसानं यथा ईश्वरो यदि जन्यज्ञानकर्तृत्वोभयाभा
ववान् स्या[illegible] तदा जीवः स्यात् कुलालवत् न चायं जीवः तस्माज्जन्यज्ञानकर्तृत्वोभयाभाववान्नित्यज
जन्यज्ञानाभाव कर्तोभयाभावसंभवेन चरितार्थत्वात् न कर्तृत्वाभावरूपविपर्यये पर्यवसानमिति अत्र
विपर्यये पर्यवसानरूपतर्कांगाभावात् अननुकूलतर्कांगाभावे तत्तर्काभासत्वं यथा ईश्वरो यदि क
र्ता स्यात्तदा शरीरी स्यादिति अत्र यत्तस्य सिद्धत्वे प्रतिवाद्यननुकूलत्वाद् धर्मिग्राहकमानेन तस्य कर्तृत्व

राम ११४

कवरकल्पनवत् अत्र धर्मशास्त्रं प्रमाणं सकर्तृप्रदीपत्ते कर्त्ते त्यादि इत्याद्यनुमानेऽपि साधनता अहेलघुविषयककल्प
नायामेव पर्यवस्येच्छाजन्यते तथा हि तत्कर्तुरनेकत्वकल्पने अनिष्टानुबंधि समप्रयोजन ... कल्पनयोर्मध्ये
अपनल्पविषयकल्पनत्वात् कन्यापानानावरकल्पना वं दित्यनुमानादनिष्टसाधनता जेह गुरुकल्पनायां प्रेक्षावत्ता
द्वेषो दयान्वितिरिति सुधीभिर्विभावनीयं भूयोदर्शनमुत्सर्गः यथाग्यन्तु भवन्मते श्रुतिसिद्धः परमात्मात
पायितस्य शरीराभावेन यत्किंचित्कार्यकर्तृत्वमेवासंभावितं किं पुनर्जगत्कर्तृत्वमिति मैवं सकार्ह्यपनपाधि
का आत्मत्वेनैव तावदुत्सर्गेणः कर्तृत्वसंभावना यत्र यत्रात्मत्वं तत्र तत्र संभावितकर्तृकत्वं यथास्मदादिषु यत्र
यत्रासंभावि कर्तृताकत्वं तत्रात्मत्वाभावः यथाघटः इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिसत्वात् उत्सर्गस्यैकदेशबाधोऽपवादः
यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेते त्यादिना उत्सर्गतो ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वं बोध्यते तज्जनकादिषु मुमुक्षु
त्वाऽपवादात् स्वर्गजनकत्वाभावः कल्पते अपवादत्वेन उत्सर्गतो ज्ञानत्वसंभावितेत्युक्ते तदपवादे नमुक्तात्म
नि ... उत्तरमनुमानमिति तत्र किं प्रमाणमिति प्रश्ने अनुन्यपसाप तथापि किमुक्तेऽनुत्तरमेवोत्तरं काकदंतान्वे
षणवत्प्रयोजनाभावात् प्रसन्नथारत्या अनिवृत्तस्य इयमेवशंकापि पराचिकेत्युच्यते अतिप्रसंगात्प्रोद्य दृष्टान्त
र्कतिक मितत्तन्नप्रतिवंदी प्रयोजनाभावात् तथा हि अयं जगत्कर्ता एतद्धेतुत्वात् यो नैवं सो नैतद्धेतुकिर्यथा
घटः इत्युक्तेतिप्रसंगः अयं देवदत्त एतद्घटश्राज्ञ एतद्देवदत्तत्वात् यो नैवं सो नैवं यथा घट इत्यादावपि वक्तुं शक
त्वात् अत्र बुद्धाथादिना समाधाने तदाऽन्याप्तीति प्रतिवंदि विषय एवायमतिप्रसंग इति प्रयत्नीय स्थि
तिकल्पोद्धोपाध्यतिकत्व वर्त्तिस्य बुद्धिकत्व तदारभ्याधीतलादयो लाघवमध्ये अंतर्भूतावदितव्याः प्रति
वंदीप्रभृतीनां व्याघातमध्ये अंतर्भावः इति प्राचां हृदयं एवमात्माश्रयादीनामपि व्याघाततर्क नियतत्वेन तदंत
र्भावः अवांतरवैलक्षण्यादेव पृथगुपादानं चेत् तथा च लाघवादिष्वपि समानमिति नवीनाशयः ज्यो
तिःशास्त्रे षट्संख्यासंकेतस्तु तर्कप्रतिपादकदर्शनानां षट्संख्यत्वमूलकः तर्कस्योपयोगनियमं यथा व्याघाताया

ज्ञानाभावः कल्पते प्रश्नोत्तरयोर्निःप्रयोजनत्वात् अदृष्टतया चमौनमपि यथा दिव्यादेः सकर्तृकत्वे

वीतिदर्शयति परपक्षदूषणेति स्वपक्षस्थापना भावे हेतुमाह नास्तीति वैतंडिकेनापि एकसिद्धांतमतमवलंब्यैव
कथा कार्या अन्यथा शब्दस्यानित्यत्वसाध्ये कृतकत्वहेतौ मीमांसामतमाहत्यैव वैतंडिकेनासिद्ध्युद्भावने
नैयायिकेस्तत्साधने पुनः सौगतमते तेन सिद्धसाधनमुद्भावयत् वैतंडिकाभिमानी न पराजीयेत इति अत्र
भास्तिकादिमतनिराकरणद्वारा तत्त्वनिर्णयरूपार्थं जल्पवितंडे कार्ये परस्परतत्त्वग्रंथकृत्का कायावरणव
त् तथा च नाविगृह्य कथां कुर्यादिति तथा विप्रनिर्जित्य वाद इत्यादिनिषेधविधिर्लाभप्रतिष्ठार्थं कु
र्वाणस्य ग्रामिभयादि वर्णो बोध्यः कथासामान्यलक्षणमाह कथेति एकवक्तृकपूर्वोत्तरपक्षेतिव्याप्तिवार
णाय नानेति वक्तृभिः स्वविराजानाधिभिः कृतेति विचार इति आप्तेर्वारणाय पूर्वेति तथा चैके [illegible] न पक्षपक्ष
क्रियते अन्येन साधने क्रियते एवं क्रमेण नानावक्तृकत्वमिति भावः नानावक्त्रादि कृतानुवादे इति
व्याप्तिवारणाय प्रतिपादकेति यद्यपि शुको हरिरितिवाक्यं प्रतिपादकं भवत्येव तथापि विवादिप्रतिवा
दिनो हृष्टतया प्रतिपत्तिजनकत्वमर्थः शुकादौ हरिरिति हृष्टत्वबुद्ध्यभावात् पूर्वपक्षोत्तरवाक्यस्योभ
यवक्तृकत्वाभावादसंभव इति संदर्भपदं तादृशवाक्यानां संदर्भवद्रूपत्वं न संभवतीति यावत् तथा च समू
हस्योभयवक्तृकत्वं विघत एवेति भावः समूहश्चात्र यावत्ता कथाविश्रांतिस्तावद्वाक्यसमुदायः तेन नैक
देशाव्याप्तिः हेत्वाभासपदार्थं लक्षयति अरूक्षानामिति अनुमानप्रकरण इति शेषः आदिपदाद्विप
त्वासत्प्रतिपक्षतीनां संग्रहः एकनायीति यद्यपि केवलान्वयिनि विपक्षहीनाः केवलान्वयि [illegible] एव
[illegible] तथापि तस्य हेतोर्वर्णवंदेति रूपाणि गमकत्वोपयुक्तानि तस्य तावद्भिः [illegible] चिन्त्यमानत्वे अभि
प्रेतं केवलान्वयिसाध्यकस्य विपक्षाचरितत्वं केवलव्यतिरेकिसाध्यकस्य च सपक्षसत्त्वं नगमकं यादृक् ते
साकं तथा च प्रकृतपक्षे कप्रकृतसाध्यकप्रकृतिहेतुकानुमित्युपयोगी [illegible] धर्मत्वादिरूपमन्यतमा
न्यतमत्वे हेत्वाभासत्वे [illegible] इति विपक्षावृत्तित्वस्य।

गौरीकां. १२५

68

राम १२५

द त्मर

साध्यसिद्धेः अप्रसिद्धत्वे तु आपा[illegible] सिद्धमध्ये निवेशः पक्षेऽप्यापादकस्याभावस्यैव तत्त्वादिति संक्षेपः निर्णयपदा
र्थं लक्षयति निर्णय इति अवधारणात्मकं ज्ञानं निर्णय इत्यर्थः तच्च प्रमाणतर्काभ्यां परपक्ष[illegible]
निराकरणे स्वपक्षसाधनरूपैकमर्थं निश्चयरूपं यथा पर्वतो वह्निमान् एवेति तदुक्तमाचार्यैः विमृश्य पक्ष
प्रतिपक्षाभ्यां परपक्षनिराकरणेऽर्थावधारणं निर्णयः इति तच्चेति प्रमारूपावधारणमित्यर्थः तेन शु
क्ताविदं रजतमेवेत्यवधारणे निर्णयनिरासः वादं लक्षयति तत्त्वेति यथार्थावधारणेच्छावतोरित्यर्थः एते
न जल्पवितण्डयोरतिव्याप्तिः परिहृता तत्र विजिगीषोरेव कथकत्वात् कथालक्षणं वक्ष्यति तस्या वादादयः
त्रयो भेदाः वादे च तत्त्वनिर्णयार्थिनो गुरुशिष्यसतीर्थ्यादयो वीतरागा एवाधिकारिणः ननु विजिगीषवः
अतस्तत्र विजयमात्रफलकानां निग्रहस्थानानाम् इति भाषणानां नोद्भावनमिति दर्शयति स्वेति अनिग्र
हस्थानविरोधिनोऽपि निग्रहस्थानस्याधिकरणं तदुद्भावनयोग्यमित्यर्थः अप्रतिपत्त्याद्यपीत्यपि पाठः तथा
च न्यूनाधिकत्वादिरूपनिग्रहस्थानोद्भावनं वादेऽपि विधत्ते अन्यथा तत्त्वनिर्णयासंभवात् परं तु तत्र जय
पराजयौ न स्त इति भावः अविशिष्टनिग्रहस्थानानि दर्शयति वेति न्यूनाधिकापसिद्धान्तास्त्रयः पञ्च हेत्वाभासा
इत्यष्टौ निग्रहस्थानानीत्यर्थः एवं सोऽलक्षणमेव दर्शनीयानि जल्पं लक्षयति उभयेति परपक्षनिरा
करणे स्वपक्षसाधनवतीत्यर्थः इदं च विशेषणं वितण्डातिव्याप्तिवारणायैव वादेऽप्यतिव्याप्तिवारणाय विजि
गीषुपदं सति संभवे सर्वत्र निग्रहस्थानमत्रोद्भाव्यमिति दर्शयति सर्वेति परपक्षदूषणोत्तरमेव स्वपक्ष
स्थापनमित्याह परपक्षेति अस्य च फलं विजयः अत्रैकवलं स्वपक्षरक्षणेन परपक्षदूषणेन वा न विजयः किं
तूभयसत्त्व इति बोध्यं वितण्डां लक्षयति स्वपक्षेति अत्रापि विजिगीषुकर्तृकत्वमनुवर्तते तत्र जल्पातिव्याप्ति
वारणाय हीनान्तं स्वपक्षस्थापनं विना परपक्षदूषणोद्भावनादिना तत्त्वनिर्णयफलिकायां वीतरागकथा
यामतिव्याप्तिवारणाय विजिगीषुपदं अत्र परपक्षदूषणेनैव विजयो न तु स्वपक्षस्थापनपा

धकज्ञानविषयत्वे सति व्यभिचारभिन्नत्वमसिद्धत्वं असिद्धिमानू यो हेतुरसिद्धः आश्रयाभावज्ञानेपक्षधर्मता
भावज्ञाने वा सति असिद्धिमान् हेतुरसिद्धः परामर्शदर्शनात् बाधादिवारणाय सत्यंतं व्यभिचारेणाय ।
विरोध्यं केचित्तु तद्भावव्याप्तिविषयीभूत व्याप्तिपक्षधर्मताभाववद् इति वदंति असिद्धस्याशंकीर्णोदाहरणे नास्ति
असिद्धसत्वव्याघातविरोधादिसंभवादिति तथा च न दोषैरेव हेतोर्दुष्टतासंभवे किमसिद्धदूषणत्वेन
तिमनसि कल्पयं कते षष्ठीति सांकर्यदोषांतरसामानां करणेन सिद्धविरुद्धादीनामेकस्यैव त्वयः
अत्रोपाधेयस्यासिद्धिविरुद्धादेरुभयरूपत्वेपि असिद्धत्वविरुद्धत्वापुपाधीनां ज्ञानस्यानुमिति
विरोधितयापृथक्पृथग्दूषणत्वे पर्यायात् किंनोप्यकत्वे यानिकानाब्रह्मवधादीनामिनत्वं तद्वदित्य
भिप्रायवानाह यथानसांकर्यमिति उक्तेति उद्भाव्यत्वहत्यर्थः इत्येतानीनादिरूपत्वेपि यथासांकर्यं
नभवति नमादोषत्वत्वेनप्रत्येयमनभवति तथा उद्भाव्यत्वे एकदोषोद्भावनमेव क्रियते तेनैनकथापर्य
वसानसिद्धिरितिभावः तत्रापि नानादोषवत्त्वकस्यकस्योद्भावनं कार्यमित्यत्र चि. निग्रमकमाह येहीति
पुरुषस्य प्रथमतः परिस्फुरति उपस्थितोभवति दुष्टिज्ञप्तौ दुष्टतयाज्ञापने असाधकतानुमाने सएव
त्वयवकारव्यवच्छेद्यमाह नान्यदिति कुतइत्यपेक्षायामाह तेनैवेति व्याप्तिपक्षधर्मताशाली सएवो
द्भावनीय इति शेषः समर्थो दुष्टविज्ञप्तौ समर्थः तस्य व्याख्यानं दुष्टज्ञप्तिकारक इति दूषयतीति दू
षणमसाधकताज्ञापकमित्यर्थः तदुपजीविन इति तदुपष्टम्भस्येत्यर्थः तदुपयोगिन इति पाठेप्येव
मेवार्थः अनुपयोगादिति आधिक्यन निग्रहापि बोध्यः विरोधः कदाद्भवति इति दर्शयति तथा च सतीति
विरोधलक्षणस्य विवेचनं पर्यपयेति विपर्ययः साध्याभावव्याप्यो विरोध इत्यर्थः अनैकांतकत्वादी

प्यनुमितौ तत्तदुपयोगित्वात्तद्दोषनिवारणाय प्रकृतपदानि प्रकृतानुमितिपराणि। उपयोगित्वं च स्वरूपाणाम
नुमितिजनकहेतुज्ञानप्रकारतया प्राचीनमते ऽबाधितत्वादिरूपेण हेतोर्ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वा
त् ऽन्यथा निरुक्तनव्यमतप्रयोगविपर्यासात् ऽबाधितत्वज्ञानाद्यपेक्षैव न स्यादुपयोगः तादृशस्वरूपैकैकदेश
पक्ष[illegible]त्वादिकारणरूपेति पक्षसत्त्वघटकैकोपादानपक्षसपक्षेतरत्तिव्यभिचारप्रभृत्यावृत्त्यादिरित्य
नन्तमपदं तथा चासिद्धः पक्षसत्त्वाभावः व्यभिचारिणो विपक्षासत्त्वाभावः एवं विरुद्धेऽपि एवं बाधसत्प्र
तिपक्षस्थलयोरपि स्वरूपद्वयाभावः क्रमशः ऽन्यतमत्वे च तावद्भिन्नभेदोऽस्त्वत इति न वैयर्थ्यशंका। ऽअत्रा
नुमितिजनकीभूतहेतुज्ञानभ्रमप्रमासाधारणे तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रकृतानुमितिहेतुज्ञानविष
यस्य साध्याभाववद्वृत्तिहेतोरवृत्तित्वस्य सत्त्वेपि न क्षतिरिति बालकदुर्बोधत्वाद्विरम्यते ऽप्रकृतत्ववृत्ति
ऽअप्रमापकादृत्यर्थः इत्थं चात्र घटादेरपि लक्षणमेव हेत्वाभासत्वमुत्पन्नमिति दर्शयति नैयायिकातिपये
ति यथा पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यत्र ह्रदत्वस्य जलत्वादिना सत्प्रतिपक्षतस्य बाधितस्य पक्षास
पक्षासत्त्वविपक्षत्वेऽतो हेत्वाभासस्यानेकस्यापि स्वरूपविघातेन तथापि हेत्वव्यव प्रतिपाद्यत्वादिकं साहृद्य
मस्तीति नासंगतिः तथा च हेतुरूपेत्यत्र रूपपदं साधर्म्यपरं ननु पक्षसत्त्वादिपञ्चरूपवत्त्वमिति बाध्यं
ऽवनन्ययोग्यार्थकथनेन दुष्टहेतवो हेत्वाभासा इति दर्शितं हेतोराभासाद् इति व्युत्पत्तौ हेतुदोषा व्यभि
चारादय एव हेत्वाभासाः तद्युक्तो हेतुर्दुष्ट इति बोध्यं तदवान्तरभेदान् दर्शयति नवासिद्ध इति ऽअसिद्धं
लक्षयितुमाह ऽपत्र तिज्ञदपनेनेति उक्तमित्यग्रतनेनान्वेति ऽअसिद्धलक्षणमिति नन्वत्रावतावि ष
यतया परामर्शाभाववत्त्वमसिद्धत्वमित्यागते इदं च सद्धेतावपि परामर्शाभावदशायामस्तीत्यासक्तमिति
चेन्न तद्भाववत्स्यस्य तस्याः सिद्धेरभावापत्तेः इति व्युत्पत्त्या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रतिव

गौ॰ कौ॰
११७

70

पक्षान् समाधत्ते प्रैवमिति स्वरूपासत्त्वादिमित्यत्पाश्रयपदस्य इत्यर्थः अनुमानस्येति करणव्युत्पत्त्याहे-
रित्यर्थः संदिग्धेत्वेनेति साध्यवत्त्वतदभावकोटिकसंशयविषयत्वेनेत्यर्थः संदिग्धधर्मवीनीनिपाठे धर्मः
साध्यं इदमुपलक्षणं सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाववत्त्वेनापि बोध्यं तत्र साधकमाह नानुपलब्ध इ-
ति व्याख्यातं प्रकृते पक्ष [illegible] त्वाभावमुपपादयति नचत्वादिना अहेतुरिति असाधक इत्यर्थः घट
अनित्यत्वानुमितिर्जायतामित्यादि सिसाधयिषासत्त्वेतु पक्षतासत्त्वादित्यस्यापि दृष्टा विरुद्ध इहेतु-
त्वमिति शेषं स्वरूपासिद्धिं लक्षयति स्वरूपेति आश्रयपदमिति पक्ष इत्यर्थः स्वसमर्थ्ये वृत्तित्वे पक्षवृत्तित्वा-
भाववानित्यर्थः लक्ष्यलक्षणं योजयति कृतक [illegible] त्वमिति सामान्यस्य प्रागभावाप्रतियोगितया कृ-
तकत्वस्य कार्यत्वरूपस्य हेतोस्तत्र वृत्तित्वासंभवादिति भावः भागासिद्धस्य स्वरूपासिद्धमध्यंतर्भा-
वं दर्शयति भागासिद्धोपीति हेतोः किंचित्पक्षवृत्तित्वे सति किंचित्पक्षावृत्तित्वं भागासिद्धत्वं एतदेव दर्श-
यति पक्षीकृतेष्वित्यादि भागासिद्धपदस्यार्थमाह अत एवेति भागपदेनैकदेशस्वरूपासिद्धत्वं वृत्ति-
त्वाभाव इत्यर्थः एवं हेतुविशेषणासिद्धप्रभृतीनामत्रैवांतर्भावं दर्शयति तथेति क्रमेणोदाहरति
तत्रेत्यादि विशेषणविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वाभावो विशेषणासिद्धः द्रव्यत्वसत्त्वेति गुणादौ व्यभि-
चारवारणार्थमुपात्तं असिद्धिं योजयति अत्रहीत्यादि [illegible] ना विशेष्यवत्त्वेपि विशेषणाभावकृतो वि-
शिष्टाभाव इति दर्शयति नचत्यादिना प्रपंचितमिदमभावग्रंथे नचेत्यस्यास्तीत्यनेनान्वयः हेतुवि-
शेषणेति दृष्टांतेन नह [illegible] यथादेशे मात्रेति मात्रपदात् पुरुषस्य सत्त्वपीतिलभ्यते अभाव इत्य-
नंतरमनुभूयत इति शेषः द्रव्यदेति विशेषणस्य पक्षवृत्तित्वे सति विशेष्यस्य तद्वृत्तित्वाभावो विशे-
ष्यासिद्धिः तद्वान् विशेष्यासिद्धः अत्र विशेष्याभावकृतो विशिष्टाभाव इति दर्शयति नच विशेष्येति

रा॰
११९

इत्यर्थः ॥ असिद्धाद्यः इति ॥
नाप्युदाहरणसमयदर्शयन्ति एवमिति विरुद्धो विपर्ययव्याप्त इति पाठे तादात्म्यसंबंधेन हेतुतया साधकतानुमापकतासू
पदुष्टज्ञप्तिकारकत्वं बोध्यं तथाभूता इति पुरस्फूर्तिका इत्यर्थः अनैकांतिकादय इति अप्रयोजकानैकान्तिका इति शेषः
आश्रीति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता विशिष्टपक्षहेतु स्वरूपं तत्र [illegible] भावेन तद्विषयज्ञानविषयाभावेन व्याप्ति
पक्षधर्मतान्यतराभावेनेत्यर्थः पूर्वोक्ता इति पाठे असिद्धपदेन त्रिविधासिद्धमध्ये एकस्य ग्रहणं आदिपदेन चेतर
योरिति बोध्यं दुष्टज्ञप्तीत्यस्यादौ तत्त्वेनाध्याहारः तेन एवं दुष्टज्ञप्तिकारहेतोरसाधकानुमापका इति या वदि
त्यस्येति ? पर्यवसानमित्यर्थः पक्षपूर्वोक्ता इत्यस्य विवरणं दुष्टज्ञप्तीति असिद्ध इत्यस्य विवरणं दुष्टेति क
श्चित् असिद्धस्यावांतरभेदानाह तथाभूता इति दुष्टज्ञप्तिकारका इत्यर्थः आश्रयासिद्धिरित्यत्र पक्षेति
आश्रयपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे नावगम्यते पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्याभावो ज्ञायत इत्यर्थः तथाच पक्ष
पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः आश्रयासिद्ध इत्यर्थः उदाहरति अत्र पक्षे गगने पक्षतावच्छेदकस्य गग
नीयत्वस्याभावः सरोजेति सरोवरज इत्यर्थः तेन न पौनरुक्त्यं अत्रेति गगनारविंदं गगनीयत्वप्रकारक
भ्रमविषयार [illegible] विंदाश्रयः पक्षः स च पक्षो नास्त्येव पक्षतावच्छेदकविशिष्टेन भवत्यर्थः अन्यथालीक
प्रतियोगिकाभावस्याप्यलीकतया निषेधानुपपत्तेः सिद्धसाधनस्यास्यैवमेव हेत्वाभासत्वेन हेत्वाभासा
न्तरसांकर्यमस्य दर्शयितुमुदाहरणांतरमाह अयमिति [illegible] अनित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं पक्षे घ
टे पक्षतावच्छेदकस्य घटत्वस्य सत्त्वान्नायमाश्रयासिद्ध इति मत्वाशंकते नन्विति आश्रयस्य पक्षताव
च्छेदकविशिष्टस्य सत्त्वादित्यर्थः ननु तर्ह्यत्र हेत्वाभासान्तराभावात्सद्धेतुरेवायमुक्तेनेत्याह सि
द्धेति सिद्धस्य निश्चितस्य साध्यस्य साधनं यस्मात् हेतोः स सिद्धसाधन इत्यर्थः तथाच तत्र सिद्धिरूपप्रतिबंध
कसत्त्वान्नानुमितिरिति भावः तदेव दर्शयति सिद्धस्येति अत्र साध्यानित्यत्वपक्षत्वघटस्य पक्षत्वाभावात्प
क्षतावच्छेदकस्य पक्षत्वनिर्णय [illegible] वृत्तित्वाभावात् [illegible] एव घटवृत्तित्वे [illegible] पक्षत्वाभावादित्यभिप्रा

गो॰ को॰
११८

व्याप्यत्वविशिष्टगुणत्वाभावः पक्षे विद्यत एवेत्यभिप्रायः तदेवमनासिनिश्चायाह श्रीः पूर्ववदिति पूर्वं विशेषणत्वविशिष्टेतर
भावः पक्षे दर्शितस्तद्वदत्रापि विशिष्टव्याप्यत्वविशिष्टगुणत्वाभावो बोध्य इत्यभिप्रायः व्याप्यत्वासिद्धं लक्षयति ति
त्वेत्यादिना यत्रेति यद्धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः तेन द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशि
ष्टसत्तायाद्रव्यत्वव्याप्यतया विशिष्टसत्तायाश्च केवलसत्तानतिरेकादव्याप्तिः स्यात् यावदिति सा॰ मे
च्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः तेन कांचनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ शुद्धसाध्यव्याप्यत्वे धारण
नौ व्याप्तिः तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नो व्याप्यत्वासिद्धिरण

वि

वर्णवसितं तद्विभागमाह सहेति यदिति साध्येनेति ॥ सहचरितो समानाधिकरणः एतेनानौपाधिकरूपा व्याप्ते
सु: सामानाधिकरण्यरूपविशेष्यांशाविरहाद्विशेष्याभावो दर्शितः सोपाधिक इति उपाधिना सह वर्तत इति
सोपाधिकः सोपाधिकस्य साध्यसंबंधः साध्येन सह सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ अव्याप्यनौपाधिकत्वरूपवि
शेषणाभावकृतो विशिष्टव्याप्यभाव इति बोध्यं यत्सदिति बौद्धमते एवं पव प्रयोगोयं यथा घनेहेतिन
न्मते पक्षसाध्यांगको दृष्टांतः ॥ अन्यथा घनस्यापि क्षणिकत्वासिद्धौ दृष्टांतत्वानुपपत्तेः क्षणिकत्वं साध्याभि
ति नैयायिकमते एतत्प्रसिद्धिस्मरमध्यावेदो बोध्या सत्वे हेतुरित्यत्र हेतुतावच्छेदकं यत्सत्वं तन्न साध्यनिरू
पितव्याप्यतानवच्छेदकमिति भवति व्याप्यत्वासिद्धं ॥ अत्र साध्यासहचरित इत्यस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्व
मर्थोस्याभिप्रेत्योदमुदाहरतेयदित्व साध्याधिकरणावृत्तित्वमर्थः तदा वह्निमान् दूषत्वादित्यादिकमुदाहृ
यते येषां मते वरमशब्द इत्यस्य पर्यंतशब्दनाशात्मापूर्यतयानक्षणिकत्वं तन्मते गगनकमलवा
न्नित्यादिवत्साध्याप्रसिद्धेरेवोदाहरणमिदं निष्कर्षस्तु शब्दश्चेपे दर्शितः साध्याप्रसिद्धदोषस्य पक्षतावि
घटकतयाः आश्रयासिद्धिमध्येंतर्भेतः यत्तु गोवर्धनेनोक्तं यत्सदित्यत्र त [illegible]
पसंहारः ॥ अप्रसिद्धेरत्वपार्थकत्वेवेतिचेन्न अस्याविरुद्धोदाहरणांतरापत्ते:

राम
११८

का१

स्वरूपमस्तीत्यनंतरमतइत्यनुषंगः असमर्थेति व्यभिचारावारकविशेषणवान्

विशेषणइत्यर्थः सामर्थ्यमिति व्यभिचारवारकतालक्षणमिति शेषः अर्केर ... कारणां

भावत्वस्येत्यर्थः अन्यथा प्रागभावव्यभिचारकत्वेन समर्थविशेषणत्वात् प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपं वा

नित्यत्वसाध्यं वह्निमान् प्रमेयकृमवत्वादित्यादिकमस्योदाहरणं बोध्यं स्वरूपासिद्धरूपतां घटयति स्व

रूपेति विशेषणाभावस्य पक्षवृत्तित्वाभावेन त्वाप्रोक्तेन । नन्विति गुणत्वस्य पक्षेपि तद्विशेषणीभूत सत्वे

ता६ विशेषणत्वविरहात् विशेषत्वविशिष्टगुणत्वाभावावर्तेत एवपक्ष इत्यभिप्रायवान् समाधत्ते सत्वमिति

कुतस्तद्विशेषणमित्याशंकायामाह तदेवेति येयेति हेतोरन्यसत्वाव्यभिन्नसमवच्छेदेनव्याव त्याप्र

योजनवदित्यर्थः अत्राभेदे तृतीया धान्येन धनवानितिवत् तथा चाव्याप्यत्वावृत्तिरूपप्रयोजनवत्

व्यभिचार वारकमेवाविशेषणमिति भावः इदंचैकदेशिमतमाश्रित्योक्तं वस्तुतस्त्वसमर्थविशेष

णसमर्थविशेष्ययोर्व्याप्यत्वासिद्धिमध्ये तर्भावः वक्ष्यमाणतल्लक्षणयोगात् विशिष्टस्य पक्षवृत्ति

तया प्रकृतलक्षणायोगात् व्यर्थविशेषणादेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वेनैवत्रैकालिकव्यवहाराच्च व्यर्थविशेषण

त्वं लक्षयति समर्थेत्यादिना साध्याव्यभिचारिविशेषणवान् हेतुरसमर्थविशेष्यः लक्षणं स्फुटमसौ

करोति अत्रेत्यादिना विशेषणापकारणकत्वं तन्मात्रस्येत्यर्थः विशेष्यकारणपमात्रपदे माद्येष

न्यवकारः संपातायातो निरर्थक। अथवा विशेष्यसमर्थमेवत्यग्रिमग्रंथो जनीये समर्थेत्येव

ति व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्यवत्वादित्यर्थः नन्वकारणकत्वविशिष्टगुणत्वस्य हेतोः सि

तित्वात्स्वरूपासिद्धता कथमस्यत्यतआह स्वरूपेति विशेष्याभावइति ननु विशेष्याभावेवक तेवंच

शेष्यस्य गुणत्वस्य शब्दरूपपक्षवृत्तित्वादिति चेन्नैवं हेतोर्व्यभिचारवारक स्यैवप्रकृते विशेष्यत

१त्व गुणस्यतादृशत्वाभावेन प्रकृते विशेष्याभावात् तथा चप्रकृतस्यगुणत्वस्य पक्षवृत्तित्वेपि भेदा

तानि इति श्रुतेरनेकागति ... नि चेत्तत्राह अत्रेति तथाचाप्या सामान्य श्रुतेर्विशेष श्रुति दर्शनात् पूर्त्तीयेतर
हिंसापरत्वं कल्प्यत इति भावः विरुद्धं लक्षयति साध्येति साध्याभाव व्याप्य इत्यर्थः साध्याधिकरणावृत्तित्वेति
कौं कौ· हेतु रूद्धमिति तु तत्वं तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाव व्याप्यत्वे पि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः लक्षणं लक्ष्ये
१२९ योजयति अत्रहीति अनैकांतिकं लक्षयति साध्यसंशयेति साध्यसंदेहजनक ... तज्ज्ञान विषयत्वमित्यर्थः भ
वति हि साधारण धर्मवद्धर्मिज्ञानादसाधारण धर्मवद्धर्मिज्ञानाद्वा संशय इति द्विविधत्वं साधारणासाधारण
पक्षानैकांतिकस्य ननु शब्दो नित्यो न वेत्यादि विप्रतिपत्तेरपि संशयापत्तेस्तुल्यो नद्विषयः नुमित्यादौ लक्षण
सिद्धमतिव्याप्तमतो लक्षणं तत्राह सव्यभिचार इति अभिचार लक्षणे मयेवक्ष्यतीति अनैकांतिकं विभजते
स द्विविध इति साधारणं ... लक्षयति पक्षसपक्षेति अत्र सपक्ष विपक्षवृत्तित्वार्थं साध्यतदभावसहच
यीलाभः पक्षवृत्तित्वेन पक्षनिष्ठसाध्यसंदेहजनकज्ञान विषयत्वं लभ्यते तथाच पक्षनिष्ठसाध्यसंदेह ज
नकज्ञानविषयत्वे सति साध्यतदभावसहचरितत्वं लक्षणमिति पर्वतो वह्निमान् पर्वतान्यत्वादित्यादावसे
द्धेः तिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं असाधारणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं संदेहजनककोटिस्मरण विष
यतया एकैकस्मिन्नतिव्याप्तेः साध्यतदभावेति द्वयोरुपादानमिति केचिद्व्याचक्षते वस्तुतस्तु प्राचीनम
ते पक्षाम्नु त ... मेवसम्यक् पक्षपदविपक्षपदयोर्वैकल्पिकोपादानात्स लक्षणद्वयपरतात्पर्यं पक्षविपक्षवृ
त्तित्वं सपक्षविपक्षवृत्तित्वं वा साध्यमित्यर्थः असिद्धविरुद्धयोरतिव्या ... प्तिवारणाय लक्षणद्वये वि
शेषणद्वयं नवीनमते तु साध्यानधिकरणवृत्तित्वमेव साधारणानैकांतिकत्वं न च विरुद्धादावति
व्याप्ति ... तेषामुभयरूपत्वात् पूर्वमावेदितत्वात् इति भावः अत्रेति पूर्वे ... तिशेषः क्वचित्पदे
वेति पाठः पक्षसपक्षविपक्षवृत्तित्वेऽसर्वस्य प्रमेयत्वादित्यर्थः असाधारणं लक्ष ... तपक्ष ...

राम
११९

वनानवबोधमलं नत्वस्येति तद्गोकत्वनिरूपितव्याप्तेरेतद्धेतुसंबंधत्वप्रमाणं नास्ती [illegible]
शो॰ ८२ र्मे सिद्धेति बोध्यं अन्यथात्ताहृशव्याप्तिः सिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातात् द्वितीयं पक्षत्वासि [illegible] इदानीमत्या
दिना नचेत्यादि फक्किकाम् अनुमानग्रंथव्याख्यानावसरे व्याख्याता व्याप्तिर्नास्तीति उपाधिसंबंधेसति अनौ
पाधिकसंबंधरूपव्याप्तेरसंभवादिति भावः व्युत्पत्तिवैद्रूप्ये उदाहरणांतरमप्यस्य दर्शयति अथ रोपी
ति कर्त्वेतरिति यज्ञीयपशुहिंसेत्यर्थः अधर्मसाधनमि यत्राधर्म इति क्वचित्कपाठे प्रापुर्यत्तामितिव
दसौ धर्मसाधनमर्थः एवमग्रेपि प्रयोजकं साधकमित्यर्थः उपाधिरित्यत्र प्रयोजक इति लिंगविपरिणा
मेनान्वयः पूर्ववदित्यनेन चोपाधीति पूर्वोक्तमार्ये निषिद्धत्वे उपाधिलक्षणमस्तीति दर्शयितुं व्यु
त्पित्सार्थं पूर्वांकां दर्शयति नन्विति साधनाव्यापकेति व्याख्यातमिदमनुमानप्रकरणे नत्वेति वा
लकप्रांकेयं तेननिषिद्धत्वे कथमुपाधिलक्षणं नास्तीतिनपर्यनुयोगः यद्वायमभिप्रायः अधर्मस्ता
वन्नित्यकर्माकरणान्निषिद्धकर्मकरणाच्च भवति तथाच स्मृतिः विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च से
वनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति पतनं पापं तथा च नित्यकर्माकरणे धर्मसाधनत्वे
तिष्ठतिननिषिद्धत्वमिति साध्याव्यापकत्वान्न निषिद्धत्वमुपाधिरिति भावः निषिद्धत्वस्य पुरुसा
ध्याव्यापकत्वेपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विद्यत एव यथा शाकपाकजत्वस्य त्वमिसाध्यत्व त्व
साधते मैत्रमिति साध्यस्यत्वादौ साधनावच्छिन्नस्येत्यर्थः हार्य पत्रयत्नेति यत्रयत्राधर्मजनकहिंसात्वमि
त्यर्थः साधनाव्यापकत्वं दर्शयति नचेति कत्वंगहिंसायां व्यभिचारं स्फुटीकरोति अत्रेति यज्ञीयपशु
हिंसायां हिंसात्वं वर्तते अधर्मजनकत्वं नास्ति अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिश्रुतेः तस्मात् य
ज्ञे वधो वधइति श्रुतेश्च अवधो वधकार्याकारी अधर्माजनक इत्यर्थः ननु तदा मा हिंस्यात्सर्वाभू

पा ८

गो॰ क्रो॰
१२०

नकथनेनानौपाधिकत्वोपलम्भः सो[illegible]पि त्वसाध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववद्वृत्तिविपक्षवृत्तित्वस्या
व्यापकत्वात् तद्भाववत्तेतु भवत्येवानौपाधिकत्वं सपक्षवृत्तित्वकथनेन साध्यसामानाधिकरण्य
लाभ इति भावः। ननु केवलान्वयिन्याव तत्त्वमेव व्याप्तिरस्तु किं सपक्षवृत्तित्वेनेत्यत आह गमकेति गमक
स्य साधकस्य हेतोरङ्गत्वात् साध्यसाधनोपयोगित्वादित्यर्थः। गमकत्वादिति पाठे साध्यानुमितिकरणी
भूतज्ञानविषयत्वादित्यर्थः। अयमाशयः केवलविपक्षावृत्तित्वज्ञानान्नानुमितिः आकाशादौ तद्ग्रहे
ऽपि सपक्षवृत्तित्वग्रहाभावादनुमित्यनुत्पत्तेः न वा केवलसपक्षवृत्तित्वग्रहात् प्रमेयत्वादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचा
रग्रहदशायामनुमित्यनुदयात् तस्मादुभयज्ञानस्यैवानुमितिकारणत्वमिति विशिष्टस्यैव व्याप्ति
त्वमिति एतादृशव्याप्त्यभावः प्रकृते व्यभिचारपदार्थः तत्र विशिष्टाभावरूपोऽसाधारणस्य विपक्षत एव वि
पक्षव्यावृत्तित्वसत्वेऽपि सपक्षवृत्तिरूपोऽसाधारणाभावरूपस्य सपक्षवृत्तित्वविशिष्ट[illegible]व्यावृत्तत्वाभा
वस्यानपायादिति दर्शयति तस्येति प्रकृतस्यासाधारणस्येत्यर्थः तस्येति विशेष्याभावः पूर्वोक्तव्याप्त्य
भावरूपो व्यभिचारः सिद्ध्यत्येवेति अध्याहारेणायोजनीयम् साध्यविपरीतव्याप्तस्येव साध्याभावव्याप्तस्य
विरुद्धस्येत्यर्थः तस्य विरुद्धस्य सपक्षवृत्तित्वविपक्ष[illegible] व्यावृत्तत्वोभयाभावरूपेण विशिष्टनियमाभावात्
व्यभिचारः तद्वदन्यत्रापि सपक्षवृत्तित्वरूपविशेषणाभावकृतविशिष्टनियमाभावघटित भावः। विशिष्ट
नियमाभाववत्त्वांशे साध्यं विशिष्टाभाव[illegible]र्ऽकचिद्विशेषणाभावकृतो दर्शयति सपक्षेति न
चार्थं दर्शयति सपक्षेति सपक्षविपक्षयोर्वृत्तौ विपक्षव्यावृत्तत्वरूपविशेष्याभावात् पक्षे साधारणस्य
द्वितीयं दर्शयति सपक्षेति तावुभाविति सपक्षविपक्षव्यावृत्तौ सपक्षे साध्यवत्त्व विशेषणाभावाद्विशि
ष्टाभावः यथा प्रकृतासाधारणस्य इदमुपलक्षणं क्वचिदुभयाभाव[illegible] विरुद्धस्येत्यादि
इतिभावः

क्वचिद्विशेष्याभावः

73

राम
१२०

विपक्षादिति पाठे समाहारद्वंद्वः अत्र लक्षण [illegible] त्यपक्षवृत्त विपक्षव्यावृत्तत्वं [illegible] तदभा-
वाच्छिन्नत्वं आकाशादेरप्यसाधारण्यं संभवतीति शामलस्य तु द्वितीयं पक्ष [illegible] एकलक्षणपरत्वे पक्षमात्र
त्यनैनैवसामंजस्ये सपक्षात्यादि वैयर्थ्यापत्तेः अत्र मीनपदे न सपक्षादिव्यावर्तनमः इदं यद्यपि व्यतिरेकिणि
संहृत्तावति व्यापकं यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्वादिति तथाप्यत्र सति सपक्षे तद्यावृत्तित्वं विवक्षितमिति
ध्येयं पक्षवृत्तित्वे सति साध्याव्यापकाभाव प्रतियोगित्वमसाधारणत्वमिति शिरोमणिचरणाः पूर्वलक्षणस्यारुप
साधकत्वेन द्वितीयलक्षणस्य सत्वं दर्शयति अत्र प्राचीनमतानुसारे देवानैकांतिकस्य द्विविधत्वं ग्रंथकारे
ण दर्शितं चिंतामणिकारमते तु त्रिविधो नैकांतिकः तत्रानुपसंहारी तृतीयः तल्लक्षणं तु केवलान्वयिधर्माव पसं०
च्छिन्नपक्षताकत्वं यथा सर्वं वह्निमत्प्रमेयत्वादि त्यादि प्रमेयत्वेन पक्षतया पक्षातिरिक्तासिद्धेः तत्र साध्यहेतोरुप
सं संहाराभावात् अत्र तद्धेतुकत्वमनुपसंहारित्वं यथाकाशादिकं नित्यपि कश्चित् अयं प्राचीनमते त्वासाधा
रणमध्येंतर्भूतः अनेनस्य पराज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वात् पृथक्कृत्वे अन्यथा सिद्धमध्ये सर्वहेत्वाभा
सानामंतर्भावापत्तेः प्रसिद्धेः सर्वव्यापकत्वादित्ति न बीनाशयः ननु सव्यभिचार इति अनैकांतिक सामान्य
लक्षणं तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः स च पक्षमात्रवृत्तावसाधारणे न संभवतीति कथं तस्यानैकां
तिकत्वमित्यत आह सव्यभिचारत्वेति उभयसाधारणं इति शेषः संभवतीति इदं च केवलव्यतिरेकि
णि सद्धेतौ पक्षासंभवात् वृत्तित्वाभावाप्तिनव्यभिचार इति ज्ञापनाय विपक्षे चेति चकारात्संभवतीति
लभ्यते नन्वेकेवलान्वयिसद्धेतौ विपक्षाप्रसिद्धौ तद्यावृत्तत्वप्रसिद्धत्वं विव्याप्तिभंग इति घातनाय विप-
क्षाद्यावृत्तिरस्येवकारेण पक्षवृत्तिविशिष्टस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिर्न तु केवलविपक्षवृत्ति
त्वाभाव इति सूच्यते नियमो व्याप्तिरित्यर्थः अत्रानौपाधिकसंबंधरूपायाः व्याप्तेर्विपक्षवृत्तित्वाभा

गो॰ टी॰
१२२

ये

त्तिरे किं हेतुदोषाणामेतेषां तत्र विनाभिव्याप्तिं दर्शयति हेतीति व्याप्यत्वासिद्धं इति ... स्थापना
वः आत्मभावं दर्शयति विपक्षादीति इदं असंभवति सपक्षत्वादिना ... ग्रंथे ... ना
नं अनौपाधिकसंबन्धरूपव्याप्यभावं दर्शयति सोपाधीति गोलत्वस्याप्येति गोल ... त्वेन ...
वमेत्रापि पक्षत्वादेवीत्तार गोल ... व्याप्यभावात् सोपाधिकत्वं दर्शयति गोत्वइत्ति सपनीय इति ...
प्रतिपत्तामित्यर्थः ... प्राक् प्रतिपादितं तथाचापयोः पक्षत्वादित्यत्र ... दिमत्त्वरूपा
वः ... पक्षे ... अपत्यं ... तत्वशक्तेपादोप ... जीमूतेन ... तित्वा ... गासि
एकेति एकपक्षमेक ... रतुरत्वं तस्मादि ... हेत्वाभासत्वमेवेति ... भवति पत्नवी अवं
एकत्वेष्वेति एवं विरुद्धत्वमपि बोध्यं इदं तु पर्वं ... दोषो ... मतिव्याप्यादिव्यवहारः
दोषो मन्यासकाले तु ... प्रयोगइति छलपदार्थं लक्षयति अभिप्रायान्तरेणेति वक्तात्य
... तात्पर्याविषयीभूतमत्तया भूतं च विकल्प्य दूषणं तत्रा
... पदार्थमात्रदूषणं छलमित्यर्थः ... अप्रतुक्ते कश्चिद्दूषयति नवपदं चे
तिकाभिवारणाय मात्रपदं ... नवकं ... विरुद्धत्वादिति
... तदा परकीयनूतनतं ... कंबलोपविष्टे दरिद्रे व्यभिचारः संख्यापरं चेत्तदा एकैकंबलमात्रोपि
विष्टत्वात् स्यनवकंबलोपविष्टत्वमसिद्धमित्यादिस्थले तात्पर्यविषयपदार्थदूषणेपि न छलत्वमि
ति बोध्यं ... नुक्त ... तत्र नच ... किं तु तस्याननुभाषणरूपनिग्रहस्थानमध्ये तर्भा
वः छलं त्रिविधं वाक्छलं सामान्यछलं उपचारछलं चेति तत्रैकशक्यापेतोन्यर्थकस्य शब्दस्य क ।
ल्पितार्थान्तरदूषणं वाक्छलं तदुदाहरति धं कल्पितार्थान्तरस्य ... उदाहरणे ... तत्रैकशक्यार्थतात्प
... स्यशब्दस्य कल्पितार्थान्तरदूषणोदाहरणं दर्शयति यथेति भवनवशाद् स्पनूतनरूपशक्यार्थ
... तिपादकस्य कल्पितेत्यर्थः ... नवकंबलविशिष्टे दूषणाभिधानात् शक्येतरकल्पनं तु शक्यांतरे

यथा उक्तो वा नुक्तमित्युच्यते ५

विपक्षादिति ॥ व्यप्तिग्राहिसाधकत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वकत्वं वा बाधि नइतिलक्षणं वा धर्मप्रसाधारणवार
णार्थमिति ॥ मित्तीत्यादिपाठे च पूर्वोक्तन्यायात्तस्य बाधितत्वमपि तद्वादितीयं लक्षणमत्र बध्यं तस्य प्रति
त्पनैन द्वोसंज्ञामाह स एवेति उदाहरति यथेति अत्रकृतकत्वादित्यत्र केचित्तु सकेपदार्थत्वादिति
सद्धे हेतुरस्ति द्वयोस्तुल्यत्वमेव लक्षणं योजयति नस्येति केनप्रत्यक्षेणेत्यपेक्षायामाह त्वगिन्द्रियेणे
ति बुद्ध्यनिवद्धयेउदाहरणान्तरमाह अयमपीति तस्याभाव इति स्पर्शवस्वशब्दे नागणकत्वप्रसि
द्धिरस्तीति मत्ते अन्यथा नागणकत्वस्यैव प्रसिद्धौ तदभावग्रहासंभवात् प्रत्यभिज्ञापाकयंग्राहिक
त्वाभावग्रहइत्यत आह सएवायमिति ननु सएवेत्यत्र तत्कालसंबंधरूपायास्तत्तायाः सन्निकर्षा
भावाच्चक्षुरादिना कथंग्रह इत्यपेक्षायामाह एवानुभवेति तथा च तदंशे उपनीतभानं सत्तेतिभावः
संस्कारसहकृतेत्यत्र संस्कारपदं तज्जन्यस्मृतिपरं सविषयकमात्रस्येव प्रत्यासंतित्वमतामित्र
पिकं वा प्रकृतोपयोग्यर्थमाह पूर्वापरेति पूर्वापरौ कालौ यस्य स्थिरपदार्थस्य सत्तया तस्य कल
नं विषयीकरणं यस्याः सा पूर्वापरकालकलनात्मप्रत्यर्थः पूर्वकालवत्तिमिन्नोत्तरकालवत्तिप
दार्थविषयिणीति यावत् स्थायित्वेति अनेकक्षणवृत्तित्वमित्यर्थः तथा च घटे नैकक्षणमात्रव
त्तिरित्युत्तकालेकोमानस इतिभावः तेनानेकक्षणवस्थापित्वस्यक्षणिकत्वाभावरूपत्वाभाव
पि अनित्यता संगतिः उपसंहरन्नेव हेत्वाभासानां प्रयोजनमपि दर्शयति एतदिति व्याख्यातम् दो
त्वसाध्यमिति एतेन साधकत्वासाधनदोषहेत्वाभासानां तत्त्वनिर्णयो विजयो वा प्रयोजनमि
ति दर्शयति असाधकसाधनेन वह्निक्रमासाधकत्व व्यभिचारित्वादिति वा ॥ लक्षणा ॥

क्रियाक्रियाहेतुगुणैत्यात्मलोष्ठयुत क्रियाहेतुगुणस्थान भावादि क्रियाजनकवायुसंयोगादिरूपहेतोस्यापना
न्तरं पदि तत्क्रियसाधर्म्यात्मक्रियवत्का विभुत्वरूपान्नि: क्रियसाधर्म्यान्नि: क्रियएवकिं न स्यात् न चा
नोकें चिद्दि निगमकम स्तीति साधर्म्यसमा जातिरियं वैधर्म्येणदूषणे तु नरं वैधर्म्यसमा यथा तत्रैव
क्रियावते लोष्ठस्य साधर्म्यात् क्रियावानात्मा नदाविभुत्वरूपतद्वैधर्म्यान्नि:क्रिय एव किं न स्यात् व
हितत्साधर्म्यात् क्रियावत्ताभवितत्वं वैधर्म्यान्नि: क्रियत्वं नभावेत्वमित्यत्र किंचिन्नियामकमस्ति तद
पि वैधर्म्यसमा जाति उत्कर्षसमां जानि लक्षयति दृष्टा कारजनकत्वादिना उत्कर्षेण तात्पर्याभिधानं यस
हुलरताधिकर्यं व्यापनेनस्पकार सत्यपहेतौ कस्माध्यव्यापनेत्यर्थ: एवमग्रेऽपि साध्येति साध्यते गु
णत्रीयते ला जानक्रान्तितिं सत्वाशाल्पपत्तस्वर्थ: तथा चवायुक्तदृष्टांतसाधर्म्यात्पक्षेवाधन. भि
मत धर्मांतरसाधन मुत्कर्षसमाजातिरित्यर्थ: तेनैवेति कौतकत्वेन हेतु ना साधर्म्येणेत्यर्थ: तदु
देव घटवदैत्यर्थ: साध्यवत् स्यादिति घटसाधर्म्यात् घटवद नित्यत्वे सिद्ध्यती त्यत्र निपामको व्यप
कर्षसमां लक्षयति दृष्टांतगतेनेति अव्यापकस्येति पूर्ववदेतदुत्तरत्वार्थं वायुक्त दृष्टांतसाधर्म्येण प
क्षेवाभिमत धर्मांतरस्याभावसाधनमपकर्षसमाजानि रितिपर्यवसन्नं तेनैवेति कृतकत्वेनेत्यर्थ:
श्रावणत्वस्यादिति श्रावणे द्रिपजन्यप्रत्यक्षविषयेत्वस्यादित्यर्थ: वर्ण्यसमस्या [illegible] पनीयस्य दृष्टां
तधर्मस्य पक्षे साधनं वर्ण्यसमा यथा पूर्वोक्तानुमाने लोष्ठगता नोदनाद्यसंयोगादिरूप: क्रियाहे
तुगुणोस्तीति भवतु तस्य क्रियावत्त्वमात्मनस्तु तद्वेतुः क्रियावत्वे तदुत्तो दनाद्यसंयोगत्व न विषया
न च तस्य तद्धेतुत्वमिति न क्रियावत्वे न तु नोदनादिमत्त्वमित्यत्र नियामकाभावादिति वर्ण्यसमा जाति:सा
ध्यहेतोधर्मेयोरपि पदेत्वत्पत्तासाधने प्रवर्ण्यसमा जाति: यथात्रैव वायुमाने लोष्ठादिगत नोदनादि
रूप क्रियाहेतुगुणवत्त्वमात्मनि सिद्धं न वा चेतुस्यतयाप्रसिद्धेन क्रियाहेतुगुणेन क्रियावत्त्वे साध्यते

लस्य प्रयोजनमाह सचेति छलोद्भावनादिजयः प्रयोजनमिति भावः जातिं लक्षयति असदुत्तरमिति असत्त्वं तु उत्तरस्य स्वसाधकता
रस्येन परासाधकतया स्वव्याघातकत्वात् तथा च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति ॥

दया २

तात्पर्यविषयत्व कल्पनं एकस्मिन्नपि इदं च नानार्थकशब्दस्थले एव संभवति द्वितयमपि तिकं च लगतमिति
दोषः ते नास्यकं वलङ्घयमपि न संभवत्ति दूषयः तादृशस्यैव शब्दस्य कल्पितत्वं यद्दूषणरूपहित्ती
पर्यायः छलं उदाहरणं तु पीतो गुणरूप्यस्तु इयं तत्पदस्य शक्यार्थरूप तात्पर्यस्थलदोषरूपवक्तरि अकल्प्य दू
षयति पीतस्य घटस्य द्रव्यत्वमेव न गुणत्वमिति एकसंसर्गतात्पर्यकस्य वाक्यस्य संसर्गान्तर कल्पनया दूष
घे५ णं सामान्यछलं यथा ब्राह्मणो वै ति संभवति विद्या एकस्य वाक्यस्य नियमपरतां अकल्प्य दूषयति नयुक्त
मेतत् मूर्खब्राह्मणमपि ब्राह्मणो विद्यादर्शनात् इति लाक्षणिकार्थतात्पर्यकस्य शब्दस्य शक्यार्थतर कल्पनया दूषण
मुपचारछलं तदर्थे द्विविधं कल्पितार्थान्तरस्य शक्यत्व लक्षणभेदात् यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र तद्वाच्येन ती
रतात्पर्यके मुख्यार्थदूषणं कथं जले घोष इति प्रथमं द्वितीयं तु नैव लाक्षणिकार्थेन मत्स्यादिपरत
या दूषणं कथं वा गङ्गा अवधिनीमत्स्यादौ घोषवासः संभवतीति लक्षणीयपर्यवस्यति हेत्वाभासानां परकीय
हेतावेवा साधकता साधकत्वेन सङ्कर स्वयमेव सत्यं निग्रहस्थानाच प्रकरणसमजाति निरूपक
तया लक्ष्यत्व मेतत्कथनं तद्भेदाः कतीत्याकाङ्क्षायामाह साधर्म्येति यद्यपि स्वेन साधर्म्यसमादि
क्रमेण न गणनोत्कर्षकसमादि क्रमेणेति तथैव कुं युज्यते तथापि उत्कर्षसमजातिलक्षणस्य निष्टत्वा
त्तत्प्रक्रमेणैकथनं अन्यथा साधर्म्यसमादिकमुक्त्वा तासां लक्षणं विना उत्कर्षसमजाति लक्षणकर
णे संदर्भविरोधापत्तेः बहुविधेति चतुर्विंशतिप्रकार इति भावः तान्दर्शयति साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा उ
त्कर्षसमा अपकर्षसमा वर्ण्यसमा अवर्ण्यसमा विकल्पसमा साध्यसमा प्राप्तिसमा अप्राप्तिसमा प्र
सङ्गसमा प्रतिदृष्टान्तसमा अनुत्पत्तिसमा संशयसमा प्रकरणसमा अहेतुसमा अर्थापत्तिसमा अवि
शेषसमा उपपत्तिसमा उपलब्धिसमा अनित्यसमा नित्यसमा कार्यसमा चतुर्विंशतिरिति सूत्रोक्ताः
अशास्त्रं उदाहरणमाह दृश्यते साधर्म्येण स्थापनाहेतु दूषकमुत्तरं साधर्म्यसमा यथा आत्मास

वा न्नानित्यत्वमितिकार्यसमाजातिः आसामसदुत्तरद्रूपजातीनांसदुत्तरेणोद्धारादिप्रकारः ग्रंथगौरव भ
यान्नप्रदर्शितः परिशिष्टं पंचमतत्त्वबोधादावभियुक्तैरनुसंधेयमिति निग्रहस्थानपदार्थलक्षणं तु पर
जयहेतुरिति यत्तत्त्वविवादेपराजयोव्यवहारजनकीभूतनिग्रहविषयत्वं तन्निग्रहस्थानत्वं इदं च पंच
पिच्छलादावप्यस्ति तथाप्यर्थान्तरादिरूपनिग्रहस्थानमध्ये न भावाद्दोषः छलत्वादिना पिच्छानस्यो
पधायित्वात् पञ्चसुपादानं हेत्वाभासवत् तत्रावांतरभेदजिज्ञासायां बालव्युत्पत्त्युपयोगितयानवस्थाघ
वशात् किंचिदवान्तरभेदानुदर्शयति तच्चन्यूनेति बहुविधमिति द्वाविंशतिप्रकारमित्यर्थः तथाचस्व
गैप्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरं अर्थान्तरं निरर्थकं अविज्ञाता
र्थं अपार्थकं अप्राप्तकालं न्यूनं अधिकं पुनरुक्तं अननुभाषणं अज्ञानं अप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासः निग्रहस्थानानीति तत्र स्वप्रति
ज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञाहानिः यथा शब्दो नित्य एवं किं तस्मात् इति तेन चपुनरं यदिदं इंद्रियकत्वा
त्शब्दत्ववत् इत्युक्ते प्रतिवादी प्रत्यवतिष्ठते ऐंद्रियकं सामान्यं नित्यं दृष्टमिति तदुक्त यः यथा नित्यए
व किं नस्यादिति तत्र प्रकारं यद्येवं द्वितीयमनित्यत्वमंगीकुर्वन्ति तस्यानित्यत्वप्रतिज्ञातकत्वा सामान्यं
निराः तदा घटो पि नित्योस्तौ एतेन स्वार्थसाधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रतिज्ञां जहातीति
इदं च तथा भवति पक्षत्यागः साध्यत्यागः हेतुत्यागः दृष्टान्तत्यागः तद्विशेषणत्यागश्च यथा
शब्दो नित्यः प्रत्यक्षगुणत्वादित्यत्रसायं प्रकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात् परेण घटेनद्रावितेप्यनुक्त
र्हि घटो नित्य इति पक्षपरित्यागः पूर्वोक्तदोषान्तित्यएव शब्द इति स्वीकारे साध्यपरित्यागः अनित्यः
प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते परेण स्वरूपासिद्धोयमिति दूषिते कृतकत्वादिति पुनर्हेतुप्रयोगे हेतुत्यागः दृष्टा
न्तत्यागे पूर्वमुदाहृतं द्रव्यात्मकः शब्दो नित्यः इत्यत्र आम्नाय सिद्धे दूषणे तत्र नहि शब्दो नित्य इति यत्

तिर्ध
मंगीकुर्वन्यदस्यानित्यत्वं

नित्यत्वे किं न स्यादित्युपपत्तिसमा जातिः ॥ यथोपदर्शितसाधनाभावेपि साध्यस्योपलब्धिकथनमुप[illegible]ब्धिसमाजा-
तिः ॥ यथा तत्रैव प्रयत्नं विनापि वायुनोदनवशाद्वृक्षशाखाभंगजन्यस्य शब्दस्य [illegible] उपलब्धेः प्रयत्ना-
नुविधायित्वे शब्देनास्ति [illegible] नुपलब्धिसमा जातिः ॥ वादिना अनुपलब्धिवशात्कस्यचित्पदार्थस्यानंगीकृ-
ते अनुपलब्धिवशा[illegible] देववाचाभिः तस्य यत्किंचित्पदार्थस्याभावसाधनमनुपलब्धिसमा जातिः ॥
यथा [illegible] आवरण [illegible] सर्वशब्दस्याविद्यमानस्य आवरणवशान्नोपलब्धिः ॥ यथा जलादिव्यव-
पार्श्वे धानस्यावरणवशादनुपलब्धिस्तद्वत् एतन्मतं वादिना दूष्यते यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते त-
दा जलाद्यावरणादिकमिव शब्दावरणमप्युपलभ्यते इति अत्रोत्तरं यदि भवद्भिरनुपलब्धेरावर- ७२
नोट णवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदनुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्याभावसिद्धेस्तदभावादावरकाभावात्सिद्ध-
[illegible] वावरकासिद्धिरित्यनुपलब्धिसमा जातिः ॥ अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात्सर्वानित्यत्व-
प्रयोगो भुवनमनित्यसमा जातिः ॥ यथा तत्रैव शब्दानित्यत्वानुमाने यदि अनित्यघटेन सादृश्याच्छब्-
दो नित्य इत्युच्यते तर्हि घटेन केनचिद्धर्मेण सर्वस्येव तत् सदृशत्वात् सर्वस्यानित्यत्वमित्यनित्यसमाजा-
तिः ॥ धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणो नित्यत्वसाधनं नित्यसमा जातिः ॥ यथा शब्दस्य यदनित्य-
त्वं भवद्भिरुच्यते तन्नित्यमनित्यं वा यदि नित्यं तदा शब्दस्य [illegible] सदा तन्नत्वाच्छब्दस्यापि नित्यत्व-
मागतं अथ तदनित्यं तदा शब्दः कदाचिदनित्यत्वाभावो नित्य इति नित्य एव शब्दः इत्युभयथापि शब्दस्य नि-
त्यत्वमिति नित्यत्वसमा जातिः ॥ [illegible] प्रयत्नकार्ये [illegible] कार्यसमा जातिः ॥ यथा त-
त्रैव प्रयत्नानुविधायित्वमुभयथा संभवति प्रयत्नादिना [illegible] दिवच्छब्दस्वरूपो [illegible] तदावरक नि-
व[illegible] तो वोभयत्रापि प्रयत्नानुविधानदर्शनात् [illegible] तस्यावरक निव [illegible] कार्यसमं ॥

[illegible] दित्युक्ते कश्चिदाह प्रयत्नानुविधायित्वं यथानित्यत्वे प्रमाणं तथास्मात्यते । पूर्वं न [illegible]
[illegible] त्वं नुत्पन्न एवेति अनुत्पत्तिसमा जातिः ; उभयसाधारणधर्मप्रदर्शनं यद्रूपेसाधर्म्यं [illegible] नित्यं लिङ्ग
जातिः यथा पूर्वानुमानेन शब्दस्यानित्यत्वे न घटेन सह न एव त्वानु विधायित्वं साधर्म्यं यथा [illegible] न संशयसमा
[illegible] न जात्या सह श्रावणत्वस्य त्वनित्यत्वसाधर्म्यमस्तीति उभयसाधर्म्यदर्शनात् उभयत्रानु [illegible] संशयः
एकतरे प्रामाण्ये नियामकाभावादिति संशयसमा जातिः ; वा [illegible] युक्ते हेतौ साध्यविपरीतस्य साधके हेतौ [illegible] प्रकरणसमा जातिः सत्यनित्यत्वे दाहरणमेवानोदाहरणं वा [illegible] हेतुत्वासंभवेन हेतौ दूषणमहेतुसमा जातिः प्रयत्नानुविधायित्वं [illegible] कालं [illegible]
नित्यत्वरूपसाध्यस्य तदानीमभावात्कस्य कारणं साधकं अथ यदि पश्चात्कारकं इति तदा पूर्वं [illegible]
नाभावात्कस्य साध्यशब्दानित्यत्वं यदि च [illegible] एककालवृत्ति तदा किं कस्य साधकमिति नियामकाभावे
न हेतुरहेतुना समः [illegible] ति अहेतुसमा जातिः ; अर्थापत्तिपुरस्कारेण प्रत्यवस्थानं अर्थापत्तिसमा
जातिः यथा पूर्वोक्तानुमाने शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं [illegible] पत्त्या [illegible] नित्य
[illegible] शब्दस्य नित्यसाधर्म्येण स्पर्शत्वादिति [illegible] नियामकाभावादिति [illegible] पत्तिस
मा जातिः सर्वाविशेषप्रसंगोद्भावनमविशेषसमा जातिः [illegible]
नित्यघटसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं तदा प्रमेयत्वात् [illegible]
सर्वाविशेषप्रसंगः त्वदुक्तसाधर्म्येणानित्यत्वमानि [illegible]
समा जातिः उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनम् [illegible] क
साधनं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं उपपद्यते इति शब्दस्यानित्यत्व [illegible] कता

न

...र्थोसिद्धेन कि... वत्वेन क्रियाहेतुगुणवत्त्वं वि... आत्मनि साध्यत्वे नियाम [illegible]

कल्प्यप्रदेश्यं दार्ष्टान्तिक विकल्पाकथने विकल्पसमाजातिः यथा [illegible] ता

वति यथा लोष्टादिकं किंचिल्लघु भवति यथा वायुरेवं क्रियाहेतु [illegible] ता

दि किंचिदक्रियं यथा आत्मेति एवं विकल्पो भवतीत्यर्थः [illegible] समाजातिः

दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनं साध्यसमाजातिः साध्यश्च [illegible] त्रैव [illegible] आत्मा

नित्त्वे वाच्यते तदा यद्यात्मा लोष्टवत् तथा [illegible] लोष्टोपि [illegible] नीयं नेति

चेत्तर्हि यथात्मनि [illegible] लोष्टस्य दृष्टा [illegible] दृष्टान्त [illegible] त्यत्र निःसंशयकाभावादितिसाध्यसमाजा

तिः प्राप्याप्राप्त्यवस्थाने प्राप्तिसमाजातिः प्राप्त्या हेतोः साध्यसमानाधिकरण्यं यथा तथैव क्रियाहेतुगुणव

त्त्वं पक्षे साध्यसमानाधिकरण्यमेव तत्साधकं वाच्यं तथा च उभयोरपि सिद्धत्वाविशेषात् क्रियाहेतुगुणवत्त्वं ति

किमिति क्रियावत्त्वसाधनं क्रियावत्त्वेन हेतुगुणवत्त्वं किन्न साध्यते विनिगमकाभावादिति प्राप्तिसमा न

अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमाजातिः यथा न तैव दृष्टान्तो [illegible] साध्यसाधकत्वं [illegible]

था च प्रसक्त्याविशेषात्सर्वं सर्वस्य साधयेदिति स्वयमेव हेतुसाध्याभावं कि [illegible]

[illegible] न साधयेदित्यत्र नियामकाभावादित्यप्राप्तिसमाजातिः साधनस्यापि [illegible] प्रसंगसमाजातिः

यथा क्रियाहेतुगुणवत्त्वं साधनं तत्र किं साधनं न हि साधनं विना कस्यचित् सिद्धिरस्ति एवं तत्रा किं साध

नं [illegible] प्रसंगसमाजातिः दृष्टान्तान्तरेण साध्याभावसाधने प्रतिदृष्टान्तसमाजातिः यथा [illegible] क्रियावत्त्वं

[illegible] क्रियावत्त्वे साधिते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निःक्रियं दृष्टमिति दृष्टान्तेनात्मनोऽक्रियत्वं [illegible] भावादिति

[illegible] स्यात् लोष्ट दृष्टान्तेन सक्रियत्वम् आकाश दृष्टान्तेन निष्क्रियत्वम् अत्र नियामकाभावादिति

प्रतिदृष्टान्तसमाजातिः अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमाजातिः यथा शब्दो न नित्यः [illegible] नानुविधा

नीयोत्मे

पुनः पुनरुक्तं । ...स्य सिद्धप्रयोजनस्य पुनः प्रश्नः कथनम् अधिकं हेतूदाहरणाधिक्यमित्यादौ यथानित्यः शब्दः
नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तं नित्यः शब्दः [illegible] प्रतिज्ञा [illegible] कादित्यर्थपुनरुक्तं वा द्विना विलक्षणस्य सदस्यैर्विज्ञात-
स्य वाक्यस्य [illegible] स्यानुभाषणं [illegible] इदं च पंचविधं भवति [illegible] एवं सर्वेनाम्ना ऽनुवादः विपरी-
तानुवादः एकदेशानुवादः अननुवादं विना दूषणं [illegible] तस्य वादिना त्रिरुक्तस्य वा-
क्यार्थबोधो ऽज्ञानं अननुदितेवादिवाक्ये विज्ञानेपि तद्दूषणस्फुरणं [illegible] विषयत्वस्फूर्त्यभावो ऽप्रतिभा का-
र्यान्तरव्यासंगात् कथाविच्छेदो विक्षेपः यथा इदमेव कार्यं [illegible] कृत्वा पश्चादेकं प्रपश्यामीति
स्वपक्षे तद्दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसंजनं मतानुज्ञा यथा त्वं चौर [illegible] इत्यादिकं वादि-
नाऽनिग्रहस्थानसत्वेऽपि प्रतिवादिनः स्वरननुभावनं [illegible] पर्यनुयोज्योपेक्षणं [illegible] प्रतिपक्षे सदू-
षणे वाच्यमनुवादिनो [illegible] स्वदोषस्य [illegible] उद्भावनात् [illegible] निग्रहस्थाने [illegible] उद्भावनं निर-
नुयोज्यानुयोगः [illegible] एकसिद्धान्तमाश्रित्य कथा प्रवर्त्तते तद्विरुद्धसिद्धान्त-
मवलंब्य [illegible] अपसिद्धान्तः यथा इदं द्रव्यं जगदेकप्रकृतिविकारत्वात् एकमृत्पिंडप्रकृतिकघटवदि-
त्य [illegible] सांख्यमतमवलंब्य पुनः का प्रकृतिः को वा विकार इति प्रतिवादिना पृष्टे प्रमिन्नव स्थितस्य ध-
र्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यते सा प्रकृतिः यो धर्मो निवर्तते [illegible] स च स विकार इत्युत्तरमप-
सिद्धान्तः तन्मते असतः उत्पत्तिर्नास्ति सतो विनाशो [illegible] किन्त्वाविर्भावतिरोधानमात्रं कार्यकारणयो-
रभेदः कारणरूपेण सूक्ष्मतया स्थानं तिरोभावः कार्यरूपेण स्थूलतया ऽवस्थानमाविर्भाव इति सत्का-
र्यवादिमते प्रकृतिविकारधर्मद्वारा [illegible] अनुमानमिदम् [illegible] इति प्रसक्तः कार्यतावादत्वपसिद्धान्त इति
[illegible] जल्पवितंडयोरुद्भावनीया नि[illegible] विच्छेदक-
हेत्वाभासलक्षणेन प्रागुक्ताः [illegible] निग्रहस्थानं सर्वमेवेति [illegible] उद्भावनीयत्वं केषांचित्कथा [illegible] छेदकत्वा-
त्वाद्य [illegible] कथायां [illegible] केषांचिदेव [illegible]

विशेषणत्यागः एवं साध्यविशेषणत्यागादिरप्यवबोध्यः पूर्वोक्तप्रतिज्ञायां दूषितायां विशेषणान्तरदानं प्रतिज्ञान्तरं तद्
द्विविधं पक्षविशेषणदानात् साध्यविशेषणदानाच्च तद्यथा शब्दोऽनित्य इत्यत्र अनावेशनतः सिद्धसाधने उ
द्भाविते वर्णरूपशब्दे विशेषणदानं अन्त्यं यथा नित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वादित्यत्र हस्तजन्यत्वेन सिद्ध
साधनोद्भावने सविषयकनिर्गुणविशेषणदानं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः यथा द्रव्यं गुणभिन्नं रूपादितः पृ
थक्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादिति स्वयं प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञातार्थस्य परिहारः प्रतिज्ञासंन्यासः यथा नित्यः शब्दः
ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परेण सामान्ये व्यभिचार उद्भाविते सत्येवं कः प्राह नित्यः शब्द इति प्रोच्यते अनित्यः श
ब्दः इति अत्रापलापश्चतुर्विधो भवति क एवमाहेत्येकः परमतानुवादोऽयं मया कृत इति द्वितीयः स्व
मनुक्तं पित्रा ये वदेत् [illegible] मिति तृतीया यथा [illegible] पूर्वमेव मयोक्तमिति चतुर्थः उद्भावितदूषिते त
द्विशेषणान्तरोपादानं हेत्वन्तरं यथा शब्दोऽनित्यः ऐन्द्रियकत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचार उद्भाविते जा
तिमत्त्वे सतीति विशेषणदानं प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनमर्थान्तरं यथा नित्यः [illegible] अस्पर्शवत्त्वा
दित्युक्ते तु हेतुपदं हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृते कृदन्तं पदं [illegible] इत्यादि अथवा [illegible] वर्णप्रयोगो निरर्थकं
यथा नित्यः शब्दो जबगडदशत्वात् झभघढधवदिति अर्थवत्पदत्वा [illegible] तन्निरर्थकं
यथा शब्दमनित्यमित्यादि वादिना वारत्रयमुक्तमपि यत् प्रतिवादिना सदस्यैरपि न बुध्यते तदविज्ञातार्थं त
च्छ्लिष्टाच्च [illegible] प्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितत्वादिना [illegible] कमित्यादिरूपं स्वसामर्थ्यसंवरणार्थं प्रयु
क्तमिति [illegible] परस्परैरित्यादि [illegible] सम्बद्धार्थसमूहो [illegible] यथा शब्दः [illegible]
त्वघटः परो वा नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वादित्यादि अवयवानां उत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालं यथा शब्द
त्वादनित्य [illegible] दि [illegible] किंचिदेकस्यावचनं न्यूनं अनन्विता [illegible]

प्रति ध१:३

विनाशप्रकारं दर्शयिषन् शब्दस्य द्विक्षणमात्रावस्थायित्वं दर्शनीये प्रसंगात् लाघवाच्च बुद्ध्यादेरपि
त्रिक्षणमात्रावस्थायित्वं दर्शय[illegible]तिशब्दबुद्धीति अत्र त्रिक्षणमात्रावस्थायित्वमिति विकारः अन्त्यः पा
ठः विभुविशेषगुणानां स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यत्वात् यात्वादिति द्वितीयक्षणोत्पन्नशब्दादीनां
नाशकानां संभवात् तृतीयक्षणे एव शब्दस्य नाशात् क्षणत्रयवर्तित्वस्य कदाप्यसंभवात् यदि च व
दुपुस्तके उकारयुक्तः पाठो दृश्यते तदा उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इति न्यायाद् द्वि
क्षणावस्थायापूर्वस्य धातोर्गतिबोधकत्ववदत्रापूर्वस्य नाशबोधकत्वं त्रिक्षणावस्थायित्वेन तृ
तीयक्षणे विनाशित्वमित्यर्थः। बुद्धिविशेषस्य च कदाचित् त्रिक्षणावस्थायित्वं संभवति शब्दस्य तु न
कस्यापि तृतीयक्षणावस्थायिता तथाहि अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधेन त्रिक्षणावस्थायित्वं
पूर्वमेव प्रतिपादितं एवं यत्रावयवविभागकाले अवयविनि कर्म द्वितीयक्षणे अवयवसंयोगना
शो अवयविनि विभागोत्पत्तिः तृतीयक्षणे द्रव्यनाशः पूर्वसंयोगनाशश्च चतुर्थक्षणे द्रव्यविना
शात् कर्मविनाश इति कदाचिद्बुद्धिविशेषकर्मविशेषयोः क्षणत्रयवर्तित्वं शब्दस्य च त्रिक्षण
वर्तित्वं कस्यापि न संभवति अत एव यत्र क्वचिद्वर्तेतेन लिखितं द्वयोरविशेषयोः क्षणत्रयावस्था
यित्वं तच्चोपान्त्योत्पत्त्यनन्तरे पञ्चमक्षणे अन्त्यनाशः चतुर्थक्षणे उपान्त्यनाश इति तद्भ्रममूलक
मिति बोध्यं वस्तुतस्तु अत्र कर्मपदं योगादिकर्मपरं योगादेरशेषत्वात् पर्य द्विक्षणमात्रावस्था
यित्वात् अत एवोक्तं माष्मुक्तर विनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविभागादिहेतुत्वासंभवादिति
चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना [illegible]पि च चलनात्मकस्य तु कर्मणः तथा च तस्य
वर्तित्वं विभागपूर्वसंयोगनाशद्वारा चतुर्थ[illegible]दिनसंयोगजनकदेशसंयोगस्य तन्नाशके

णरूपतया जनयतीत्यर्थः । प्रतीत्युपलक्षणं श्रोत्र देशोत्पन्नेऽप्येवं गृह्यत इति विवक्षितं तेन श्रोत्र
मध्योत्पन्नमशकादिशब्दस्याप्यस्य मध्यस्यवा श्रोत्रोत्पन्नप्रतीतिः न त्वाद्योनादिमध्यमशब्दोत्पत्तौ गौरवादित्य
भिप्रायेण श्रोत्रासन्निकर्षः शब्दो न श्रावण इत्येवं । त्वं एवमेव विवोध्यं संयोगजशब्दं दर्शयित्वा विभा
गजं दर्शयति एवं वंश इति पाट्यमाने विदार्यमाणे वंशदले भागानुकूलकर्मजनकनोदनाख्यसंयोगा
अपेक्षिप्यमाण इत्यर्थः । विभागज इति सतिसप्तमी विभागानंतरजातः शब्द इत्यर्थः । विभागदेशजात
इति पाठे त्वर्थो विभागजन्य इति भावः । जनयति प्रयोजको भवतीत्यर्थः । आद्यस्य दलस्य श्रोत्रनिष्ठशब्दो
त्पत्तौ जनकत्वाभावात् कुलालपित्रादिवदन्यथासिद्धेः ननु भवतु क्रमेण शब्दजनने च सर्वत्र श्रावणे
प्रत्यक्षं तदा कथमयं भेरीशब्दो यं मृदंगशब्द इत्यादि विलक्षणप्रतीतिरित्यत आह भेरीशब्द इति
भेरीशब्द इत्यस्य यद्वर्षविच्छिन्नाकाशसमवेतः शब्द इत्यर्थस्तदा भ्रममेव यदि च भेरीप्रयोज्यशब्द इत्य
र्थस्तदानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यं अत एव विशेषदर्शिनामपि तथा प्रत्ययः अत्र च भेरीसंयोगादिप्रयोज्यता
वच्छेदकः साक्षात्परंपरासाधारणभेरीप्रयोज्यशब्दवृत्ति जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः यद्वा ऊर्जि
तादिना धनाद्यनुमाने एवं शब्दविशेषश्रवणेऽपि तत्त्वाद्यनुमानमपि बोध्यं तथा प्राच्यां
कोलाहलोनयध्भमायामित्यादिव्यवहारोऽपि तन्निरुपपत्तिर्वच्छेदकजातिविशेषग्रहाधी
न इति बोध्यं शब्दविशेषेषु समवायसमवायिकारणानिमित्तकारणानां विशेषं दर्शयति भेरी
शब्दोत्पत्तावित्यादिना उक्तमिति वैशेषिके संस्कारे रितिशेषः संयोगादित्वं तथा च संयोगादि
जन्यतावच्छेदकजातिविशेषा एव शब्दत्रय । कार्यतावच्छेदिका इति न व्यभिचार इति भावः ।
तथा च समवायिकारणं सर्वेषामेकमेव दर्शयति आकाशादिनेति शब्दस्यान्यत्रिप्रकारं दर्श
यन्नेव ।